

KUULIAISUUDEN RAJA

Martin Lutherin esivaltamäärityksen kehitys vuosina 1520–1530

Jaakko Kiilunen

Pro gradu -tutkielma

Valtio-oppi

**Yhteiskuntatieteiden
ja filosofian laitos**

Jyväskylän yliopisto

Kevät 2013

TIIVISTELMÄ

KUULIAISUUDEN RAJA

Martin Lutherin esivaltamäärityksen kehitys vuosina 1520–1530

Jaakko Kiilunen
Pro gradu -tutkielma
Valtio-oppi
Yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitos
Jyväskylän yliopisto
Kevät 2013

Ohjaaja: Kari Palonen
Sivumäärä: 106 sivua + 1 liite

Tutkielma selvittää Martin Lutherin (1483–1546) esivaltamäärityksen kehitystä vuosina 1520–1530. Tutkimuskohdetta lähestytään erityisesti Lutherin omien kirjoitusten pohjalta. Teoreettisena lähtökohtana on englantilaisen historioitsija Quentin Skinnerin esittämä hypoteesi, jonka mukaan poliittinen elämä määrittää kysymykset politiikan teoreetikoille. Tutkielmassa hypoteesi yhdistetään lähestymistapaan, jossa tarkastellaan yhden henkilön poliittisen elämän narratiivia rajattuna ajanjaksona. Lähestymistavan perimmäinen tarkoitus on syventää käsitystä politiikasta inhimillisenä toimintana. Tutkielmassa esitetään lähestymistavan ansioksi poliittisen toimijan ajatusten ja toiminnan perimmäisten motiivien entistä syvempi ymmärtäminen. Lähestymistavan arvioidaan olevan parhaimmillaan Skinnerin tutkimuksen *The Foundations of Modern Political Thought* kaltaisten laajojen esitysten tarkentajana, jollaiseksi tämäkin tutkielma lukeutuu. Tutkielman aineisto koostuu erityisesti Lutherin omista kirjoituksista mutta myös muista aikalaisteksteistä. Aineiston lähestymisen kannalta keskeinen kysymys on, mitä ja miksi Luther teki kirjoittaessaan esivallasta. Lutherin kirjoitusten luonne vastauksina ajankohtaisiin kysymyksiin tulkitaan merkiksi hänen politiikan taidostaan. Tutkielman tuloksena esitetään, että tarkasteltuna aikajaksona käyty keskustelu muodosti keskeisen perustan myöhemmälle luterilaiselle esivaltapohjalle. Samalla tutkielman tulokset osoittavat, että luterilainen käsitys esivallasta muodostui nopeasti erilaiseksi kuin Lutherin oma näkemys aiheesta. Tähän perustuu johtopäätös, jonka mukaan luterilaisuudesta tuli institutionalisoiduttuaan poliittisesti arvokkaampi liikkeenä kuin oppina. Lutherin tapa rakentaa argumentaatiotaan aiemmin kirjoittamansa pohjalle tulkitaan keinona legitimoida aiemmin esitettyihin kantoihin tehdyt revisiot. Tutkielmassa esitetään, että luterilaiset ruhtinaat hylkäsivät Lutherin tiukan oppillisen lähestymistavan voidakseen puolustaa uskonnollista liikettä aseellisesti. Keskeisenä tuloksena nähdään, ettei siirto olisi onnistunut ilman Saksin vaaliruhtinaskunnan hovinjuristien esittämää roomalaiseen oikeuteen perustunutta argumenttia, jolla Lutherin opin kuuliaisuudesta esivallalle sai käännettyä opiksi itsepuolustuksen oikeutuksesta. Lisäksi ehdotetaan, että oppi itsepuolustuksesta muodostui keskeiseksi osaksi luterilaisuutta, vaikka se oli ristiriidassa Lutherin oman ajattelun kanssa. Yhteenvedossa esitetään, että Lutherin näkemyksen mukaan kuuliaisuus esivallalle oli oleellinen osa Jumalan säätämää syntiinlänkeemuksen jälkeistä järjestystä ja että hänen tapansa määrittellä esivalta perustui lähtökohteisesti kysymykselle esivallalle osoitettavan kuuliaisuuden rajasta.

Avainsanat: politiikantutkimus, luterilaisuus – 1500-luku, uskonpuhdistus – politiikka

SISÄLLYS

JOHDANTO.....	3
Tutkielman kysymyksenasettelu ja lähestymistapa	6
Tutkielmassa käytetyistä käsitteistä ja niiden perusteista	8
I LUTHERIN ESIVALTAKÄSITYKSEN TAUSTAT.....	11
Lutherin <i>akateeminen</i> tausta	14
Munkin ja vaaliruhtinaan motiiveista.....	19
Kirkon perinteiden ja käytäntöjen kyseenalaistaminen.....	21
Kuin viimeistä päivää.....	26
II KÄÄNTYMINEN RUHTINAIDEN PUOLEEN	30
<i>Bellis assuetus, bullis non terretur</i>	34
Poliittiset teologit	38
Lutherin oppi esivallasta	44
Vastaus kapinallisille	51
Uudistusten ongelmat.....	55
III KAHDEN VALTAKUNNAN MUURIT HORJUVAT	60
Protesti valtiopäivillä	63

Yhteistyön este	67
Kirjeitä Augsburgiin.....	74
Pieni yksityiskohta, suuri linjamuutos	80
Schmalkaldenin ”liitto”	84
PÄÄTELMÄT	88
Esivaltateorioiden merkitykset.....	91
Tutkielman lähestymistavan arvio	94
Yhteenveto	97
KIRJALLISUUS	102
Lähdekirjallisuus ja teossarjoista käytetyt lyhenteet.....	102
Muu kirjallisuus	103

LIITE

Kartta: Pyhä saksalais-roomalainen valtakunta noin vuonna 1500

JOHDANTO

Martin Lutherin (1483–1546) mukaan maallinen esivalta on osa Jumalan säätämää järjestystä, minkä vuoksi esivallan vastustaminen on aina tuomittavaa. Siksi keisarin sana on kaikkia keisarikunnan alueilla asuvia ihmisiä sitova laki – ja samasta syystä keisaria voi jopa vastustaa. Lutherin ristiriitaiselta vaikuttavan esivaltakäsityksen ymmärtäminen käy hankalaksi, jos sen yrittää irrottaa kontekstistaan. Vaikka hänen argumentaationsa perusta pysyy samankaltaisena eri kirjoituksissa, hänen tekemänsä johtopäätökset muuttuvat poliittisen tilanteen mukaan. Selvitän tutkielmassani, mihin tilanteeseen Lutherin esivaltakäsitys perustuu. Toisaalta tutkin sitä, mikä saa hänet arvioimaan esivaltakäsityksensä uudelleen ja kehittämään sitä; toisaalta sitä, millä hän perustelee muutokset ja miten hän onnistuu siirroissaan. Tarkoitukseni ei ole tuottaa perusteellista arviota siitä, mikä Lutherin käsitys esivallasta *oikeasti* ja kokonaisuudessaan oli. Haluan tutkia, miten hän ja hänen aikalaisensa määrittivät esivallan. Tarkastelen siis määrittämiseen tarjolla olleita vaihtoehtoja ja uusia mahdollisuuksia, sillä politiikkaa ei ole ilman valtaa päättää vaihtoehtojen välillä tai mahdollisuutta luoda uusia määrittämiä.

Luther on tutkielmani keskushahmo ja samalla tarjoamani esimerkki siitä, miksi ja miten joku muuttaa ajatteluaan kuhunkin tilanteeseen sopivaksi. Ratkaisuni keskittyy esivaltamäärityksen muutokseen yhden ainoan henkilön kautta auttaa työni luontevan rajauksen hahmottelemisessa, sillä Lutherin kirjoitukset on dokumentoitu varsin kattavasti kirjoitusaikaa ja -paikkaa myöten. Toivon pystyväni kertomaan jotain merkityksellistä *politiikasta inhimillisenä toimintana* keskittymällä vain yhteen henkilöön. En silti halua luoda Lutherista psykologista profiilia saati irrottaa häntä siitä teologiryhmästä, joka muovasi *luterilaisuudeksi* kutsutun liikkeen Wittenbergissä 1520-luvun alussa. Minua kiinnostaa yksilön suhde ympäristöönsä. Rajauksen ansiosta pystyn myös käsittelemään aiheitani jokseenkin kronologisesti, minkä toivon helpottavan asiayhteyksien hahmottamista ja ymmärtämistä. Aikajärjestyksen seuraaminen on Lutherin tapauksessa perusteltua myös siksi, että hänen kirjoituksensa ovat yleensä selkeitä vastauksia oman aikansa kysymyksiin. Tutkielmani

keskittyy tietyn rajatun poliittisen tilanteen kehittymiseen, joten uskon pystyväni osoittamaan tapahtuneet käänneet parhaiten kronologisen kerronnan avulla.

Lähtökohtani on, että Luther olisi halutessaan voinut päätyä myös toisenlaisiin ratkaisuihin. Hänen ajattelunsa ei kehittynyt tyhjiössä, eikä hän aloittanut reformaatioliikettä yksin – siinä mielessä hän ei ollut ainutlaatuinen – mutta ilman häntä tapahtumien kulku olisi ollut erilainen. Nähdäkseni yksilön suhde ympäristöönsä kontingentissa tilanteessa on yksi poliittisen toiminnan peruskysymyksistä. Siksi minua kiinnostaa paitsi se, *mitä* Luther *sai aikaan*, myös se *miksi* ja *kuinka* hän päätyi ratkaisuihinsa. Käsittelen tutkimuksessani siis henkilön lisäksi hänen kontekstiaan ja kyseisen aikakauden muutoksia yleensä. Varsinainen tutkimuskohteeni politiikka tulee ymmärrettäväksi kontekstin erittelyn kautta. Pyrin esittämään Lutherin kiinteästi kontekstissaan, koska muuten arvioisin häntä omista lähtökohdistani ja päätyisin lopulta kertomaan lähinnä omista stereotyyppioistani enkä tutkimuskohteestani.

Kuvaan tutkielmani ensimmäisessä luvussa Lutherin kontekstia ensin yleisesti tieteellisen ja poliittisen tilanteen selvittämisen kautta ja jatkan käsittelemällä niitä tapahtumia, jotka vaikuttivat hänen esivaltakäsityksensä ja ylipäätään evankelisen liikkeen muodostumiseen. Moni Lutheriin henkilöä keskittyvä moderni tutkimus painottaa hänen nuoruusvuosiensa tärkeyttä, mutta henkilöön keskittyvästä lähestymistavasta huolimatta tämä tutkielma ei ole biografia. Uskon, että Lutherin toiminta vuosina 1517–1519 muodostaa tutkimukseni kannalta sen oleellisimman taustan, jolta hänen poliittiset kirjoituksensa nousevat. Noina vuosina hän niin sanotusti astui poliittiselle näyttämölle ja menetti luostarin muurien tarjoaman alkujaankin kevyen suojan poliittisilta ristipaineilta. Toisessa luvussa kuvaan, kuinka Luther vetosi ruhtinaksiin evankelisuuden leviämisen puolesta. Kolmannessa luvussa kerron asetelmien vaihtumisesta, kun ruhtinaat joutuivat vetoamaan Lutheriin saadakseen turvaksi luterilaisuuden tulevaisuuden poliittisena liikkeenä sotilaallisin keinoin. Erittelen näissä luvuissa esivaltaa käsitteleviä tekstejä ja koetan rakentaa kuvan Lutherin esivaltamäärityksen kehityskaaresta. Päätösluvussa pohdin vielä vuosien 1520–1530 tapahtumien vaikututusta luterilaisten esivaltamäärityksiin tulevana vuosina.

Vuosisatoja vanha tutkimuskohde asettaa jo itsessään eräitä haasteita kontekstin ymmärtämisen kannalta. Olen puoliksi leikilläni ajatellut, että minun täytyisi kyetä lähdetekstejä tutkiessani vastaavaan mielikuvitukselliseen eläytymiseen kuin mitä fantasiakirjallisuuden

lukijalta edellytetään. Ajatusleikkini ei perustu tyhjän päälle. 1500-luvulla eläneelle ihmiselle esimerkiksi kertomukset lohikäärmeistä saattoivat olla yhtä todellisia kuin millaisiksi ne voi kuvitella fantasiakirjallisuuden hahmon näkökannalta. Uuden maailman valloitusta espanjalaisten näkökulmasta dokumentoineen historioitsijan Pietro Martire d'Anghieran (1457–1526) kirjeenvaihdosta löytyy esimerkiksi maininta saksalaisilla alueilla kohdatuista hirviöistä. Itävallassa oli nähty lohikäärme, ja Saksin alueella kerrottiin naudan synnyttäneen osin ihmisen näköisen olion, jonka jotkut sanoivat muistuttavan Lutheria (Patin 1670, 459). Nykyinen tapa ymmärtää todellisuutta esimerkiksi luonnontieteiden kautta ei vastaa 500 vuotta sitten eläneiden ihmisten maailmankuvaa. Suullisesti levinneiden huhujen ja kertomusten lisäksi myös lentolehtiset olivat tärkeä osa 1500-luvun mielipidevaikuttamista. Poliittisiin lehtisiin painetuissa kuvissa julkaisun toimeksiantajan vastustajat on usein esitetty pirullisten olioiden seurassa tai niiden kaltaisina. En ole lainkaan varma, että Lutherin aikaan tällaiset kuvat olisi yleisesti ymmärretty ainoastaan metaforisella tasolla. Saatana koettiin todelliseksi ja monin eri tavoin maailmassa ilmenevänä persoonallisena pahan voimana.

Luther vakuuttui teologian opintojensa edetessä siitä, että maailmanlopun ajat olivat koitaneet ja että paras ase viimeisessä taistelussa Paholaista vastaan on evankeliumi. Ajatusmalliin kuuluu, että Antikristus yrittää kaikin tavoin vääristää tätä ihmisten ainoaa toivoa viedäkseen mahdollisimman monta sielua mukanaan kadotukseen. Aloittaessani tutkielmani taustatyötä koetin *lukea puhdasta politiikkaa* Lutherin kirjoituksista, mutta havaitsin pian teologian kuuluvan erottamattomasti Lutherin kontekstiin. Olen joka tapauksessa valmis sanomaan, että Luther oli taitava poliitikko. Epäonnistuminen ajan politiikassa olisi saattanut tarkoittaa kuoliniskua koko liikkeelle, ja ilman hänen retorisia taitojaan *luterilaisuutta* ei olisi välttämättä koskaan syntynyt. On tosin huomautettava, ettei *luterilaisuus* missään vaiheessa kuulunut Lutherin tavoitteisiin.

Pyhä saksalais-roomalainen valtakunta, Kirkkovaltio ja moni muu tutkielmassani käsiteltyä ajanjaksoa määrittävä osa tai tekijä ovat jo jääneet historiaan. Siitä huolimatta väitän, että reformaatioajan kuittaaminen olankohautuksella vanhentuneeksi ja epäkiinnostavaksi politiikantutkimuksen kannalta olisi hätiköityä. Kyseisen aikakauden merkityksestä kertoo muun muassa se, että tiettyjä kysymyksiä on käsitelty vuosisadat länsimaisissa poliittisissa keskusteluissa aina nykypäiviin asti. Kysymysten muotoilut ja niihin esitetyt vastaukset ovat puolestaan muuttuneet useita kertoja. Lutherin luoviminen aikansa poliittisessa tilan-

teessa kertoo kysymysten ja vastausten uudelleen määrittämisen mahdollisuuksista ja käytöstä poliittisessa väittelyssä. Väitän, että erilaiset historialliset määritelmät ja niissä piilleet mahdollisuudet ovat heijastuneet tuleviin väittelyihin ja teoretisointeihin. Nykyisten käsitteiden ymmärtämisen kannalta on hyvä tuntee niiden historiallista rakentumista.

Tutkielman kysymyksenasettelu ja lähestymistapa

Politiikantutkimuksellisesti suuntautunut englantilainen historioitsija Quentin Skinner on kehittänyt teoriaa, joka tarjoaa tutkielmalleni paitsi perustellun myös mielenkiintoisen ja hedelmällisen kysymyksenasettelun. Klassikkoteoksessaan *The Foundations of Modern Political Thought* hän esittää, että poliittinen elämä itsessään asettaa merkittävimmät kysymykset politiikan teoreetikoille (1978 I, xi). Tutkielmani ohjaaja, politiikantutkija Kari Palonen huomauttaa muun muassa artikkelissaan *Political Theorizing as a Dimension of Political Life*, että tämän voi lukea myös toisin päin: poliittiset teoriat tekevät omat kysymyksenasettelunsa poliitikoille (2005, 351). Kyse on teoreetikkojen lukemisesta poliitikoina ja poliitikkojen lukemisesta teoreetikoina. Lähestyn tutkielmassani Lutheria ja hänen aikalaisiaan sekä poliitikkoina että teoreetikoina. Lisäksi pyrin vastaamaan Skinnerin esille nostamaan kysymyksen siitä, mitä historiallisten tekstien kirjoittajat varsinaisesti *tekivät* tekstit laatiessaan (1996, 7). Tässä tutkielmassa tämä tarkoittaa, että luen Lutherin kaltaisen kirjallisen vaikuttajan sanoja tekoina. Kyse ei ole vain siitä, mitä kirjoittaja tarkoittaa, vaan myös siitä, mihin asioihin hän puuttuu ja mitä sivuuttaa, mitä konventioita hän käyttää ja mitä hylkää. Toisin sanoen kyse on siitä, kuinka kirjoittaja osallistuu aikansa keskusteluun ja miten hän onnistuu vaikuttamaan siihen.

Näen keskustelun konkreettisena vaikuttamiskeinona ja oleellisena osana inhimillistä toimintaa. Tästä syystä pyrin käyttämään analyysini pohjalla mahdollisuuksieni mukaan aikalaislähteitä. Lutherista on tehty vuosisatojen aikana niin monenlaisia tulkintoja, että eri kommentaarien tulkintojen kattavan esittelyn sijaan tyydyn viittaamaan ainoastaan pätevimmiksi arvioimiini tutkimuksiin. Poikkeuksia teen silloin, kun näen viittauksen palvelevan esittämäni asian ymmärtämistä tai silloin, kun olen päätenyt erilaiseen tulkintaan kuin Skinner. Hänen tutkimuksiinsa verrattuna oma lähestymistapani painottaa yhden henkilön merkitystä osana laajemman mittakaavan aikalaiskeskustelua. *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes* (Skinner 1996) keskittyy toki vastaavasti yhteen teoreetikoon, mut-

ta omassa tutkielmassani haluan painottaa vieläkin enemmän tutkimuskohteeni poliittisen elämän narratiivia. Toisin sanoen haluan lukiessani Lutheria poliitikkona korostaa myös päivänpolitiikan paikallista aspektia. On totta, että hän osallistui aikakautensa laajempaan eurooppalaiseen keskusteluun kattavasti, mutta suurin osa hänen kirjoituksistaan on vastauksia eri tapahtumiin saksalaisilla alueilla. Lisäksi Luther tuo teksteissään esille syvimmit vakaumuksensa, mikä auttaa hänen valintojensa motiivien arvioimista. Lähestymistavan valinta on osa pyrkimystäni korostaa politiikkaa inhimillisenä toimintana ja kiinteänä osana ihmiselämää. Koen mielenkiintoiseksi nähdä, millaisia tulkintaeroja pitkälti samasta tutkimuspremissistä liikkeelle lähteneet mutta eri tavoin aihettaan lähestyvät tutkimukset tuottavat.

Teologit Virpi Mäkinen ja Antti Raunio jakavat Lutherin sosiaalista, poliittista ja lainopillista ajattelua kuvaavan tutkimuksen kahteen päälinjaan. Ensimmäinen linja on niin kutsutusta *kahden valtakunnan opista* aloittaminen, ja toisessa pääosaan nostetaan *vanhurskauttamisoppi*. Mäkinen ja Raunio myöntävät molempien lähestymistapojen tarjoavan tärkeitä näkökulmia Lutherin ajattelun ymmärtämiseen, mutta kritisoivat niitä suppeisiin tulkintoihin johtamisesta. (2006, 63.) Itse esittelen kahden valtakunnan opin työkaluna Lutherin esivaltakäsityksen ymmärtämiseen ja vanhurskauttamisopin apukeinona Lutherin maailmankuvan selittämiseksi. Mäkinen ja Raunio tuovat omassa työssään esille myöhäiskeskiaikaisen ja varhaisrenessanssin lainopillisen keskustelun Lutherin viitekehyksenä. Ymmärrän lähtökohdan hyvin, sillä moni tutkimus painottaa niin voimakkaasti Lutherin kuuriaa ja skolastista teologiaa vastaan suuntaamaa kritiikkiä, että niiden merkittävä vaikutus häneen ja hänen ajatteluunsa tuntuu unohtuvan. Koska Luther pyrki osaltaan vastaamaan ajattomiksi katsomiinsa kysymyksiin, hänen oppirakenteidensa tutkimuksessa unohtuu herkästi, että moni käsitelty asia on noussut esille juuri eletyn ajan vaatimuksista. Tästä syystä tarkastelen etenkin niitä poliittisia tilanteita, joihin Luther kirjoituksissaan reagoi. Yhteiskunnallisten ja opillisten taustojen hahmottamisen lisäksi haluan tutkielmassani tutustua Lutheriin *ajassaan eläjänä*, jonka täytyi olla aktiivisesti hetkessä tekemässä siirtonsa.

Lutherin ajattelun ymmärtämisen kannalta itselleni oleellisin teos on ollut Heiko A. Obermanin kirja *Luther. Man between God and the Devil* (1989). Se on auttanut minua suuresti Lutherin maailmankuvan hahmottamisessa ja sitä kautta hänen tekstiensä tulkitsemisessa. Lutherin elämäkerrallisia vaihteita olen tarkistanut pääasiallisesti Roland H. Baintonin klassikkoteoksesta *Here I Stand. A Life of Martin Luther* (1950). Baintonin subjektiivisen esi-

tystavan kanssa saa olla tarkkana, mutta kyseessä on joka tapauksessa oivallinen biografia jo sisältämiensä lukuisten anekdoottien ansiosta. David M. Whitford kuvaa teosta osuvasti: *The sentimental favorite ... [that] remains unsurpassed as pure narrative* (2008, 3–4).

Alkuperäislähteissä olen pyrkinyt mahdollisuuksieni mukaan tarkistamaan viitteeni *Weimarer Ausgabesta*, joka on nykytutkimuksessa standardiksi muodostunut kokoelma Lutherin kirjoituksia (ks. Junghans 2003, 281–282). Osan mielenkiintoisista lähdeteksteistä löysin Preserved Smithin 1900-luvun alussa englanniksi toimittamista niteistä, jotka sisältävät Lutherin kirjeiden lisäksi myös hänen aikalaistensa kirjeenvaihtoa. Lisäksi olen hyödyntänyt muutamia muita löytämiäni aikalaisteksteistä toimitettuja laitoksia. Monen teoskoelman toimittajien kirjoittamat esipuheet ovat olleet minulle korvaamaton apu vanhojen tekstien taustoittamisessa ja ymmärtämisessä. Valtakunnansäätyjen käsittelemälläni aikakaudella käymän debatin kokoamisessa yksiin kansiin on teossarja *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V.* ylitse muiden. Sarjaa on koottu huolella; sen ensimmäinen osa julkaistiin 120 vuotta sitten, mutta tutkielmani kannalta äärimmäisen mielenkiintoinen vuoden 1530 valtiopäiviä käsittelevä nide on vielä julkaisematta. Onneksi kyseisen niteen käsittelemän aikakauden dokumentteja löytyy myös muista lähdekokoelmista.

Yksi tutkimuksellisista lähtökohdistani on, että käsitteet ovat historiallisesti rakentuneita. Esitän, että Lutherin esivaltamäärityksen ymmärtäminen vaatii historiallisten tapahtumien tuntemista. Tästä syystä en voi itse olettaa ymmärtäväni Lutherin käyttämiä käsitteitä ymmärtämättä niiden historiaa. Saksalaiset historioitsijat Otto Brunner, Werner Conze ja Reinhart Koselleck ovat toimittaneet käsitehistoriallisen sanakirjan *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (7 nidettä ja hakemisto-osat, 1972–1997; ks. esim.. Richter 1997). Teossarjan syväluotaavat artikkelit ovat korvaamaton työkalu saksaksi käydyin historiallisen poliittisen keskustelun ymmärtämisessä.

Tutkielmassa käytetyistä käsitteistä ja niiden perusteista

Tutkielmaan liittyvistä valinnoista on hyvä vielä tuoda esille kysymys käsitevalinnoista ja kirjoitusasuista. Kirjoitan Jumalan versaalialkuisena, koska kyseessä on kristinuskon jumalaan viittaava erisnimi ja koska tapa on linjassa suomen kielen nykykäytänteiden kanssa.

Sen sijaan *Paholaisen* tai *Saatanan* kirjoitusasu ei ole käsittäkseni vastaavalla tavalla vakiintunut, sillä sanat voi ymmärtää joko yleisellä tasolla tai erisniminä. Korostan valinnallani Lutherin käsitystä Paholaisesta: hänelle kyseessä ei ollut abstrakti, yleisellä tasolla pahaa kuvaileva ilmaisu, vaan hän todella uskoi Jumalalla olevan vastustajana läpeensä pahan ylikuonnollisen persoonan (Oberman 1989, 104). Henkilönimet pyrin kirjoittamaan niiden alkuperäiskielillä muutamaa suomalaisen muodon vakiinnuttanutta poikkeusta lukuun ottamatta. Hallitsijanimien kohdalla pidän niiden suomen kieleen vakiintuneita muotoja ensisijaisina.

Kielellinen ja ajallinen etäisyyteni tutkimuskohteeseeni luo oman ongelmansa käsitevalintoihini. Suomen kieleen on ehtinyt vakiintua epätarkkoja käännöksiä ja käsitteiden sisällöt ovat muuttuneet. Esimerkiksi saksankielisessä lähdekirjallisuudessa Pyhään saksalais-roomalaiseen keisarikuntaan viitataan useimmiten sanalla *Reich*, joka viittaa lähinnä *valtakuntaan*. Pyrkimykseni suomen kieleen vakiintuneiden käsitteiden käyttämiseen johtaa siten tässä tapauksessa jopa harhaanjohtavilta tuntuviin sanavalintoihin, joihin *keisarikunnan* lisäksi lukeutuu esimerkiksi termi *valtiopäivät* (*Reichstag*). *Reich* ei ollut yhtä kuin keisarinnsa hallitsevat maat, ja varsinkin modernin latauksen sisältävän käsitteen *valtio* liittäminen *Reichin* poliittisen järjestelmän kuvailuun voi aiheuttaa väärinkäsityksiä. Tällaisista ongelmista huolimatta uskon, että varsinkin *opinnäytteen* luonteeseen sopii pyrkimys vakiintuneiden suomenkielisten käsitteiden ja ilmaisujen käyttöön aikana, jolloin englannin kielellä on vahva hegemonia tutkimuskirjallisuudessa.

Yllätyin valitessani työlleni asiasanoja *Yleinen suomalainen asiasanasto* apunani, koska sen mukaan käsite *reformaatio* tulisi korvata *uskonpuhdistuksella*. Ymmärrän, että *reformaation* voi nähdä jokseenkin tuoreena lainasanana, mutta olisin kuvitellut käsitteen *uskonpuhdistus* selvästi protestantismia puolustavan arvolatauksen puhuneen ensin mainitun puolesta neutraalina ilmaisuna. Lutherin teologian mukaan kumpikin termi olisi joka tapauksessa ongelmallinen. Todelliseen kirkkoon eli Kristuksen ruumiin hengelliseen muotoon reformaation voisi tehdä vain Jumala, eikä uskon puhdistaminen ole sekään ihmisen käsissä. Periaatteessa kyseessä oli evankeliumin puolustus ja enintään *opin puhdistus*. Lutherin mielestä ainoa mahdollisuus uudistamiseen oli saarnata evankeliumia mahdollisimman paljon ja mahdollisimman laajalle kuulijakunnalle. Merkitsen tutkielmani asiasanoihin suosituksen mukaisesti uskonpuhdistuksen, mutta itse työssä tasapainottelen pääsääntöisesti hieman eri asioita tarkoittavien ilmaisujen *reformaatio*, *luterilaisuus*, *protestantismi* ja

evankelisuus välillä. Ensiksi mainitun tulkitsen viittaavan 1500-luvun laajaan kirkolliseen mullistukseen; toisen näen Lutherin ajatusten perustalle viimeistään 1520-luvun puoliväliin mennessä vakiintuneena liikkeenä; kolmannen katson tarkoittavan Speyerin toisilla valtiopäivillä vuonna 1529 vastalauseensa esittäneiden ryhmiä ja heidän seuraajiaan; neljännellä viittaa Lutherin kannattamaan aatesuuntaan, jonka perusajatuksiin lukeutui evankeliumin saarnaaminen kansalle sen omalla kielellä.

Perustelen käsitteen *luterilaisuus* ajoittamista sillä, että Lutherin johtohenkilönään näkevä liike alkoi muodostua opillisesti yhtenäiseksi vasta sitten, kun sen rinnalla oli kasvanut ja siitä loitonnut erilaisia tulkintoja kannattavia vaikkakin yleisesti reformaatioliikkeisiin lukeutuvia suuntauksia. Lutherilla oli ollut tukijansa jo varhain, ja tätä ydinjoukkoa saatettiin kutsua luterilaisiksi varsin aikaisessa vaiheessa. Ainakin vuodesta 1519 alkaen ilmaisua käytettiin kirjoitettaessa Lutherin ajatusten tukijoista, jotka osallistuivat *luterilaiseen erehdykseen* ja niskurointiin kirkkoa vastaan. Kysymys luterilaisista esiintyy jo useammassa kirjoituksessa Wormsin valtiopäivien jälkeen, ja loppuvuonna 1522 paavin Nürnbergiin nuntius Francesco Chieregatille (1479–1539) lähettämässä ohjeistuksessa on lahkoon viitattava ilmaisu *secte Lutherane* (RTA 3, 393). Vuonna 1524 luterilaisuus oli levinnyt jo tarpeeksi laajalle ja oppi kehittynyt tarpeeksi pitkälle, että ilmaisu oli yleistynyt. Luther ei ollut tästä mielissään, koska hän katsoi puolustavansa Jumalan sanaa eikä omaa oppiaan (WA 15,78). Joka tapauksessa ilmaisu *Lutterisch* tai *Lutherisch* löytyy useasta aikalaistekstistä etenkin 1520-luvun puolivälistä eteenpäin.

Jossain määrin useat käyttämäistäni käsitteistä ovat anakronistisia, mutta ne ovat vakiintuneet tutkimukselliseksi työkaluiksi. Esimerkiksi *humanismin* tai *konstitutionalismen* käyttö yleistyi vasta 1800-luvulla (Höpfl 2006, 113). En näe tällaisten käsitteiden käyttöä itsessään ongelmallisena. Väärinkäsityksiä syntyy vasta, kun historiallisten ilmiöiden ymmärtämiseksi luodut käsitteet sekoitetaan ilmiöiden syntyessään saamiin nimityksiin. Tutkimukseni vaativimpia osia onkin tunnistaa, miten ja minkä vuoksi esivallan määrittämiseen käytettyjä käsitteitä luotiin ja määritettiin uudestaan Lutherin aikana. Uusien käsitteiden synty ja niiden hyväksyminen yleisesti käytettyyn sanastoon on selvä merkki niiden sisällön tiedostamisesta yhteiskunnassa (Skinner 1978 I, x). Näin ollen uusien käsittemäärittysten hyväksymisen voi nähdä merkinä poliittisesta muutoksesta. Yksi tutkielmani keskeisistä kysymyksistä on, millaisen poliittisen debatin kautta ja missä vaiheessa Lutherin uusi määritelmä esivallasta hyväksyttiin.

I LUTHERIN ESIVALTAKÄSITYKSEN TAUSTAT

1500-luvun alku oli äärimmäisen mielenkiintoista aikaa maailmanpolitiikassa, jossa Pyhä saksalais-roomalainen valtakunta oli yksi huomattavimpia toimijoita. Lännestä oli löytynyt uusi manner, jonka rikkauksista liikkui mitä mielikuvituksellisimpia huhuja. Samoihin aikoihin, kun Luther ajautui välirokoon kirkon ja keisarikunnan kanssa, Hernán Cortésin (1485–1547) johtamat espanjalaiset konkistadorit valloittivat Atsteekkien valtakunnan pääkaupungin, ja Fernão de Magalhãesin (1480–1521) johtama retkikunta kiersi maapallon ympäri. Saksalais-roomalaisen valtakunnan keisari tosin joutuisi unohtamaan haaveensa uusista maista, jollei Osmanien valtakunnan laajentumista syvemmälle Eurooppaan saataisi pysäytetyksi. Myös Apenniinien niemimaalla vallitsi epävakaat ajat, eivätkä tilannetta keisarikunnan kannalta helpottaneet ranskalaisten valtopyrkimykset tai Kirkkovaltion ajoittain aggressiivinen voimapolitiikka. Maa-alueet olivat merkittävä poliittisen vallan mitta, joka heijasti suoraan sotajoukkojen mahtia ja maasta saatavien tulojen määrää.

Kirkko liittyi tiiviisti Pyhän saksalais-roomalaisen keisarikunnan historiaan. Frankkien kuningas Kaarle Suuri (†814) auttoi vuonna 799 paavinistuimelta syrjäytetyn Leo III:n (†816) takaisin asemaansa, ja kiitokseksi Leo kruunasi Kaarlen seuraavana vuonna Rooman keisariksi. Tästä syntyi ajatus, jonka mukaan keisarikunta oli Rooman valtakunnan suora perillinen (*translatio imperii*). Otto I Suuri (912–973) oli ensimmäinen saksalaisten kuningas, joka myös kruunattiin keisariksi, ja siksi häntä saatetaan kutsua Pyhän saksalais-roomalaisen keisarikunnan ensimmäiseksi keisariksi. Paavin nimittäminen tehtävänsä oli ollut maalliselle hallitsijalle kuulunut oikeus kirkollisiin arvoihin liittyneiden maallisten omistusoikeuksien vuoksi, mutta 1000- ja 1100-luvuilla käydyn investituurariidan jälkeen keisari menetti paavin nimitysvallan. Lutherin aikana hallinnut Kaarle V (1500–1558) oli viimeinen paavin kruunaama keisari, mutta edeltäjistään poiketen häntä ei kruunattu Roomassa vaan Bolognassa. Kaarle sai kruunun 11 vuotta sen jälkeen, kun hänet oli valittu roomalaisten kuninkaaksi ja kun hän ensin oli voittanut paavia ja tämän liittolaisia vastaan käymänsä sodan.

Arvonimi roomalaisten kuningas (*Rex Romanorum*) periytyy investituurariidan ajalta, ja sen tarkoitus oli korostaa saksalaisten kuninkaaksi valitun henkilön oikeutta keisarin kruunuun. Lisänimen *Pyhä* taustalla oli Fredrik I Barbarossan (†1190) pyrkimys lujittaa asemansa niin suhteessa Kirkkovaltioon kuin laajemminkin. Lutherin aikaan *saksalaisuus* ei ollut vielä *kansalaisuutta* tarkoittava määrite vaan vasta viittaus tiettyyn kielelliseen, kulttuuriseen ja joissain tapauksissa myös poliittisten intressien päälinjojen yhtenäisyyteen. Osin kyseessä oli myös viittaus germaanisten heimojen yhteiseen historiaan. 1400-luvulla puhe *saksalaisista maista* alkoi nousta esille yhä enemmän, ja vuonna 1512 keisarikunnan viralliseksi nimeksi tuli *Das Heilige Römische Reich deutscher Nation*. (Whaley 2012, 17.) Keisarikunnan poliittinen järjestys suhteessa kirkkoon ja saksalaisiin ruhtinaiisiin oli oleellinen konteksti paitsi luterilaisuudelle myös Lutherin esivaltakäsitykselle. Hänelle oli muiden aikakautensa oppineiden tavoin selvää, että keisarius eli siitä päättäminen kuului saksalaisille (Aretin, Conze, Fehrenbach, Hammerstein & Moraw 1984, 462)

Keisarikunnassa ei ollut pitkään aikaan konstitutiiviseksi yleisesti hyväksytyä lakitekstiä. Keisari Kaarle IV:n (1316–1378) vuonna 1356 julkaisema kultainen bulla oli eräänlainen valtioasetus, jossa määriteltiin muun muassa roomalaisten kuninkaan seitsemän valitsijaa. Vastaavaan järjestelyyn löytyy viittaus jo 1230-luvun saksalaisesta lakitekstistä (*Sachsenspiegel*), joka määrittää perinneoikeuden nojalla kuninkaan valitsijoiksi vaaliruhtinaat (Bryce 1907, 238–239). Kaarle IV:n tarkoitus oli estää useampien kuninkaiden valitseminen eri ruhtinaiden toimesta ja samalla vakiinnuttaa sukunsa asema keisareina. Hän toivoi valitsemilleen kolmelle piispalle ja neljälle maalliselle ruhtinaalle myöntämiensä etuoikeuksien pitävän valitsijat uskollisina, mutta itse asiassa jo Kaarlen pojan keisarinvalta päättyi vaaliruhtinaiden toimesta. (Whaley 2012, 27.) Lutherin aikaan yksi näistä merkittävän aseman perineistä hallitsijoista oli Saksin vaaliruhtinas Fredrik III (1463–1525), lisänimeltään Viisas. Hänen ja etenkin hänen veljensä tuen saaminen tuli osoittautumaan elintärkeäksi luterilaisuuden säilymisen kannalta.

Hallitseva sääty eli vaaliruhtinaiden lisäksi muut maata hallitsevat ruhtinaat, herttuat, kreivit, arkkipiispat ja piispat olivat kokoontuneet historian aikana useasti päättämään keisarikunnan asioista. Tapaamiset (*Hoftage*) olivat epäsäännöllisiä, eikä osallistuvien ruhtinaiden joukko ollut vakiintunut. Vuonna 1489 näitä kokoontumisia alettiin kutsua valtiopäiviksi (yks. *Reichstag*). Valtakunnankaupungit (*Reichsstädte*) ja vapaakaupungit (*Freie Städte*) olivat ruhtinaiden hallitsemiin maakaupunkeihin verrattuna suoremmin keisarin hallinnas-

sa, ja niille oli myönnetty esimerkiksi veronmaksuun liittyviä erivapauksia. Vuodesta 1489 nekin saivat edustuksen valtiopäivillä ja pääsivät lopulta edustettujen valtakunnansäätyjen (*Reichsstände*) joukkoon. (Whaley 2012, 32.) Säätyjen katsottiin olevan keisarin välittömiä alamaisia, mutta niillä oli äänioikeus valtiopäivillä, ja ilman niiden tukea keisarin poliittinen liikkumavara kävi olemattomaksi.

Vahvan keskushallinnon puute aiheutti keisarikunnassa ongelmia, ja 1400-luvun lopun uudistukset kielivät osin valtakunnansäätyjen vallan kasvusta ja yrityksestä ratkaista näitä ongelmia. Satavuotisen sodan jälkeen Euroopassa kiersi palkkasoturiarmeijoita, mikä johti yleisen turvallisuuden heikkenemiseen. Hussilaisotien kaltaisten keisarikunnan sisäisten konfliktien lisäksi rauhaa uhkasivat myös Osmanien valtakunnan laajeneminen ja hallitsijasukujen väliset valtataistelut, kuten keisari Maksimilian I:n (1459–1519) Habsburgsuvun kahnaukset Valois-dynastian kanssa. Maksimilian tarvitsi rahaa ja sotajoukkoja taisteluihin, joita *saksalaiset* säädyt eivät halunneet rahoittaa. (Ibid., 29.) Keisarille maksettavasta verosta päästiin lopulta sopuun säätyjen valtaa kasvattavia uudistuksia vastaan. Säätyjen kunnianhimoisin tavoite lienee ollut valtakunnanhallinnon (*Reichsregiment*) perustaminen. Keisari vastusti tällaista keskushallinnollista elintä, koska se rajoitti hänen omaa valtaansa huomattavasti, mutta hyväksyi sen vuonna 1500 sotilaallista tukea vastaan. Kahdestakymmenestä ruhtinaasta koostuvat hallinto alkoi kuitenkin epäilyttää myös säätyjä, jotka pelkäsivät järjestelyn rajoittavan heidänkin valtaansa. Valtakunnanhallinto kaatui pian perustamisensa jälkeen vuonna 1502 saamatta lyhyen historiansa aikana kartutetuksi itselleen varsinaista valtaa tai tuloja. *Reichsregiment* toimi myös vuosina 1521–1531, mutta silloin se palveli lähinnä Kaarle V:n sijaishallintona. Näin ollen se ei ollut niinkään keskushallinnollinen elin kuin Habsburgien vallankäytön väline (Ibid., 34–35), joka edusti keisaria silloin, kun tämä keskittyi muiden alueidensa hallintoon.

Vuosien 1495 ja 1500 valtiopäivillä tehdyissä reformeissa pyrittiin edistämään yleistä rauhaa (*Ewiger Landfriede*) kieltämällä ruhtinassukujen välinen verikosto ja perustamalla alueellisia valtakunnanpiirejä (*Reichskreise*) vastaamaan järjestyksen ylläpidosta. Hallintoon liittyen keisaria myös muistutettiin velvollisuudesta kutsua valtiopäivät koolle vuosittain. Seuraavina vuosina keisari kutsuikin valtiopäivät koolle hieman aiempaa useammin, mutta tavoite jokavuotisesta kokoontumisesta ei tässä vaiheessa toteutunut. Myös kokouspaikka vakiintui vasta myöhemmin. Lutherin elinaikana keisari vielä päätti tapauskohtaisesti, missä valtakunnankaupungissa säädyt kokoontuivat. Valtiopäivien päätökset olivat keisarikun-

taan kuuluneiden alueiden itsenäisten hallitsijoiden yhteisiä päätöksiä ja sellaisina keisaria sitovia. Keisarin valtaoikeuksien rajoittamiseen kuului erityisesti tuomiovallan osalta myös vuonna 1495 perustettu valtakunnan kamarioikeus (*Reichskammergericht*), joka vakiinnutti asemansa Maksimilianin vastatoimista huolimatta. Keisarilla oli oikeus nimittää johtava tuomari, mutta säädöt vastasivat muista nimityksistä. Siirto perinneoikeudesta kohti roomalaista oikeutta näkyy valtakunnan kamarioikeuden koostumuksessa siten, että puolet säätyjen nimittämistä tuomareista oli aatelisia ja puolet lainoppineita. *Reichskammergericht* edisti roomalaista oikeutta koko valtakunnassa päätöksellä, jonka mukaan paikalliset lait eivät saaneet olla ristiriidassa sen päätösten kanssa. (Ibid., 33.) Roomalainen oikeus erotti julkisen ja yksityisen oikeuden, mikä oli eduksi ruhtinaille. Perinneoikeus lähestyi maanomistusta hallitsijan ja alamaisten välisiin suhteisiin liittyneiden oikeuksien ja velvollisuuksien kautta, mutta roomalaisessa oikeudessa maanomistus oli yksityisoikeudellinen kysymys. Kyse ei ollut enää velvollisuuksista vaan omistuksesta. Valtakunnanreformi ei edennyt pitkälle, mutta uudistusten myötä keisarikunnalla oli nyt uusi ja aiempaa selvempi konstituutio. Murros ajoittuu juuri Lutherin opiskeluaikoihin, joten keisarikunnan rakenteet ja elimet hakivat vielä paikkojaan hallinnossa hänen kirjoittaessaan esivallasta 1520-luvulla. Uusi oikeusjärjestys oli vasta vähitellen korvaamassa vanhaa perinneoikeutta.

Lutherin akateeminen tausta

Luther ei toiminut missään vaiheessa uraansa yksin, vaan hän ammensi suuren osan ajatuksesta opettajiltaan, ystäviltaan ja perheeltään. Siitä huolimatta hänen voi perustellusti sanoa nousseen *yksin* aikansa suurimpia mahteja vastaan. Keisari edusti korkeinta maallista valtaa, ja paavi puolestaan piti hallussaan taivasten valtakunnan avaimia. Luther saattoi perustella näiden mahtien vastustamista viime kädessä ainoastaan vetoamalla omaantuntoonsa, kuten hän teki kuuluisissa sanoissaan Wormsin valtiopäivillä vuonna 1522. Hänen ystävänsä tai vastustajansa eivät voineet seurata häntä aivan kaikkialle, mutta Jumala ja Paholainen olivat hänelle aina läsnä. Nämä kaksi tekijää olivat Lutherille totisinta totta ja aktiivisia toimijoita, joita ei saa siivotuksi hänen kirjoituksistaan niiden merkityssisältöjä muuttamatta. (Oberman 1989, xix.) Oman aikamme tieteellisessä keskustelussa Jumala ja Paholainen ymmärretään persoonien sijasta lähinnä abstraktilla tasolla, mikä asettaa Lutherin nykylukijalle haasteen: Lutheria ymmärtääkseen on ymmärrettävä hänen maailmaansa,

jota lähestyvä tuomiopäivä varjosti. Eikä kyseessä ollut hamassa tulevaisuudessa häämötävä maailmanloppu, vaan pian saapuva *vihan päivä*.

Luther syntyi Eislebenissä, pienessä kaupungissa Mansfeldin maakunnassa. Lutherin kiintymys kotikontuihinsa sekä hänen vuosien mittaan kasvanut omistautumisensa politiikalle näkyivät vielä hänen elämänsä lopulla, jolloin hän pyrki sovittelemaan maakunnan kreivi-en välisiä riitoja. (Oberman 1989, 83.) Hän kertoo asiasta vielä viimeisessä vaimolleen kirjoittamassaan kirjeessä, jossa hän mainitsee myös suunnitelmistaan palata kotiin Wittenbergiin alkavalla viikolla (WA Br 11, 300). Kirje on kirjoitettu sunnuntaipäivänä, jolloin Luther myös piti viimeisen saarnansa. Sen hän päätti suunnata juutalaisia vastaan. Wittenbergiin paluuta varten Luther oli kuitenkin jo liian heikko. Hän kuoli neljä päivää myöhemmin synnyinkaupungissaan, jossa neuvotteluja Mansfeldin maakunnan hallinnasta oli käyty. Luther ei ollut viettänyt elämänsä aikana pitkiä aikoja Eislebenissä, sillä jo vuosi hänen syntymänsä jälkeen perhe muutti isän Hans Luderin työn perässä Mansfeldin kaupunkiin, jossa Martin kasvoi ja kävi koulua. Koulut jatkuivat Magdeburgissa ja Eisenachissa, kunnes hän vuonna 1501 kirjoittautui Erfurtin yliopiston filosofiseen tiedekuntaan.

Jos esimerkiksi Kölnin ja Pariisin yliopistoa saattoi pitää skolastisesti painottuneen ja Aristoteleen metafyyysiselle realismille nojautuneen *via antiquan* linnakkeina, Erfurtin yliopisto edusti *via moderna* -ajattelua (Oberman 1987, 24). *Via modernan* keskeisimmäksi voimahahmoksi lienee oikeutettua nostaa William Occamilainen († n. 1347), jonka opetukset saivat suuren määrän huomionarvoisia seuraajia (Skinner 1978 II, 23). Hänen ajatteluunsa perustuva nominalistinen filosofia vaikutti myös Lutheriin niin merkittävästi, että tämä vielä 1530-luvulla kirjoitti Occamilaisesta opettajanaan (WA 39, 420). Todennäköisesti Luther hylkäsi nominalistiseen tapaan Tuomas Akvinolaisen (†1274) ja muiden skolastikkojen antiikin ajalta periytyvän käsityksen ikuisesta maailmanjärjestyksestä (*lex aeterna*). Sen sijaan hän katsoi, että järjestys oli kontingentti ja Jumalan tahdosta riippuvainen. (Raunio 2006, 23.) Tästä huolimatta Jumala ei Lutherin mukaan muuttanut järjestystä mielivaltaisesti. Jumala tiesi kaiken menneen, nykyisen ja tulevan mutta toimi maailmassa ajallisesti luomakuntansa kautta. Toinen ehdottoman tärkeä premissi omalle ymmärrykselleni Lutherin ajattelusta on, että hän hyväksyi occamilaisten erottelun käsitteiden *on* ja *pitäisi olla* välillä. Luonnonoikeus ei *ole* voimassa maailmassa, vaikka sen *pitäisi olla* (Ibid.)

Teologian suhteen tinkimätön Luther ei niellyt omiin käsityksiinsä sopimattomia kantoja, ja niin myös hänen arvostamansa ja oppi-isiinään pitämät teoreetikot saivat välillä osakseen kovaakin kritiikkiä. Näin kävi Occamilaisen lisäksi esimerkiksi filosofian myöhäiskeskiaikaiselle edustajalle, Tübingenin yliopiston teologian professorille Gabriel Bielille (†1485). Biel oli voimakkaimpia nominalistista ajattelua saksalaiseen keskusteluun tuoneita ja sitä kehittäneitä oppineita. Lutherista kirjoittaessa olisi virhe unohtaa mainita vielä yleisesti koko reformaatioliikkeen kannalta tärkeä nimi, englantilainen teologi John Wycliff (†1384), joka kyseenalaisti muun muassa paavin vallan ja pappien selibaatin sekä korosti Raamatun auktoriteettia. Välillä luterilaiset viittaavat häneen kunnioittavaan sävyyn, mutta esimerkiksi *Augsburgin tunnustuksessa* hänen opetuksiinsa halutaan tehdä selvä pesäero. Muun muassa maallista hallintaa käsittelevässä XVI uskonkohdassa Wycliffiä kutsutaan mielettömäksi, koska hän oli vastustanut pappien yksityisomaisuutta. Tämä oli todennäköisesti luterilaisilta osin poliittinen siirto, sillä *Augsburgin tunnustus* oli osa heidän pyrkimystään sovintopolitiikkaan katolisten säätyjen kanssa.

Lutherin kaivosalalle nousseen isän toive oli, että Martin valmistuisi lakimieheksi ja nostaisi sukunsa arvostetumpaan asemaan. Arvostus riippunee katsontakannasta, mutta pojasta nousi eittämättä sukunsa tunnetuin jäsen. Vuoden 1505 alussa Luther valmistui maisteriksi. Ajan käytännön mukaisesti opinnot olivat siihen mennessä koostuneet filosofiasta, joka tarkoitti käytännössä varsin laaja-alaista perusopetusta. Maisteri voisi jatkaa oikeustieteen, lääketieteen tai tieteenaloista arvostetuimman eli teologian opintoja. Isänsä toiveen mukaan oikeustieteelliset opinnot aloittanut Luther oli jo tässä vaiheessa ehtinyt tutustua muun muassa hänen myöhempään esivaltakäsitykseensä vaikuttaneisiin luonnonoikeuden teorioihin, kun raju ukkosmyrsky saman vuoden heinäkuussa lopetti opinnot äkillisesti. Henkensä puolesta pelännyt Luther rukoili Pyhää Annaa, isänsä ammattikunnan sekä ukkosen armoille joutuneiden suojeluspyhimystä, ja vannoi ryhtyvänsä munkiksi, jos selviäisi myrskystä hengissä. Akateemiset opinnot olivat ehtineet tutustuttaa Lutherin skolastiseen, renessanssihumanistiseen ja nominalistiseen ajatteluun, kunnes munkinlupaus vei hänet nyt luostarin muurien taakse. Isä ja ystävät yrittivät turhaan pyörtää päätöstä, ja kaksi viikkoa ukkosmyrskyn jälkeen Luther uskoi hyvästelevänsä heidät ikuisiksi ajoiksi (Oberman 1989, 125).

Liittymistä augustinolaisveljeskuntaan selittää osaltaan se, että Erfurtin luostari oli perustettu juuri Pyhän Annan kunniaksi, ja se salli teologian opinnoissa Lutherin omaksuman

via modernan seuraamisen, toisin kuin esimerkiksi tomistista opetusta seuraava dominikaaniveljeskunta. (Ibid., 130.) Augustinolaisveljeskunnalla oli varmasti syvä merkitys Lutherin kehitykseen: Ensiksikin hän pääsi syventymään erityisesti kirkkoisä Augustinuksen (354–430) kirjoituksiin, jotka vaikuttivat huomattavasti hänen myöhempään teologiaansa. Toiseksi Erfurtin augustinolaiset olivat olleet luostarilaitoksen uudistamiskeskustelussa keskeisessä asemassa. Keskustelu ei rajoitunut vain paikalliselle tasolle vaan puuttui veljeskunnan toimintaan laajempaan organisaationa ja siihen liittyviin sisäistä hallintoa ja koko kirkkoa koskeviin kysymyksiin. Luther osui näin keskelle yhteisöä, jolle ei ollut vierasta keskustella kriittisesti vallalla olevasta kirkollisesta järjestyksestä.

Veljeskuntien välinen kilpailu tuli osaltaan syventämään anekapusta loppuvuonna 1517 syntynyttä kiistaa. Historiankirjoissa erityisen uutterana tai häikäilemättömänä aneiden myyjänä kuvattu dominikaanimunkki Johann Tetzel (1465–1519) sai aikanaan paljon huomiota myös Saksin vaaliruhtinaskunnan rajojen läheisyydessä tekemänsä työn ansiosta. Juuri hänen suuhunsa on usein sovitettu sanoja *kun raha kirstuun kilahtaa, sielu taivaaseen vilahtaa*. Tetzelin toimista tulleet tiedot ja huhut suututtivat Lutherin, jonka ymmärryksen mukaan ihminen ei voinut teoillaan tai rahoillaan ostaa pelastusta, vaan kaikki riippui Jumalan armosta ja rakkaudesta.

Luostarissa Luther oli itselleen ankara ja opiskeli paljon. Hänen pyrkimyksensä muistaa jokainen pieninkin syntinsä ripissä tunnustettavaksi sai hänen rippi-isänsä Johann von Staupitzin (†1524) ihmetyksiin. Staupitz totesikin kerran veli Martinille, ettei Jumala ollut suutuksissaan tälle, vaan tämä Jumalalle. (Arffman 2009, 29.) Luther ei osannut nähdä Jumalan vanhurskautta muuten kuin julmana ja väistämättömänä tuomiona. Augustinolaisten ylivikaari ja Wittenbergin yliopiston teologisen tiedekunnan dekaani Staupitz oli nuorelle munkille läheinen ja tärkeä isähahmo. Lutherin mukaan juuri Staupitz oli hänen julistamansa opin taustalla (WA Tr 1, 245), ja vaikka väite on jokseenkin liioiteltu, niin hengellisenä oppaana juuri Staupitz oli ohjannut ahdistunutta nuorukaista apostoli Paavalin kirjoitusten pariin. Staupitz oli opiskellut Kölnissä ja Leipzigissa sekä saanut tohtorin arvon Tübingenissä. Saksin vaaliruhtinas kutsui hänet avustamaan yliopiston perustamisessa Wittenbergiin, jossa hän toimi teologian dekaanina ensimmäisen lukuvuoden ajan. Uudessa yliopistossa raamatunselityksen oppituoli pysyi hänellä siihen asti, kunnes hän järjesti Lutherin seuraajakseen vuonna 1512. (Oberman 1989, 136.)

Kysymys siitä, löysikö Luther itselleen tärkeäksi muodostuneista Paavalin kirjeistä vastauksen häntä piinanneisiin kysymyksiin juuri jonain tiettyinä hetkenä, on saanut vuosisatojen mittaan monenlaisia vastauksia. Jotkut tutkijat ovat sitä mieltä, että Lutherin teologian huomattavin oivallus tapahtui hetkessä, johon hän itse viittaa puhuessaan tornikokemuksistaan. Toiset taas kuvaavat pidempää prosessia (Skinner 1978 II, 7–8). Oivallus tapahtui ehkä jo vuonna 1513, mutta joka tapauksessa vanhurskauttamisopin voi nähdä kehittyneen kokonaisuudeksi 1510-luvun loppuun mennessä. Lutherin keskeinen uusi ajatus oli, että Kristuksen kautta ihminen oli samaan aikaan vanhurskas ja syntinen, *simul iustus et peccator*. Uuden käsityksen mukaan Jumalan vanhurskautta ei voinut erottaa Kristuksen vanhurskaudesta. Tämä erosi valloillaan olleesta opista, jonka mukaan ihmisen katsottiin pääsevän osalliseksi Kristuksen vanhurskaudesta vain kirkon ja hyvien töiden kautta. (Oberman 1989, 152–153.)

Vuonna 1507 saadun pappisvihkimyksen jälkeen Luther alkoi opintojensa ohella myös luennoida. Toinen merkittävä tapaus on vuosien 1510–1511 aikana tehty matka Roomaan, jolloin pyhän kaupungin maallinen todellisuus kylvi herkän munkin mieleen epäilyksen siemenen. Luther oli lähetetty matkalle erään toisen munkin kanssa, ja heidän tarkoituksena oli pyytää apua sääntökunnan sisäisten kiistojen ratkaisuun. Staupitz nousi pian matkan jälkeen jälleen huomattavaan asemaan Lutherin kehityksen kannalta, kun hän järjesti vastavalmistuneelle teologian tohtorille raamatunselitysoffin *professuurin* Wittenbergin yliopistossa.

Paneutuminen suoraan Raamattuun kirkon perinteiden sijasta merkitsee osaltaan Lutherin irtautumista skolastisesta perinteestä. Humanismin vaikutus Lutheriin tulee ilmi etenkin innostuneessa suhtautumisessa Raamatun alkukielisten laitosten julkaisuun. Vuosien 1513–1515 psalmiluentojen ja 1515–1516 Roomalaiskirjeen luennon myötä hänen profiilinsa itsenäisenä teologisena ajattelijana alkoi muodostua, ja lisäksi Luther tutustui Wittenbergissä moniin reformaation kannalta merkittäviksi nousseisiin ystäviinsä. Näistä luterilaisuuden kannalta suurin nimi on vuonna 1518 Wittenbergin yliopistoon kreikan kielen professoriksi saapunut Philipp Melanchthon (1497–1560). Alkujaan tehtävään oli kutsuttu kuuluisa saksalainen humanisti Johann Reuchlin (1455–1522), mutta tämä lähetti tilalleen sisarensa tytärenpojan. Reuchlinin kerrotaan myös rohkaisseensa nuorta Philippia muuttamaan mustaa maata tarkoittavan nimensä Schwartzerdin kreikkalaiseen muotoon Μελάγχθων. Humanismin vaikutus näkyi vastaavasti myös Lutherissa, joka saattoi nuoruudessaan allekirjoittaa

kirjeen käyttäen nimeään muistuttavaa kreikankielistä *vapaata* tarkoittavaa sanaa *Ἐλευθέριος* (latinalaisessa muodossa *Eleutherius*).

Munkin ja vaaliruhtinaan motiiveista

Joulukuun alussa vuonna 1518 Martin Luther söi ystäviensä kanssa läksiäisillallista. Hän oli pelokas ja hermostunut eikä tiennyt ehkä vielä itsekään, mihin suuntaisi pakomatkinsa. Illanvietto keskeytyi äkillisesti, kun vaaliruhtinaan lähetti saapui paikalle. Fredrik Viisaan hovikappalainen, neuvonantaja ja Lutherin ystävä Georg Spalatin (1484–1545) oli kirjoittanut viestin: mikäli tohtori on vielä paikalla, hänen ei tulisi missään nimessä lähteä Saksin alueelta, sillä vaaliruhtinaalla on hänelle kiireellistä asiaa. (WA Br 1, 260, viite 1.) Fredrik oli päättänyt, ettei taipuisi kuurian vaatimuksiin lähettää Luther Roomaan oikeudenkäyntiä varten. Paavi Leo X (syntyjään Giovanni di Lorenzo de' Medici, 1475–1521) ei saanut toivomaansa nopeaa päätöstä saksalaismunkin aiheuttamien ongelmien lopettamiseksi. Lutherista oli tullut merkittävä osa aikansa poliittista peliä, ja Fredrikin sekä tämän seuraajien tuen ansiosta nykyään luterilaisena reformaationa tuntemamme liike sai jatkaa kehittymistään ja leviämistään.

Luther oli ollut kuuliainen kirkon jäsen, mutta munkkina ollessaan hän ajautui henkilökohtaiseen uskonnolliseen kriisiin. Hän oli syvästi ahdistunut, koska hänen nähdäkseen Jumala oli säätänyt vanhurskaan lain, jota ihminen ei voinut noudattaa. Kiirastulen kärsimyksen olivat oikeudenmukainen tuomio tehdyistä synneistä, mutta kuinka ihminen voisi välttyä tältä kauhistuttavalta tuskalta? Ripittäytymällä voi saada synninpäästön, mutta kuinka kaikki tehdyt synnit voisi osata ja muistaa tunnustaa? Rippi-isä Staupitz kehotti veli Martinia tutkimaan apostoli Paavalin kirjoituksia, ja lopulta vastaus Lutheria vaivanneisiin kysymyksiin alkoi kypsyä tämän mielessä.

Roomalaiskirjeen jakeen 1:17 tulkintaan rakentuva vanhurskauttamisoppi muodostui todennäköisesti vähä vähältä, mutta kirjallisten aineistojen perusteella Luther näyttää löytäneen vastauksensa vuoden 1518 kevättalvella. Nyt hän tulkitsi evankeliumin keskeisen sanoman olevan, että Jumalan vanhurskaus ei pakottanutkaan syntistä kohtaamaan tuomiota, vaan tarjosi uskoville pelastuksen armon kautta (Arffman 2009, 34). Aiemmin epävarmuuden raastama mies koki nyt ymmärtävänsä Raamatun ydinsanoman, eikä hän ollut valmis

luopumaan siitä edes paavin käskystä, vaikka se johtaisi kirkon opetusten vastaisiin tulkin-toihin. Luther oli nyt varma asiastaan, ja tämä varmuus tulisi olemaan evankelisen liikkeen kannalta sekä koossa pitävä perusta että hajottava voima.

Monet Lutherin tulkinnoista ja käsityksistä eivät olleet uusia. Kirkon maallistumista ja anekapua oli tunnetusti vastustanut muiden muassa böömiläinen Jan Hus (†1415), mutta vasta Luther sai tarpeeksi voimakkaan poliittisen tuen asialleen voidakseen ajaa sitä menestyksellisesti ja henkensä säilyttäen. Hus poltettiin roviolla kerettiläisenä Konstanzin kirkolliskokouksen tuomitsemana. Kirkkoa Raamatun opetuksista vieraantuneeksi syyttävät aatteet olivat levinneet vaihtelevalla menestyksellä eri puolilla Eurooppaa, ja Hus on yksi esimerkki siitä muutospaineesta, jota kirkossa oli ollut jo pitkään.

Hus oli leikitellyt sukunimensä kaksoismerkityksellä kirjoittaessaan, että hänen teloittajansa saattoivat paistaa hanhen, mutta sadan vuoden kuluttua nousisi joutsen, jonka laulua nämä eivät enää voisi vaientaa. Luther kannattajineen olivat taipuvaisia uskomaan, että joutsenennustus kertoi juuri hänestä. (WA 30 III, 387.) Käsitys sai vielä lisäpontta siitä, että Husin etunimi on johdannainen raamatullisen tienraivaajahahmon Johannes Kastajan nimestä. Korruptoitunut kirkko yhdessä evankeliumin vapauttamisesta kertovan ennustuksen kanssa tukivat uskoa maailmanlopun välittömään läheisyyteen. Lutherin näkökulmasta mikään ei saanut tässä tilanteessa estää evankeliumin saarnaamista.

Lutherin aikaan ei tunnettu professuureja niiden nykyisessä akateemiseen hierarkiaan perustuvassa merkityksessä, mutta yliopistot olivat huomattavia osoituksia paikallisten ruhtinaiden vallasta. Saksin vaaliruhtinas Fredrik päätti suojella yliopistonsa professoria, ja koska hänellä oli riittävästi valtaa päätöksensä pitämiseen, Luther ei koskaan päätenyt roviolle. Vaikkei kaikkia aikakauden eurooppalaisia hallitsijoita voikaan luonnehtia helvettä pelkääviksi nöyriksi kristityiksi, oli uskonto keskeinen osa heidän elämäänsä. Protestanttien kannalta karvain esimerkki tästä on Juhana Fredrikin (1503–1554) johtamien joukkojen huhtikuussa 1547 kärsimä tappio, joka johtui jumalanpalveluksen asettamisesta taisteluvalmiuden edelle. (Oberman 1989, 18.) Siksi ei liene liioiteltua sanoa, että Fredrik Viisaan tasapainottelu keisarin alamaisena ja Saksin yksinvaltiana peilasi myös suureksi osaksi hänen uskonnollista vakaumustaan ja tasapainotteluaan katolisen kirkon sekä Lutherin saarnaaman opin välillä. Ehkä Fredrik pyrki toimimaan kristittynä ruhtinaana vakaumuk-

sensa mukaan ja säilyttämään Saksin yksinvaltiaan aseman, jonka hän saattoi ajan hengen mukaisesti uskoa vilpittömästi saaneensa Jumalalta.

Fredrikin ei tiedetä varsinaisesti tavoitelleen valtaa korkeamman aseman tai laajemman valtakunnan muodossa, mutta hän piti tiukasti kiinni jo saavuttamastaan asemasta, vaikka se koetteli ja määritti uudestaan vaaliruhtinaan suhdetta niin keisariin kuin kirkkoonkin. Fredrik piti tarkasti huolta myös siitä, ettei hänen voitu katsoa tekevän yhteistyötä Lutherin kanssa, eikä hän koskaan yksiselitteisesti kääntynyt evankeliseksi. Silti hän pisti oman arvovaltansa peliin turvatessaan Lutherin oikeuden puolustautua syytteitä vastaan saksalaisella maaperällä ja tuomitsi tämän kirjoitusten polttamisen. Ilman reilua oikeudenkäyntiä kirjojen polttaminen oli laitton toimi, ja Fredrik halusi pitää ruhtinaskunnan järjestyksen omissa ohjissaan. (Bainton 1950, 166.)

Kirkon perinteiden ja käytäntöjen kyseenalaistaminen

Luther oli vuoden 1517 syksyyn mennessä saarnannut ja opettanut kyseenalaistaen monia kirkossa yleisesti hyväksytyjä oppeja erityisesti aneiden osalta, ja syyskuussa hän julkaisi skolastisen teologian vastaisen disputaation. Skolastinen teologia vaikutti pitkälti kanonisen lain taustalla, ja sitä kautta tällaisella kritiikillä oli mahdollisuus osua aina yhteiskuntajärjestyksen perusteisiin asti. Protestanttisen liikkeen alun merkkitapaukseksi tavataan nostaa kuitenkin Lutherin saman vuoden lokakuun viimeisenä päivänä julkaisemat *95 teesiä* (*Disputatio pro declaratione virtutis indulgentiarum*). Lutherin kerrotaan naulinneen ane-kauppaa vastaan terävästi suunnatut teesinsä Wittenbergin linnankirkon oveen, mutta jotkut tutkijat ovat kyseenalaistaneet tapahtuman historiallisuuden. Kirkon oveen saatettiin Lutherin aikaan kiinnittää yliopistollisia ilmoituksia (Oberman 1989, 190), joten tapahtuman dramatisointi väittelyn arvoiseksi asiaksi lienee liioiteltua. Naulitsemisen tai sen tapahtumatta jäämisen merkittävyys on pientä verrattuna siihen, että Luther liitti teesit kirjeeseensä Mainzin arkkipiispalle Albrecht Brandenburgilaiselle (1490–1545). Hänen oletuksensa lienee ollut, että arkkipiispa puuttuisi kirkon sisällä tapahtuviin väärinkäytöksiin, kunhan asia vain tuotaisiin selkeästi esille. Luther ei selvästikään tiennyt vielä, kuinka suurelta osalta juuri Albrecht oli toimillaan tukenut näitä väärinkäytöksiä.

Pyrkiessään vahvistamaan omaa ja Hohenzollern-sukunsa valtaa erityisesti Habsburgeja vastaan Albrechtin oli onnistunut nousta aikansa korkeimmaksi kirkolliseksi edustajaksi keisarikunnan alueella. Epätavallisen voimakkaan asemansa hän oli saavuttanut ostamalla virkoja paavi Leo X:ltä, joka oli joutunut pahaan rahapulaan erityisesti Rooman Pietarin-kirkon valtaisan rakennusprojektin ja Kirkkovaltion käymien sotien vuoksi. Rahat Albrecht lainasi vaikutusvaltaiselta Fuggerien pankkiirisuvulta, ja velkojen takaisinmaksua varten hän sai luvan myydä aneita, joiden tuotoista puolet ohjattiin Fuggereille ja puolet paaville. (Bainton 1950, 74–76.)

Anekauppa kehitettiin ja perusteltiin ajatuksella, jonka mukaan pyhimykset tekivät niin paljon hyviä tekoja, että niistä kertyi eräänlainen varasto. Kirkko tietysti hallinnoi tätä varastoa, jonka sisältö saatettiin lukea hyväksi siitä osalliseksi päässeille. Tavallinen syntinen saisi kärsiä kiirastulessa pahojen tekojensa vuoksi puhdistuakseen paratiisiin kelpaavaksi, mutta kärsimystä voisi lyhentää ostamalla osuutensa pyhimysten hyvistä teoista. Suuren pyhänjäännöskokoelman kerännyt Fredrik oli saanut luvan myydä aneita, ja hän käytti anekaupan tuloja omien maidensa kehittämiseen. Hän suojasi omaa kauppansa kieltämällä Albrechtin aneiden myynnin Saksin alueella. Tämä synnytti huhun, että Fredrik olisi halunnut vastustaa arkkipiispan valtaa ja että hän olisi tilannut Lutherilta anekaupan vastaiset teesit. Teesien julkaisuajankohta osuu kuitenkin juuri Fredrikin kauppaamien aneiden vuotuiselle myyntipäivälle. Kysymys aneista oli Lutherin kannalta ensisijaisesti teologinen, eikä hän halunnut sotkea vaaliruhtinaan henkilöä asiaan (WA Br 1, 118). Mutta vaikka perusteet olivat teologiset, ei niitä voinut kirkon huomattavan yhteiskunnallisen merkityksen vuoksi erottaa politiikasta.

Kirjeessään Albrechtille Luther kertoo huolestaan anekaupan väärinkäytöksistä ja vetoaa arkkipiispaan, jotta tämä kiinnittäisi asiaan heti huomiota, sillä ovathan uskoviensa sielut tämän vastuulla (WA Br 1, 110–112). Albrecht lähetti tekstin edelleen paaville, joka päätti neuvoa augustinolaisveljeskuntaa vaientamaan veli Martinin. Niinpä asiasta keskusteltiin augustinolaisten kokouksessa Heidelbergissä vuoden 1518 huhtikuussa, mutta Luther selvisi kohtaamisesta suuremmilla sanktioilla. Tilanne kärjisti veljeskuntien kiistoja erityisesti augustinolaisten ja dominikaanien välillä. Tämä osaltaan myötävaikuttanut Leo X:n virhearvioon, jonka mukaan kiistassa olisi kyse suureksi osaksi vain kahden veljeskunnan välienselvittelystä ja että asia saataisiin vaiettua nopeasti. Lutherin uuden teologian muodot alkavat olla selvästi esillä hänen elokuussa 1518 julkaisemassa 95 teesin selityksessä, jonka hän

lähetti myös paaville (LW 31, 80). Selitys ei enää saanut kuuriaa perumaan päätöstään virallisten toimenpiteiden aloittamisesta Lutheria vastaan, sillä ne oli käynnistetty jo kesäkuussa dominikaanien syytettyä Lutheria kerettiläiseksi.

Elokuun 1518 alussa Luther oli vastaanottanut haasteen saapua kahden kuukauden sisällä Roomaan vastaamaan harhaoppisuudesta ja niskuroinnista esitettyihin syytteisiin. Hän kirjoitti heti vaaliruhtinaalleen ja vetosi tätä järjestämään kuulemisen Saksan maaperälle. Kyseinen dokumentti on ilmeisesti kadonnut (LW 48, 71, viite 6), mutta Luther viittaa siihen samalla kertaa Spalatinille lähettämässään kirjeessä. Spalatin oli tärkeä välittäjä Lutherin ja Fredrikin välillä, koska vaaliruhtinas vältti suoraa yhteydenpitoa voidakseen vakuuttaa kohdelleen Lutheria kuin ketä tahansa alamaistaan (Bainton 1950, 90–91). Vain muutama päivä ennen Lutherin lähettämää vetoomusta keisari Maksimilian I oli kirjoittanut paaville, että Lutherin anekaupan vastustamiselle on laitettava piste (LC 1, 98–100), joten jos Luther ei tiennytkään sitä vielä, hän oli nyt kääntänyt mahtavimmat hallitsijat itseään vastaan. Fredrik teki kuitenkin työtä professorinsa puolesta ja suostutteli paavin legaanin Cajetanuksen (1469–1534) suorittamaan kuulustelun seuraavilla, Augsburgissa pidettävillä valtiopäivillä.

Venetsian lähettilään raportti Augsburgista kertoo uskonnon käyttämisestä politiikassa. Jopa kardinaali Cajetanus oli osaltaan pyrkinyt vakuuttamaan valtiopäiville kokoontuneet ruhtinaat turkkilaisia vastaan suunnatun ristiretken tarpeellisuudesta. Rahoitus toteutettaisiin uudella verolla, mutta jo liikaa omasta mielestään maksaneet saksalaiset tyrmäsivät hankkeen. Venetsian lähettilään mielestä teologinen kiista aneista vei tärkeän keskustelun sivuraiteille. Venetsia oli kovassa puristuksessa kilpailevien valtioiden ympäröimänä, ja voimien keskittäminen kauppaa haitannutta Osmanien valtakuntaa vastaan olisi ollut tärkeää. (Oberman 1989, 13–14.) Luther oli iskenyt ajan hermoon. Häntä ei kuulusteltu varsinaisilla valtiopäivillä, vaan Cajetanus tapasi hänet yksityisesti. Kardinaalin tuli saada munkki katumaan ja pyörtämään kirjoituksensa. Sen sijaan, että Luther olisi yksinkertaisesti lausunut ainoan vaaditun sanan, *revoco*, hän halusi perustella ne kohdat, joissa hänen käsityksensä poikkesi kirkon opista. Lutherin teologia oli jo vahvasti kehittymässä suuntaan, joka painottaa evankeliumin varmuutta ja Paholaisen pyrkimystä epävarmuuden levittämiseen. Siksi hän vaati vakuuttavat argumentit voidakseen muuttaa näkemystään.

Cajetanuksella ei ollut tahtoa eikä valtuuksia antautua väittelyyn, joten hän päätyi vetoamaan Fredriikkiin: veli Martinin ei tulisi antaa häpäistä vaaliruhtinasta, ja siksi tuo munkki tulisi lähettää pois Saksin alueelta (WA Br 1, 234–235). Toisin sanoen Luther piti toimittaa lainsuojattomana Roomaan tuomittavaksi. Kardinaali maalaa perusteluissaan kuvaa Fredrikin esi-isistä kirkolle uskollisina vakaumuksellisina miehinä, mikä ei välttämättä ollut loppuun asti harkittua. Vaaliruhtinaan isoisä Fredrik II (1412–1464) oli suhtautunut kielteisesti Rooman myymiin aneisiin, ja epäluulo oli siirtynyt myös seuraaville sukupolville (Oberman 1989, 16–17). Myös Paavi kirjoitti suoraan Fredrikille, että tämän pitäisi luovuttaa Luther kuurian tuomittavaksi (LC 1, 105–106).

Cajetanuksen kuulustelujen jälkeen Staupitz vapautti Lutherin munkinvalasta. Jos tarkoitus oli suojella veljeskunnan mainetta, se epäonnistui, koska kilpailevat veljeskunnat eivät jättäneet käyttämättä mahdollisuutta syyttää augustinolaisia kerettiläisen puolustamisesta. Lutherille vapauttaminen kuitenkin takasi, ettei häntä luovutettu Roomaan veljeskunnan toimesta, mitä sääntökunnan johtaja Gabriel della Volta oli vaatinut jo elokuun puolella (Ibid., 106–108). Peläten joutuvansa paavin legaanin vangitsemaksi Luther pakeni Augsburgista ja saapui Wittenbergiin. Wittenbergissä hänellä oli tukijoita, mutta tilanne oli kestämätön. Leo X oli lokakuun lopulla ilmoittanut sekä Fredrikille että Spalatinille, että hän myöntää vaaliruhtinaalle kultaisen ruusun, joka on vastaanottajalleen huomattava suosionosoitus. Päätös oli syntynyt jo syyskuussa, ja ruusun toimittajaksi paavi valitsi saksilaista perimää olevan nuntiuksen Karl von Miltitzin (†1529). Fredrik ei ollut mielissään tilanteesta, sillä asia koetteli vaaliruhtinaan arvovaltaa. Wittenbergin yliopisto oli merkittävä hanke Saksille, ja Luther oli Fredrikin alamainen ja professorina jo varsin nimekäs.

Luther tuli siihen tulokseen, että hänen oli paras poistua maasta, koska piileskely olisi vain saattanut vaaliruhtinaan vaikeaan asemaan. Hän ilmoitti asiasta Fredrikille kirjeellä, jota on jopa ylistetty kaunopuheisuuden mestariteokseksi (Currie 1908, 36). Luther vastasi siinä Fredrikin pyynnöstä Cajetanuksen noin kuukautta aiemmin ruhtinaalle lähettämään kirjeeseen. Fredrik oli pyytännyt myös Wittenbergin yliopistolta lausuntoa Lutherista. Lausunto oli käytännössä yliopiston hallinnon ja Lutherin yhteistyössä laatima vetoamus professorin puolesta. Fredrik liitti molemmat vastaukset omaan kirjeeseensä paavin legaatille. Fredrikin vastaus oli nöyrä ja kohtelias, mutta sisälsi myös perustelut Lutherin Roomaan lähettämistä vastaan. Yliopistoissa oli monia, vaaliruhtinas kirjoittaa, jotka eivät pitäneet Lutheria kerettiläisenä, eikä kirkkokaan ollut vielä todistanut harhaoppisuutta. Fredrik toistaa

käytännössä Wittenbergin yliopiston hallinnon esittämiä argumentteja. Lutherin henkilökohtainen puolustautuminen näkyy puolestaan Fredrikin kirjoittaessa, ettei syytettä ollut selvästi eritelty. Ruhtinas lisää vielä, että jos Pyhä istuin tuomitsisi Lutherin yksiselitteisesti, tämä lähetettäisiin Roomaan tai karkotettaisiin maasta välittömästi. (WA Br 1, 232–251.)

Luther kirjoitti Spalatinille samana päivänä, jona palasi Augsburgista Wittenbergiin. Hänen kantansa paavin asemaa vastaan oli jo jyrkkä, mutta kirje kertoo vielä uskosta siihen, ettei Leo X voinut olla häntä vastaan määrättyjen toimien takana (Ibid., 225). Paavin instituutio oli ongelmallinen, mutta Luther kunnioitti yhä henkilöä. Hän luuli Leo X:n olevan tietämätön anekaupan ongelmista ja väärinkäytöksistä ja oletti asian tulevan korjatuksi epäkohdista kirjoittamalla. Anekaupan kritiikistä Lutheria oli hankala tuomita ainakaan kirkon oppien perusteella, koska viralliset opit asiasta eivät olleet vielä valmiita. Tästä syystä Cajetanus kuulusteli Lutheria yksityisesti ja kieltäytyi keskustelemasta asiasisällöistä. Ilmeisesti juuri Cajetanuksen ansiosta Leo X julkaisi lopulta marraskuussa 1518 dekreetalin, joka poisti suuren osan anekaupan väärinkäytöksistä (Bainton 1950, 102). Tilanteen kehittyessä Luther oli kuitenkin ehtinyt jo kyseenalaistaa paavin, kirkolliskokouksen ja kanonisen lain erehtymättömyyden. Nämä olivat rikkeitä, joista tuomitsemiseen löytyi perusteet ja ennakkotapaukset.

Sovinnon hieronta ei ollut vielä mahdottomuus, ja sitä yritettiin. Avainasemaan nousi Miltitz, jonka tehtävänä oli paavin lähettämien lahjojen ja vaatimusten avulla kääntää Fredrik Lutheria vastaan tai ainakin rauhoittaa tilannetta. Kuuria halusi myös parantaa suhteitaan vaaliruhtinaaseen aikana, jolloin hallitsevan keisarin terveys alkoi heikentyä. Miltitz ei ilmeisesti ollut saanut ohjetta Lutherin kanssa käytäviä neuvotteluja varten, mutta hän yritti niitäkin (LW 48, 97). Tuloksena oli luonnos Leo X:lle lähetettävästä kirjeestä, jossa Luther muun muassa lupaisi vaieta anekysymyksestä sekä kirjoittaa paavin vastustajia nuhtelevan tekstin (WA Br 1, 292–293). Vastavuoroisesti Luther odotti, että häntä vastaan nostetut syytteet hylättäisiin ja kirjoittaminen häntä vastaan lopetettaisiin. Kirjettä ei koskaan lähetetty, vaan Miltitz tarjoutui kirjoittamaan paaville itse (LW 48, 100). Tulitauosta neuvottelminen oli vaikeaa, koska Luther ei myöntänyt paavin auktoriteettia ehdoitta, mikä oli vastapuolen ehdoton vaatimus.

Vuoden 1519 alkupuolella Luther sai kaikesta huolimatta toimia rauhassa Rooman keskityessä kiireellisempiin asioihin. Maksimilian I oli kuollut tammikuun 12. päivänä, ja edesmenneen keisarin tiedettiin toivoneen lapsenlapsestaan seuraajaa itselleen. Vielä varsin nuoren Alankomaissa kasvaneen Burgundin herttuan ja Espanjan kuninkaan Kaarle I:n merkittävin vastaehdokas oli Ranskan kuningas Frans I (1494–1547), mutta kumpikaan ei ollut kuurialle mieluinen ehdokas: Habsburgit olisivat saaneet Kaarlen valinnan myötä liian paljon valtaa, ja Frans oli suunnannut valloituksiaan Kirkkovaltion alueita kohti. Niinpä Leo X tuki Fredrik III:ta keisariksi. Keisarin seitsemän valitsijaa olivat saksalaisia, joten periaatteessa heidän tukensa saksalaiselle ei olisi mahdotonta. Saksalaiskandidaateista Fredrik olikin mahdollisesti varteenotettavin. Ainakin hänen mahdollisuutensa olivat paremmat kuin kiinnostuksensa keisarinkruunua kohtaan osoittaneella Englannin Henrik VIII:lla, mutta Fredrik osasi arvioida valtansa liian pieneksi uskottavan tuen saamiseksi. Niin hän jättäytyi taustalle, ja ehdokkaiksi jäivät tulevaisuudessa tappelupukareiksi osoittautuvat Kaarle I – keisarina Kaarle V – ja Frans I.

Kuin viimeistä päivää

Keisarinvaalin valmistelut vähensivät Lutherin saamaa huomiota poliittisella kentällä, mutta teologina hän joutui muotoilemaan ajatuksiaan yhä systemaattisemmiksi. Lutherin vanha saksalainen tuttu ja humanisti Johann Eck oli pyytänyt vuoden 1518 joulukuussa Saksin herttualta Yrjöltä lupaa väittelyyn Andreas Bodenstein von Karlstadtin (†1541) kanssa. Saksia hallinneen Wettinin suvun alueet oli jaettu Fredrik II:n kahden pojan Ernstin ja Albrektin kesken vuonna 1485, ja Yrjö oli ilman vaaliruhtinaan arvoa jääneen nuoremman veljen Albrektin perillinen (Arffman 2009, 23). Herttua, josta oli tuleva Lutherin sitkeä vastustaja, myönsi luvan väittelyn järjestämiseen. Hän perustelee luvan myöntämistä sillä, ettei tilaisuus tulisi olemaan vaarallinen yleiselle järjestykselle, kuten Eck oli hänelle vakuuttanut (LC 1, 144). Asiasta vastuullinen piispa näki vaaran, mutta Yrjö puolusti yliopistoissa käytäviä väittelyitä, ja niin tilaisuus järjestettiin Leipzigissa kesällä 1519 (Bainton 1950, 108). Lopulta myös Luther osallistui väittelyyn, mikä syvensi hänen välirikkoaan Eckiin ja muihin kirkkoa tukeviin teologeihin. Vaikka mitään selkeää luterilaista liikettä ei ollut vielä noina päivinä olemassa, oli katolisen kirkon yhtenäisyys Saksassa jo murene-
massa

Valmistautuessaan Eekin kohtaamiseen Luther oli opiskellut Raamatun tekstien lisäksi kanonista lakia, jonka ristiriitaisuus ja Lutherin mielestä Raamattuun perustumattomuus saivat hänet esittämään maaliskuisessa kirjeessään Spalatinille kauhean epäilyksensä siitä, että paavi olisi Antikristus tai ainakin tämän lakeija. Samalla hän kirjoitti myös Fredrikille, joka oli huolissaan väittelyn jatkumisesta: Miltitzin kanssahan oli yritetty sopia molemminpuolisesta vaikenemisesta. Luther väitti ruhtinaalleen vastanneensa vain lyhyesti Eekin esittämiin syytöksiin ja vieritti näin vastuun väittelyn pitkittämisestä vastapuolen harteille (LW 48, 114–116.) Joka tapauksessa väittely Leipzigissa jatkui, kunnes Yrjö-herttua keskeytti sen. Hän tarvitsi salin keisarinvaalista kotiin palaavan Brandenburgin maakreivin kestittämiseen (Bainton 1950, 119). Nyt kun uusi keisari oli valittu ja valtakunnassa palat-taisiin vaaleja edeltäneiden poliittisten kysymysten pariin, Lutherin tilanne muuttui jälleen. Leipzigista poistunut professori oli ehkä saanut lisää kannattajia mutta myös huomattavasti aiempaa suuremman määrän vastustajia. Hän oli väittelyssä esittänyt aiempaa suurempaa kritiikkiä paavia ja kuuriaa vastaan sekä puolustanut monia kerettiläiseksi tuomitun Jan Husin ajatuksia. Lutherin virallinen julistaminen kerettiläiseksi olisi enää ajan kysymys.

Leipzigin väittelyn aikaan vuoden 1519 kesäkuun lopussa keisarikunnan katseet olivat vielä suuntautuneet valtakunnankaupunki Frankfurtiin. Maksimilian I oli aiemmin onnistunut saamaan seitsemästä valitsijasta viisi Kaarlen puolelle. Vain Trierin arkkipiispa oli ilmeisesti taipuvainen tukemaan Frans I:stä, ja Saksin vaaliruhtinas vetosi vuoden 1356 kultaisessa bullassa määritettyyn äänestysvapauteensa, jota ei saanut rajoittaa ennalta (Oberman 1989, 25). Maksimilianin kuoleman jälkeen muutkin valitsijat *muistivat* äänestysvapautensa, koska ilman sitä he eivät olisi päässeet hyötymään kulisseyssä alkaneesta lahjuspelistä, joka oli keisarikunnassa maan tapa. Taistelu äänten enemmistöstä käytiin Fransin ja Kaarlen välillä valtaosin rahapussien syvyyden mitalla, jonka Kaarle voitti Fuggerien johtaman liikemiesryhmän myöntämän jättilainan avulla. (Ibid., 26.)

Tilanteen tasaisuudesta kertoo se, että vielä keväällä neuvottelut olivat ajautumaisillaan pattitilanteeseen. Habsburgien Alankomaiden hallinto oli ehdottanut ratkaisuksi Kaarlen pikkuveljeä Ferdinandia (1503–1564), mutta järjestely ei käynyt vanhimman pojan asemaansa puolustavalle Kaarrelle. Tuleva keisari elätti keskiaikaista unelmaa universaalista kristillisestä valtakunnasta, ja merten takaa löytyneet aiemmin tuntemattomat maat olivat puhaltaneet uutta eloa unelmaan. (Ibid., 27.) Kaarlen pyrkimys estää pirstoutumista sai vaaliruhtinaat, paavin ja monet muut pelkäämään vallan keskittymistä liiaksi yhdelle mie-

helle. Kaarle oli myös vannoutuneena kristikunnan yhteyden puolustajana evankelisille suora uhka. Hänen vanha kilpakumppaninsa Frans I auttoi tahattomasti useampaankin otteeseen evankelisia kääntämällä keisarin huomion ja sitomalla keisarin määräysvallassa olleet sotajoukot pois saksalaisilta alueilta.

Keisarikunta itsessään liittyi moniin Lutherin ajan käsityksiin ja odotuksiin. Universaali kristitty valtakunta oli vain yksi Pyhälle saksalais-roomalaiselle keisarikunnalle asetetuista odotuksista. Luther tulkitsi monen muun aikalaisensa tapaan tilannetta eskatologisesta näkökulmasta. Noihin aikoihin monet jakoivat käsityksen, että he elivät Johanneksen ilmes-tyksessä mainitussa tuhatvuotisessa valtakunnassa, ja varhaista luterilaisuutta kuvaa yleisestikin usko Kristuksen pian tapahtuvaan toiseen tulemiseen. Itse asiassa kirkkohistorioitsija Kaarlo Arffman katsoo lopunaikojen odotuksen olleen niin merkittävä osa varhaista luterilaisuutta, että välittömän lopun odottamisesta luopuminen muutti liikkeen luonnetta perusteita myöten. Luther itse oli omaksunut Vanhan Testamentin mukaisen käsityksen maailman ajasta kuutena tuhatvuotisena syklinä, joista viimeinen oli vasta puolessa välissä. Hän uskoi lopun tulevan jo ennen aikojen täyttymistä, muttei esittänyt omaa arviotaan päivämääristä. (Arffman 2009, 52.) Luther nojaa tässäkin evankeliumiin, jossa maailmanlopun hetken sanotaan olevan ainoastaan Jumalan tiedossa.

Erilaisia laskutapoja ja päivämääriä maailmanlopusta oli liikkeellä useita, ja Raamatun apokalyptisten kirjoitusten tulkittiin yleisesti viittaavaan juuri oman ajan suureen valtakuntaan, Pyhään saksalais-roomalaiseen keisarikuntaan. Saksalainen piispa ja kronikoitsija Otto Freisingilainen (†1158) esimerkiksi katsoi, että Danielin kirjassa ennustetut neljä valtakuntaa viittasivat Babyloniaan, Persiaan, Makedoniaan ja viimeisenä kreikkalaisten ja roomalaisten perintöä jatkavaan saksalais-roomalaiseen keisarikuntaan (Le Goff 1988, 171). Keisarikunnan tulkitseminen suoraan Rooman valtakunnan jatkajaksi näkyy vielä uuden ajan tutkimuksissa esimerkiksi James Brycen teoksessa *The Holy Roman Empire* (julkaistu alun perin vuonna 1864). Brycen tarkastelema ajanjakso lähtee Jeesus Nasaretilaisen syntymän aikoihin hallinneesta keisari Augustuksesta ja käsittää myös Rooman piispat eli paavit Pietarista lähtien, vaikka paavi ei kruunannut keisaria vielä vuosisatoihin. Brycen perusteellisuudessaan vakuuttava tutkimus vaikuttaakin olevan hyvin uskollinen kristillisen perimätiedon mukaisille tulkinnoille.

Kysymys maailmanlopusta oli Lutherille merkittävä, mutta hänenkin täytyi kantaa huolta myös omasta lopustaan tai oikeammin siitä, ettei se tulisi liian aikaisin. Luther ilmaisi kyllä halunsa kuolla uskonpuhdistuksen marttyyrina (WA Br 3, 239), mutta siihen asti hänen tulisi työskennellä ahkerasti saavuttaakseen tavoitteensa. Kaikki mahdollinen työ evankeliumin puolesta oli tehtävä. Väittely Eckin kanssa oli nostanut esille kysymyksen siitä, kuinka Lutherin ajatukset heijastuisivat suuriin kokonaisuuksiin niin yhteiskunnallisesti kuin koko kirkon opetuksenkin kannalta. Akateemisena puheenvuorona Lutherin kirjoitukset saivat toisaalla innokkaan vastaanoton, kun toisaalla esimerkiksi Kölnin ja Leuvenin yliopistot tuomitsivat ne jyrkästi. Keisarinvaali jälkipyykkeineen antoi Lutherille aikaa kirjoittaa, ja hän julkaisi monia merkittäviä tekstejä vuonna 1520. Tuotteliaisuus tultaisiin huomaamaan vielä ympäri Eurooppaa. Joissain kaupungeissa hänen teoksiaan luettiin innolla, toisissa niitä sai piilotella tai ne päättyivät rovioille.

II KÄÄNTYMINEN RUHTINAIDEN PUOLEEN

Luther oli yrittänyt saada muutoksia havaitsemiinsa epäkohtiin veljeskuntansa ja yliopiston kautta sekä kirjoittamalla aina arkkipiispalle ja paaville asti, mutta tulokset olivat jääneet laihoiksi. Niinpä hän liittyi saksalaisilla alueilla jo perinteeksi muodostuneeseen tapaan vedota maallisiin hallitsijoihin kirkollisten uudistusten ajamisen puolesta. Hän päätti osoittaa vetoamuksensa suoraan ruhtinaille. (Estes 2003, 199.)

Vuonna 1520 valmistuneen kirjoituksen *Saksan kansan kristilliselle aatelille kristillisen säädyn parantamisesta* (*An den Christlichen Adel deutscher Nation von des Christlichen standes besserung*) otsikko kertoo aikansa yhteiskunnasta ja Lutherin ajattelusta sanojen *aateli* ja *sääty* kautta. Suomessa käsite *sääty* voi perustua joko sanaan *säädetty* tai *säädös* (Häkkinen 2004, 1246), mutta saksan *Stand* on valtiota tarkoittavan sanan *Staat* kanssa samaa kantaa kuin latinan *status*, eli se viittaa myös esimerkiksi *asemaan* ja *paikkaan* (Conze, Oexle & Walther 1990, 156). Lutherin kielenkäytössä käsite *Stand* liikkui kuitenkin sujuvasti yhteiskunnallisen tason lisäksi myös henkilökohtaisella tasolla. Tämä käy ilmi hänen vuonna 1528 laatimastaan *uskontunnustuksesta*, jossa hän luettelee *pyhän järjestyksen* kannalta oleelliset säädyt: papinviran, avioliiton ja maallisen esivallan. Ihminen voi toimia jokaisessa näissä – kristillisen kirkon, perheen tai yhteiskunnan tasolla – ja Luther katsoo kaikissa näissä säädyyssä tehdyn työn uskonnolliselta näkökannalta katsottuna yhtä arvokkaaksi. (Ibid., 201.)

On tärkeä huomata, että hengellisen säädyn sisäinen tasa-arvo ja työn arvokkuus Jumalan säätämän järjestyksen osana ei tarkoita Lutherille maallisen järjestyksen tasa-arvoisuutta. Esimerkiksi yhteiskunnallisessa säädyyssä ruhtinas ja piika voivat tehdä yhtä arvokasta työtä Jumalan silmissä, vaikka inhimillisessä järjestyksessä ruhtinaan työ arvostetaankin korkeammalle. Pohjoiseurooppalaisille humanisteille oli tyyppillistä ajatella, että aateluus oli korkeimpia inhimillisiä hyveitä. Sen vuoksi sosiaaliset hierarkiat tuli säilyttää osana hyvin järjestäytyntä yhteiskuntaa (Skinner 1978 I, 238–239.) Luther vaikuttaa jakavan käsityksen, sillä hän ei kyseenalaista millään tavalla aatelisten vallan perusteita. Hän vetoaa *aatelin* hyveellisyyteen, koska muuta valtaa hän ei katso itsellään olevan. *Kristilliseltä aatelilta*

eli käytännössä reformaatioajatuksille myötämielisiltä ruhtinailta ja kaupunkien edustajilta Luther toivoo toimintaa *kristillisen säädyn parantamiseksi* eli kirkossa ilmenevien epäkohtien korjaamiseksi. Uuden nuoren keisarin valtaannousun hän katsoo luoneen otollisen hetken toimintaan (WA 6, 405).

Luther oli jo aiemmin samana vuonna perustellut kirjoituksessaan *Hyvistä teoista* (*Von den guten Werken*), miksi juuri ruhtinaiden, aatelisten ja kaupunkien tulisi nousta epäkohtia vastaan. Hänen mukaan papisto ja piispat eivät uskalla esittää kritiikkiä Roomaa kohtaan, mutta he liittyisivät tarpeeksi voimakkaiden maallisten tahojen puolelle, jos nämä ottaisivat epäkohdat esille. Maallisella esivallalla olisi myös tarvittavat välineet puuttua tilanteeseen, sillä useat kirkkoon liittyvät epäkohdat näkyivät kirkollisten toimijoiden tekeminä maallisen lain rikkeinä. (Estes 2003, 200.) Kysymys maallisen ja hengellisen lain piirien rajoista tulisi esille vielä monta kertaa luterilaisten keskuudessa, oli sitten kyse tuomiovallasta tai vaikka kirkon omaisuuden hallinnasta.

Luther kirjoittaa *kristilliselle aatelille*, että *romanisteilla on kolme muuria*, jotka suojaavat heitä parannuksilta: ensiksi on väite hengellisen vallan ylivertaisuudesta maalliseen valtaan nähden, toisena paaville varattu korkein valta selittää Raamattua ja kolmantena paavin yksinoikeus kutsua koolle kirkolliskokous (WA 6, 406). Näin kuuria saa estettyä omalta kanaltaan epäedulliseksi katsomansa keskustelun. Ensimmäisen *muurin* Luther koettaa murtaa argumentoimalla, että kaikki kristityt kuuluvat yhtäläillä hengelliseen säätyyn. Näin ollen seurakunta valitsee keskuudestaan kirkollisissa viroissa toimivat henkilöt, mutta voi myös tarvittaessa erottaa nämä viroistaan. (Ibid., 407–408.) Pappi ei siis ole muita pyhempi eikä pappeus ole automaattisesti pysyvää. Näin Luther vastustaa aikansa perinteistä näkemystä, jossa ihmiset jaoteltiin hengelliseen ja maalliseen säätyyn sen mukaan, olivatko he kirkon viroissa tai maallikkoja (Estes 2003, 202).

Raamatun selittämisen kohdalla Luther argumentoi varsin terävää kieltä käyttäen, ettei paavi voi asettaa itseään Raamatun yläpuolelle eikä paavia voi pitää erehtymättömänä (WA 6, 411–412). Tämän *muurin* kaatamiseksi täytyy saada kaadetuksi kolmaskin, eli kristittyjen pitäisi saada kutsua koolle vapaa kirkolliskokous, myös vastoin kuurian tahtoa. Luther kirjoittaa, että Nikean [ensimmäistä] kirkolliskokoustaakaan ei kutsunut koolle paavi vaan keisari, mutta argumentoinnissaan hän liikkuu jo heikoilla jäillä. Jos maallinen esivalta ei saa sekaantua uskonkysymyksiin eikä toisaalta kirkolla saanut olla ylivaltaa maallisiin

hallitsijoihin, niin miksi hän vetoaa ruhtinaiisiin kirkollisessa asiassa? Vastaus perustuu Lutherin käsitykseen kirkosta ja kristittyinä elämisestä. Teksti on suunnattu *kristilliselle aatelille*, eli vaikka ruhtinailla ei ole sen suurempaa oikeutta kirkolliskokouksen koolle kutsumiseen kuin muillakaan kristityillä, heillä on tarpeeksi valtaa ja tarpeeksi voimakas asema asian hoitamiseen. Lutherin mukaan ruhtinailla ei siis asemansa puolesta ole erityistä valtaa uskonnollisiin asioihin Toimien legitimointi perustui siihen, että ruhtinaatkin kuuluivat kristilliseen säätyyn (Ibid., 413). Toisin sanoen syy vedota ruhtinaiisiin on vain siinä, että näiden asema kirkossa vaikuttamiseen on heidän maallisen valtansa ansiosta otollinen.

Skinnerin tulkinnan mukaan Luther näki ruhtinaiden roolin kirkon tukijoina ja järjestyksen ylläpitäjinä niin merkittävänä, että oli valmis hyväksymään ruhtinaat käytännössä alueellisten kirkkojen hallitsijoiksi (1978 II, 15). Tieto luterilaisten *valtiokirkkojen* synnystä *myöhemmässä vaiheessa* houkuttaa yhtymään näkemykseen, mutta mielestäni silloin sivuutettaisiin oleellinen osa Lutherin argumentaatiota: ... *das weltlich schwert, sonderlich die weyl sie nu auch mitchristen sein, mitpriester, mitgeystlich, mitmechtig in allen dingen ...* (WA. 6, 413). Maallinen esivallan edustaja ei voi toimia kirkollisessa asiassa *maallisena esivaltana* vaan *kristittyinä uskovaisena*, jolla on tähän *sama valta kuin muillakin* kristityillä. Lisäksi on syytä muistaa, kuinka kiinteästi käsitys *kristillisyydestä* kuului eurooppalaiseen maailmankuvaan. Nykyiseen käsitykseen verrattavaa täysin sekulaaria poliittisen toiminnan kenttää ei ollut. Vaikka Lutherin käsityksen mukaan hengellinen laki ei kuulunut maallisen järjestyksen puolelle, hän vetosi ruhtinaiisiin *kristittyinä*. Hänen ihanteensa ruhtinaasta oli *kristillinen* ja *oikeudenmukainen* (Berman 1987, 181). Ruhtinaat olivat joko kristittyjä tai kerettiläisiä, eikä kristikunnan ulkopuolisia poliittisia järjestelmiä voinut ajatella ilman niiden suhdetta hallitsijoidensa uskontoon.

Lutherin teksti sisältää myös mielenkiintoisen maininnan ”*lugen De donatione Constantini*” (WA 6, 434). Monet renessanssihumanistien tekstit olivat levinneet ympäri Eurooppaa, ja näihin lukeutui myös Lorenzo Vallan (1406–1457) todistus siitä, että niin sanottu Konstantinuksen lahjoituskirja oli keskiaikainen väärennös. Alkuvuodesta 1520 Lutherin käsiin ehtinyt teos vei pohjan yleisimmin käytetyltä perusteelta paavin maalliselle vallalle. (Arffman 2009, 152.) Ulrich von Huttenin (1488–1523) toimittama laitos jo vuosikymmeniä vanhasta teoksesta sai Lutherin uskomaan, että paavinistuon todella edusti Antikristusta (LC 1, 291). Hutten oli ritari ja humanisti, joka pyrki edistämään *saksalaisten* asiaa keisarikunnassa. Tacituksen († n. 120) teos *Germania* osoitti, että myös *saksalaisilla* oli pitkä

historia, ja Hutten tuki pyrkimyksiä *saksalaisen* kulttuurin edistämiseksi. Hän toivoi Lutherin nousevan sankariksi ja esikuvaksi, mutta Luther vierasti Huttenin halua vastustaa kirkollista sortoa aseellisesti. (Oberman 1989, 45–47.) Uskontoon liittyneet kiistat olivat vaikuttaneet keisarikunnan poliittiseen tilanteeseen vuosisatojen ajan. Myös ruhtinaat alkoivat vähitellen ymmärtää, että Lutherin esille nostamat kysymykset saattoivat luoda uutta poliittista pelivaraa ja mahdollisuuksia.

Jos Lutherin mielestä *romanistien* röyhkeydellä ei vaikuttanut olevan enää mitään rajoja, niin varsin vapaasti hän kirjoitti itse heitä vastaan. Hän uhoaa *kristilliselle aatelille* osoittamansa kirjoituksen lopulla, ettei hänen kirkkoa vastaan esittämänsä kritiikki pääty vielä tähän, vaan että hänellä on vielä *eräs pieni laulu* esitettävänä asiasta ja että hän aikoo laulaa sen vieläpä mitä korkeimmilla sävelillä; *vorstehst mich wol, liebes Rom, was ich meyne?* (WA 6, 469.) Lutherin voi ymmärtää viittaavan pari kuukautta myöhemmin julkaistavaan kirjoitukseen *Kirkon Baabelin vankeudesta* (*De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium*), joka pureutui erityisesti kirkon oppeihin sakramenteista (LW 36, 5). Aikansa arvostetuin eurooppalainen oppinut Erasmus Rotterdamilainen (1469–1536) oli koettanut pysyä Lutherin ja kirkon välisestä kiistasta etäällä pyrkien kuitenkin puolustamaan akateemisen väittelyn vapautta. Hänen mielestään Lutheria ei pitänyt tappaa, vaan tälle piti perustella ne kohdat, joissa hän oli uskontulkinnassaan väärässä. Uusin kirjoitus meni joka tapauksessa niin pitkälle, että Erasmus uskoi välirikon paavin ja Lutherin välillä käyneen lopulliseksi (LW 36, 9).

Kirkon Baabelin vankeudesta nostatti sekä Lutherin kannattajien että vastustajien tunteita pintaan. Tekstissään Luther ei puuttunut yhtä suorasti yhteiskunnalliseen järjestykseen kuin aiemmassa julkaisussaan *Saksan kansan kristilliselle aatelille*, mutta sakramenttien kaltaiset teologisesti keskeiset kysymykset eivät olleet mitenkään erotettavissa 1500-luvun eurooppalaisesta yhteiskunnasta. Kirkon opetuksen kyseenalaistaminen heikentäisi yleistä järjestystä, koska kirkko oli merkittävä tekijä järjestyksen luojana ja ylläpitäjänä. Esimerkiksi Englannin kuningas Henrik VIII (1491–1547) halusi puolustaa järjestystä, joten hän kirjoitti ja omisti Leo X:lle katolisia sakramenteja puolustavan kirjan *Assertio septem sacramentorum*. Lisäksi Henrik piti huolen siitä, että Lutherin kirjoitukset päätyivät Lontoossa liekkeihin (LW 36, 9). Kuninkaan toimet miellyttivät paavia siinä määrin, että Henrik sai arvonimen *fidei defensor*, uskon puolustaja. Avioliiton sakramenttia ja paavin valtaa puolustanut Henrik menetti arvonimensä myöhemmin. Hän rikkoi katolista avioliiton sakra-

menttia toistuvasti ja vastusti paavin valtaa irtaannuttaessaan Englannin katolisen kirkon piiristä.

Bellis assuetus, bullis non terretur

(WA 6, 599)

Leo X oli jo 15. kesäkuuta 1520 julkaissut bullan, joka tunnetaan alkusanojensa mukaan nimellä *Exsurge Domine*. Bulla uhkaa Lutheria kirkonkirouksella, mikäli hän ei kadu ja pyörrä kirjoituksiaan. (Oberman 1989, 22.) Bullasta liikkui huhuja jo varhaisessa vaiheessa, mutta sen matka Lutherille asti kesti pitkään. Joissain kaupungeissa bullan julkaisua viivyteltiin levottomuuksien pelossa, ja toisaalla se herättikin pelättyä vastarintaa. (Bainton 1950, 157–158.) Joka tapauksessa bullan vastaanottajalla oli kuusikymmentä päivää aikaa esittää katumuksensa. Lutherin kohdalla lasku alkoi 10. lokakuuta, jolloin bulla saavutti Wittenbergin.

Luther julkaisi marraskuun alussa vastabullan nimellä *Antikristuksen bullaa vastaan (Wider die Bulle des Endchrists)*. Uhmakkaan ja raivoisan tekstin jälkeen meni vain kaksi viikkoa sävyltään sovittelevamman mutta silti taipumattoman kirjoituksen *Kristityn vapaudesta (Von Freiheit eines Christenmenschen)* julkaisuun. Teksti julkaistiin sekä saksaksi että latinaksi yhdessä paaville osoitetun avoimen kirjeen kanssa. Kirjettä Luther oli valmistellut jo aiemmin Miltitzin kanssa, joka koetti yhä toimia sovittelijana vastakkainasettelussa. Perusajatus kirjoituksessa *Kristityn vapaudesta* on, että uskossaan kristityllä ei ole maanpäällisiä valtiaita, vaan hän on täysin vapaa jopa kirkollisten auktoriteettien vallasta. Teksti on usein tulkittu puhtaasti teologiseksi, mutta yhdessä paaville suunnatun avoimen kirjeen kanssa sen voi nähdä olevan suora vastaus bullaan. (Hamm 2007, 250–260.) Lutherin kohtaamat reaktiot alkoivat näkyä yhä selvemmin hänen muotoilemassaan opissa.

Kuudenkymmenen päivän määräaika katumuksen esittämiseen oli kulunut umpeen 10. joulukuuta. Silloin Melanchthon esitti Lutherin puolesta kutsun Wittenbergin yliopiston teologisen tiedekunnan professoreille ja opiskelijoille kokoontua yhdeksäntenä tuntina kaupungin muurin ulkopuolelle. Kölnissä oli poltettu Lutherin kirjoituksia noin kuukautta aiemmin, ja nyt siihen oli tarkoitus vastata heittämällä liekkeihin paavillisia asetuksia, skolastisia teoksia sekä kanoninen laki. (WA 7, 183.) Luther ruokki kaupungin itäpuolella si-

jaitsevan Elsterin portin luo tehtyä tulta vielä paavin bullalla (WA Br 2, 234). Bullan ja kanonisen lain polttaminen oli voimakas poliittinen symboli, jolla Luther viimeistään julisti sodan katolisen kirkon tärkeimpiä instituutioita vastaan.

Fredrik Viisaan oli onnistunut neuvotella Kaarle V:n kanssa siitä, että Lutheria ei tuomittaisi ilman kuulemista ja että kuuleminen järjestettäisiin tulevilla Wormsin valtiopäivillä (RTA 2, 466–468). Kuudenkymmenen päivän määräajan umpeuduttua ja Wittenbergissä järjestetyn kirjarovion jälkeen sekä keisari että vaaliruhtinas tulivat kuitenkin siihen tulokseen, ettei Lutheria kannattanut viedä Wormsiin. Fredrik harmittelee 20. joulukuuta päivätyssä kirjeessään Kaaralle, että Lutherin kirjoja oli poltettu ilman oikeudenkäyntiä, ja viittaa vain ympärilyövästi Lutherin polttamiin kirjoihin. Hän katsoo, että Lutherin teosten polttaminen ilman muodollisesti pätevää tuomiota oli laiton ja sitä kautta hänen omaa toimivaltaansa ja asemaansa loukkaava teko. Lisäksi Fredrik vetoaa yhä teologisten seikkojen sijaan alamaisensa oikeuteen saada reilu oikeudenkäynti. (Ibid., 468–472.) Keisari oli allekirjoittanut kruunajaisissaan vaalisopimukseen, jonka pykälien joukossa oli myös vaatimukset, ettei saksalaista saa viedä tuomittavaksi saksalaisten alueiden ulkopuolelle ja ettei ketään saanut julistaa lainsuojattomaksi ilman perusteita ja kuulemista (Bainton 1950, 167). Vaalisopimus (*Wahlkapitulation*) oli ensimmäinen laatuaan ja sellaisena merkittävä dokumentti keisarikunnan uudistuksista ja säätyjen vallan kasvusta. Vaaliruhtinaat halusivat sopimuksella estää Kaarlea keräämästä itselleen liikaa valtaa, ja Kaarlen jälkeen kaikki keisarit joutuivat allekirjoittamaan vastaavan sopimuksen (Whaley 2012, 160).

Johann Eekin kanssa pannauhkausbullaa julkaistavaksi tuoneella Girolamo Aleandrolla (Hieronymus Aleander, 1480–1542) oli merkittävä rooli myös varsinaisen kirkonkirouksen julistaneen bullan (*Decret Romanum Pontificem*) julkaisemisessa. Uusi bulla oli Roomassa valmiina jo tammikuun 3. päivänä 1521, mutta Aleandro ei halunnut tuoda sitä heti julki saman kuun lopulla avatuilla Wormsin valtiopäivillä. Hän pelkäsi, että Lutherin lisäksi myös Huttenin nimen sisältänyt bulla herättäisi levottomuuksia, ja niin hän pyysi jälkimmäisen nimeä poistettavaksi bullasta (Bainton 1950, 170). Valtiopäivillä kyllä tiedettiin, että Lutherin julistaminen pannaan olisi vain ajan kysymys, mutta varsinainen tieto kirkonkirouksen astumisesta voimaan puuttui Wormsiin kokoontuneilta valtakunnan mahtimiehiltä. Epäselvyys kirkon lopullisesta päätöksestä loi Lutherin kannattajille elintärkeää liikumavaraa.

Aleandron päätös siirtää pannabullan julkaisemista myöhemmäksi saattoi ehkäistä levottomuuksia, mutta ilman kirkon virallista kantaa tuomiota ei uskallettu antaa suoralta kädeltä. Näin ollen valtiopäivät saivat kirkolliskokouksen sävyisen sivujuonteen, kun monet ruhtinaista Mainzin arkkipiispa Albrechtia myöten halusivat tuoda harhaopista syytetyn kuulusteltavaksi Wormsiin. Lutherin suoraan tuomitsevan ediktiin pelättiin nostavan kapihengen vaaralliselle tasolle. Kiristynyt tilanne näkyi katukuvassa osapuolten tukijoiden ja vastustajien levittäminä lentolehtisinä ja jopa pieninä kahakoina. (Bainton 1950, 175–176.) Saksalaisten alueiden ulkopuolisia hallitsijoita kohtaan vallinnut epäluulo ja vastustus lienevät olleen taustalla myös keisarin haluttomuuteen julkaista ediktiä vain omissa nimissään. Saksalaisten ruhtinainden hyväksymässä muodossaan edikti oli jo sanamuodoiltaan ja sisällöltään Aleandron kaavailemaa alkuperäisluonnosta lempeämpi.

Maaliskuun alussa Luther sai keisarilta avoimen kirjeen muodossa uuden kutsun saapua valtiopäiville (RTA 2, 526–527). Keisari lupasi myös turvata Lutherin hengen matkan ajan, mutta vastaavankaltaisen turvakirjan oli saanut myös roviolle päätyneet Hus. Lutherilla oli syytä uskoa, että matka valtiopäivien kuultavaksi päättyisi hänen teloitukseensa. Siitä huolimatta hän saapui Wormsiin 16. huhtikuuta. Seuraavana päivänä järjestetyssä kuulemisessa hän pyysi vielä yhden päivän aikaa miettiä vastaustaan kysymykseen, katuuko hän kirjoituksiaan vai ei. Huhtikuun 18. päivänä Luther esitti harkitun vastauksensa. Taitavilla sanankäänteillä hänen onnistui saada esittää puolustustaan pidempään kuin häneltä odotettu myöntävä tai kieltävä vastaus olisi vaatinut, mutta lopulta hänen täytyi esittää päätöksensä:

Hic ego: Quando ergo s. Maiest. vestra dominationesque vestrae simplex responsum petunt, dabo illud neque cornutum neque dentatum in hunc modum. Nisi convictus fuero testimoniis scripturarum aut ratione evidenti (nam neque pape neque conciliis solis credo, cum constet eos errasse saepius et sibi ipsis contradixisse), victus sum scripturis a me adductis et capta conscientia in verbis dei, revocare neque possum neque volo quicquam, cum contra conscientiam agere neque tutum neque integrum sit. Gott helf mir. Amen. (RTA 2, 555.)

Luther ei taivu *ilman sarvia ja hampaita* esittämässään vastauksessa katumaan ilman, että hänen virheensä osoitetaan hänelle Raamatun todisteiden tai selkeän järjen perusteella. Todennäköisesti kuuluisa lausahdus *tässä seison, enkä muuta voi* on myöhempi lisäys (Ibid.) joka alkoi pian valtiopäivien jälkeen levitä Lutherin muun puheen osana lentolehtisissä

ympäri *saksalaisia* alueita. Joka tapauksessa lausahdus sopisi osaksi Lutherin muuta retoriikkaa. Vetoamalla Jumalan sanaan ja omaantuntoonsa hän kieltää kaikkien paitsi Jumalan tuomiovallan kerettiläisyyttä käsittelevässä oikeudenkäynnissään. Sekä paavi että keisari olivat kamppailleet keskinäisistä valtasuhteistaan vuosisatojen ajan, mutta nyt valtiopäivien edessä puhunut sääntökunnastaan erotettu munkki koetti kiistää, että kummallakaan aikansa mahtavimmista miehistä olisi oikeutta tuomita häntä. Seuraavana päivänä keisari kysyi ruhtinailta näiden kantaa Lutherin tuomitsevan ediktin julkaisemiseen, ja nämä pyysivät vuorostaan lisää harkinta-aikaa. Kaarlen kanta oli kuitenkin selvä, ja hän esitti sen ruhtinaille:

[...] car yl est certain que ung seul frère erre en son opinion, laquelle est contre tout[e] la crestiennité, tant du temps passé mille ans et plus que du présent, selon laquelle oppinion toute ladite crestienité seroit et auroit tousiours esté en erreur; parquoy suis déterminé toutellement y employer mes royaulmes et segnouries, mes amis, mon corps, mon sang, ma vie et mon âme [...] Et, comme cy-dessus ay dit, suis délibéré me conduyre et procéder à l'encontre de luy [Luther] comme contre notoire érétiqne, vous requérant que vous voz déclairez en ceste afer comme bons Crestiens et estez tenuz le faire et le m'avez promis. (RTA 2, 595–596.)

Kirkon ja valtakunnan yli tuhatvuotinen perinne ei ole yhden ainoan munkin arvioitavissa, vaan tämän on täytynyt erehtyä kannassaan. Kristillistä perinnettä puolustaakseen keisari on valmis asettamaan panokseksi *kuningaskuntansa, maansa, ystävänsä, ruumiinsa, verensä ja sielunsa*. Kaarle korostaa vielä kantaansa sanomalla, että hän aikoo kohdella Lutheria kuin pahamaineista kerettiläistä. Ei ole epäselvyyttä siitä, millaista vastausta hän odotti ruhtinailta. Alejandro saattoi raportoida tyytyväisenä, että keisarin ruhtinainiin kohdistama painostus tuotti tulosta. Vaaliruhtinaista keisarin kannan oli valmiita allekirjoittamaan neljä kuudesta – Saksin vaaliruhtinas Fredrik III ja Reinin pfalzkreivi Ludwig V (1478–1544) eivät olleet valmiita tuomitsemaan Lutheria ja tämän seuraajia. Yön aikana tuntemattomaksi jäänyt taho levitti Wormsissa nauhakengän kuvia. (RTA 2, 596.) Myös raatihuoneen oveen ilmestynyt tunnus oli saksalaisilla alueilla pitkään jatkuneiden talonpoikaiskapinoiden tunnus (Bainton 1950, 187). Pelko levottomuuksien yltymisestä sai Mainzin arkkipiispa Albrechtin anomaan Lutherille uutta kuulemistä. Keisari katsoi asian omalta osaltaan loppuun käsitellyksi, mutta antoi kolme päivää aikaa lisäyrityksille saada Luther taipumaan. (RTA 2, 596–599.) Yritykset eivät tuottaneet tulosta, ja toukokuun 26. päivänä keisari allekirjoitti Lutherin ja tämän seuraajat lainsuojattomiksi kerettiläisiksi tuomitsevan

ediktiin. Aleandron kirjoittamaan tekstiin oli ensin kerätty Wormissa vielä olleiden vaaliruhtinaiden allekirjoitukset. Fredrik ja Ludwig olivat jo poistuneet kaupungista tätä ennen.

Lutherin paluumatka Wittenbergiin keskeytyi äkillisesti. Fredrik oli pyytänyt Spalatinia järjestämään Lutherin salaiseen turvapaikkaan, jota ei tulisi kertoa ruhtinaalle itsellekään. Fredrik saattoi näin vilpittömästi sanoa, ettei hän tiennyt Lutherin asuvan Wartburgin linnassa nuoreksi aatelisherraksi tekeytyneenä. Luther saattoi olla itse valmis marttyyriuteen, mutta ruhtinaille hän oli elävänä parempi politiikan väline. Wittenbergiin kaivanneen Lutherin eristäytyneisyyttä helpotti kirjeenvaihto ja töihin keskittyminen. Muutamien kuukausien hiljaiselon jälkeen myös hänen vastustajansa saivat kuulla, että henkipatto oli vielä hengissä. Pian Uuden testamentin käännöstyön jälkeen Luther palasi Wittenbergiin maaliskuussa 1522. Leo X oli kuollut edellisen vuoden lopulla, ja uudeksi paaviksi oli noussut keisarin hovissa vaikuttanut Hadrianus VI (syntyjään Adriaan Florenszoon Boeyens, 1459–1523).

Hollantilaissyntyinen Hadrianus pyrki lyhyeksi jääneen paaviutensa aikana puuttumaan kirkon sisäisiin väärinkäytöksiin. Vuonna 1522 Nürnbergin valtiopäivillä häntä edustanut nuntius Chieregati välitti ruhtinaille paavin vetoituksen kirkon puolustamisesta mutta myös tunnustuksen kirkon synneistä. Vetoimus ei saanut niin paljon vastakaikua kuin väärinkäytösten tunnustaminen. Ruhtinaat esittivät helmikuussa 1523 dokumentin, jossa luetellaan kuurian toimien vuoksi saksalaisille koituvia vaivoja (RTA 3, 645). Tämä ei ollut ainutkertainen tapaus, vaan *Gravamina nationis germanicae* tuotiin esille useilla valtiopäivillä siitä lähtien, kun ne esitettiin ensimmäisen kerran Konstanzin kirkolliskokouksessa vuonna 1417 (LW 41, 264). Saksalaisilla alueilla vallinnut tyytymättömyys oli protestanttismin kasvualusta, mutta myös monet katolisen kirkon kannattajista myönsivät ongelmat ja koettivat edistää niiden korjaamista. Eri instituutioiden ja käytäntöjen vakiinnuttua niistä luopuminen uudistusten nimissä on kuitenkin osoittautunut kirkolle poliittisesti äärimmäisen vaikeaksi myönnytykseksi.

Poliittiset teologit

Yksi syy Lutherin ajatusten nopealle leviämislle löytyi Wittenbergin yliopistosta. Fredrik Viisaan oli onnistunut haalia opettajiksi monia arvostettuja teologeja, joiden mielipiteitä

kunnioitettiin laajalti. (Arffman 2009, 149–150.) Näiden opettajien tuki vahvisti Lutherin asemaa, ja Wittenbergiin alkoi vähitellen hakeutua useampia evankelisesta sanomasta innostuneita teologeja. Fredrikin toive jokseenkin nuoren yliopiston noususta yhdeksi Euroopan keskeisimmistä *akateemisista* keskuksista näytti toteutuvan. Kirkko oli kaikkialla, joten teologit olivat tehokas väylä uusien ajatusten levittämiseen. Lutherin ehdottomuus tiesi kuitenkin liikkeelle sisäisiä ongelmia. Hän oli syyttänyt paavia ja kuuriaa siitä, että nämä väittävät voivansa määritellä kristillisen totuuden jopa Raamatun tekstien vastaisesti. Samalla hän katsoi omien tulkintojensa olevan Jumalan sanan mukaisia, ja sellaisina niiden kyseenalaistaminen oli mahdotonta. Uudet ajatukset ruokkivat uusia tulkintoja ja oppeja, joista osa ajautui törmäyskurssille Lutherin ajatusten kanssa.

Melanchthonin merkitystä luterilaisessa liikkeessä ei voi kiistää. Kun Luther oli taipumaton, hänen lähimpänä työtoverinaan ja ystävänä perustellusti pidetty Melanchthon harjoitti diplomaattia. Nykyisistä luterilaisista tunnustuskirjoista huomattava osa on hänen kirjoittamaansa tai toimittamaansa. Tunnustuskirjat koottiin lopulta vuonna 1580, kaksikymmentä vuotta Melanchthonin kuoleman jälkeen. Tekstikokoelmaan kuuluu *Yksimielisyyden ohje*, jonka tarkoitus oli sovittaa luterilaisen liikkeen sisäiset kiistat. Lutherin kuoleman jälkeen syntynyt jako uskonrauhaa ja kompromisseja suosiviin *filippisteihin* ja *puhtaasta opista* kiinni pitämistä kannattaviin *aitoluterilaisiin* on vain yksi esimerkki luterilaisuuden alkutaipaleen ongelmista.

Lutherin elinaikana hänen lähimpiin työtovereihinsa ja luotettuihinsa kuului Melanchthonin lisäksi monia muita teologeja. Nikolaus von Amsdorf (1483–1565) opetti Wittenbergissä jo 1510-luvulla, Justus Jonas (1493–1555) oli ystäväystynyt Lutherin kanssa Leipzigin väittelyn jälkeen, ja Johannes Bugenhagen (1485–1558) saapui Wittenbergiin vuonna 1521. He eivät pelkästään omaksuneet Lutherin ajatuksia, vaan vaikuttivat osaltaan koko liikkeen kehitykseen. Esimerkiksi taitavaksi organisoijaksi osoittautuneen Bugenhagenin tekemä käytännön työ reformaation edistämiseksi Pohjois-Saksassa ja Tanskassa edisti liikkeen toimintaa uuden kannattajakunnan muodossa. Vielä pohjoisempaan Lutherin ajatuksia veivät Wittenbergissä opiskelleet Olaus Petri (1493–1552) ja Mikael Agricola (†1557). Luterilaiselle liikkeelle tukijoiden lukumäärän kasvu ei luonnollisesti tarkoittanut ainoastaan poliittisen painoarvon kasvua, vaan samalla lisääntyi myös tarve sovittaa uusi oppi aiempaa heterogeenisemmälle ihmisryhmälle sopivaksi.

Lutherin johtaman reformaatioliikkeen rivit alkoivat rakoilla kuitenkin jo aikaisessa vaiheessa – jo ennen paavin otteen herpaantumista tietyistä Pohjois-Euroopan osista. Maantieteellisesti laajalla alueella toimineet reformaattorit olivat tarttuneet kritiikin mahdollisuuteen. Heille Lutherin ajattelussa erityisen tärkeää oli oikeus tutkia Raamattua itse, eivätkä kaikki tehneet kirjoituksista samoja johtopäätöksiä. Erimielisyydet eivät kuitenkaan rajoittuneet Wittenbergin ulkopuolelle. Lutherin merkittäviin varhaisiin tukijoihin ja luotettuihin kuuluivat myös Johannes Agricola (1494–1566) sekä Andreas Karlstadt. Agricolan ja Lutherin välit menivät poikki vasta 1530-luvulla antinomistisen riidan myötä, mutta Karlstadtia voi pitää ensimmäisenä liikkeessä voimakkaasti vaikuttaneista mutta siitä erilleen ajautuneista teologeista. Hän opetti teologiaa Wittenbergin yliopistossa ja edisti voimakkaasti uudistuksia Lutherin piileskellessä Wartburgin linnassa. Monet uudistuksista saivat Lutherin lämpimän tuen, mutta etenkin messuun ja ehtoolliseen liittyvissä muutoksissa Luther toivoi malttia. Kiistojen jälkeen yhä kapinahenkeä lietsonut Karlstadt karkotettiin Wittenbergistä lopulta vuonna 1524.

Kun Luther oli vuonna 1520 kirjoittanut kristilliselle aatelille, hän ei vielä aavistanut, millaisen ediktin ruhtinaat tulisivat allekirjoittamaan Wormsissa. Kirjoittaessaan maallisesta esivallasta vuonna 1523 hän katsoo, että ruhtinaat *ovat yleisesti suurimpia narreja tai pahimpia konnia maan päällä, minkä vuoksi heiltä tulee aina odottaa huonointa* (WA 11, 268). Luther ei enää odottanut ruhtinailta aloitteellisuutta kirkon ongelmiin puuttumisessa ja evankeliumin sanoman edistämisessä. Vuodesta 1521 evankelinen liikehdintä oli levinnyt saksalaisilla alueilla kulovalkean tavoin pamflettien ja saarnaajien kautta. Luther vastusti liian radikaaleja muutoksia, ja hän joutui vähitellen reformaation lietsonnan lisäksi myös hillitsemään sitä. Wormsin valtiopäivien jälkeen Wittenbergissä oli esiintynyt useampia levottomuuksia, joita Luther koetti suitsia palattuaan kaupunkiin Wartburgista. Kerromus Lutherin paluusta Wittenbergiin keväällä 1522 korostaa hänen vaikutusvaltaansa. Liike, jota on myöhemmin alettu kutsua radikaaliksi reformaatioksi, oli saanut kaupungissa jalansijaa Karlstadtin ja Gabriel Zwillingin (†1558) toiminnan myötä. Karlstadt uudisti raskaalla kädellä messua, jonka merkitys ihmisten kokoajana oli aikanaan suuri. Hän myös halusi uudistaa yliopistoa, ja Zwilling puolestaan osallistui kaupungissa levinneeseen ikonoklasmiin.

Niin kutsutut Zwickaun profeetat olivat yksi esimerkki uudistusliikkeiden moninaisuudesta ja eri kaupungeissa kiertävistä saarnamiehistä. He ovat myös esimerkki siitä, kuinka Luthe-

rin väkevät saarnat rauhoittivat tilanteen Wittenbergissä tai siitä, kuinka Lutherin sinänsä tärkeästä paluusta on haluttu tehdä mahdollisimman sankarillinen. Profeettojen vaikutus levottomuuksiin tai edes heidän viipymisensä kaupungissa Lutherin paluuseen asti ei ole lähdeaineiston perusteella ainoa mahdollinen tulkinta, vaan tarinaa on syytä epäillä värityksi (ks. esim. Kuhr 1996, 207). Joka tapauksessa Melanchthon huolestui näistä Zwickausta saapuneista kolmesta miehestä, ja kirjallisuudessa heidät mainitaan usein anabaptistien yhteydessä. Profeettojen ei tiedetä suorittaneen uudelleen kastamisia, mutta heidän painotuksensa hengestä todellisen uskon luojana sijoittaa heidät teologisesti lähemmäs myöhemmin syntynyttä anabaptistien liikettä kuin luterilaisia.

Fredrik ei pitänyt keväällä 1522 Lutherin paluuta Wittenbergiin hyvänä ajatuksena. Siksi hän pyysi paluuaikeista kuultuaan Lutheria kirjoittamaan kirjeen, jossa tämä kertoisi paluunsa syyt ja tekisi selväksi, ettei aikoisu aiheuttaa epäjärjestystä. Kirjeellä vaaliruhtinas halusi turvata kunniansa muiden ruhtinaiden silmissä, jos hänen täytyisi nyt vasten tahtoaan sallia lainsuojattoman oleskelu alueillaan. (LC 2, 530.) Luther totteli, ja lopulta muotoutui Fredrikin toivoma teksti: Luther tunnustaa Wittenbergiin palatessaan toimivansa vaaliruhtinaan toivetta vastaan ja kirjoittaa alamaisen kunnioittavaan sävyyn viitatessaan keisariin. Lisäksi hän painottaa paluunsa syyn perustuvan Jumalalta tulevaan kutsumukseen ja tarpeeseen suitsia Wittenbergissä alkaneita levottomuuksia. (WA Br 2, 467–470.) Fredrik ei ollut suoraan yhteydessä Lutheriin, vaan vaaliruhtinaalle tärkeää viestiä olivat muotoilemassa Wittenbergin yliopiston oikeustieteen professori Hieronymus Schurff (1481–1554), joka toimi Wormsissa Lutherin asianajajana, sekä tietysti Spalatin.

Nürnbergissä kokoontuneilla valtiopäivillä sekä keisarin että paavin tavoitteena oli saada ruhtinaat toimimaan Wormsin ediktin mukaisesti. Silti maaliskuussa 1523 hyväksytyssä muotoilussa ei vielääkään vaadittu suoria toimia Lutheria vastaan, vaikka hänen saarnojensa ja kirjoitustensa sisältöä yritettiin määräyksellä rajoittaa kirkon opin mukaiseksi. Valtiopäivillä kokoontuneet ruhtinaat näkivät, että ilman Lutheria tilanne muodostuisi liian räjähdysherkäksi, joten voimakkaampiin toimiin ei uskallettu ryhtyä. (RTA 3, 447–452.) Fredrikin vuotta aiemmin pyytämä kirje osoittautui tärkeäksi dokumentiksi, koska hän saattoi perustella suojelevansa Lutherin sijasta yleistä järjestystä. Hän oli vastustanut Lutherin paluuta julkisuuteen, mutta paluu oli kaikkien yllätykseksi tuonut vakautta. Lutherin kannattajien lukumäärän kasvua oli hankala hahmottaa, mutta yleinen käsitys oli, että valtaosa saksalaisista kannatti tämän ajatuksia. Lutherin lisäksi myös tämän tukijat tuomitseva

edikti olisi voinut aiheuttaa konfliktin, johon ruhtinailla saati Kirkkovaltion, Ranskan ja turkkilaisten ristipaineessa olevalla keisarilla ei ollut varaa.

Voi kysyä, kuinka hyvin evankelisuuden vaikutusalueella asuneet maallikot ymmärsivät uuden opin erot vanhaan verrattuna. Luther käsitti, ettei oppi pysynyt *puhtaana* ilman kirkollista järjestystä. Koska kirkko oli ollut osa ongelmaa, täytyi järjestyksen luominen aloittaa lähes puhtaalta pöydältä. Luther ei takaiskuista huolimatta luopunut toiveestaan ruhtinaiden osallistumisesta evankelisten ajatusten levittämiseen. Jo vuosina 1522–1523 ilmenneissä seurakunnallisissa ongelmissa hän toivoi paikallisten viranomaisten tai jopa ruhtinaan ojentavan auttavan kätensä. Perusteluna hän esitti, että ongelmien ratkaisu oli näiden maallisen esivallan edustajien etu paitsi vallanpitäjinä myös kristittyinä. (Estes 2003, 210.) Ongelmat olivat seurakunnallisia, mutta ne saattoivat luoda uhan yleiselle järjestykselle. Vuoden 1524 loppua kohti tullessa Luther lisäsi argumentointiinsa huomautuksen, että myös maallinen laki tunnusti jumalanpilkan rikokseksi (Ibid., 211). Vääräoppisen uskon julkinen harjoittaminen ei ollut hänen mielestään vastaavalla tavalla yksilön ja Jumalan välinen asia kuin esimerkiksi saksalaisen Uuden testamentin omistaminen ja lukeminen.

Myös kysymys aseellisen itsepuolustuksen oikeutuksesta oli ajankohtainen, koska toimeenpantuna Wormsin edikti olisi mahdollistanut voimankäytön Lutherin seuraajia vastaan. Fredrik konsultoi asian tiimoilta useita teologeja vuonna 1523, ja Lutherin vastaus oli selvä: aseellinen vastarinta ei tullut kysymykseen. Johannes Bugenhagenin kanta poikkesi Lutherin ja Melanchthonin esittämistä mielipiteistä (Scheible 1969, 17–19). Hänen mukaansa yksittäisillä ihmisillä ruhtinaat mukaan lukien ei ollut oikeutta puolustaa itseään aseellisesti esivaltaa vastaan, mutta hallitsijoilla oli joka tapauksessa velvollisuus suojella alamaisiaan. (Shoenberger 1977, 65.) Luther omaksui vasta myöhemmin samankaltaisen ajatuksen, joka määritteli keisarin maallisen vallan rajoja uudelleen. Yleinen lausahdus keisarin absoluuttisen vallan hiipumisesta ja ruhtinaiden absoluuttisen vallan yleistymisestä kuvaa tilannetta karrikoidusti mutta osuvasti.

Tutkielmani teoreettinen viitekehys ja metodologinen lähestymistapa korostavat kirjoituksen ja puheen merkitystä poliittisina tekoina ja reaktioina aikansa tapahtumiin. Välillä myös pienet sattumukset saattavat olla tärkeitä tekijöitä maailman kulussa. Melanchthonin vierailu Brettenissä asuvan äitinsä luokse loppukeväällä vuonna 1524 ei varmastikaan ollut

ratkaiseva edellytys reformaatiolle. Siitä huolimatta matka saattoi osoittautua huomattavan tärkeäksi luterilaisten kannalta. Melanchthon päätti palata Wittenbergiin Heidelbergin kautta kiittääkseen vielä henkilökohtaisesti Heidelbergin yliopiston delegaation hänelle Bretteniin tuomasta lahjasta. Kotimatalla hän kohtasi erään vasta 19-vuotias ruhtinaan, jonka Melanchthon todennäköisesti tiesi vangituttaneen tai karkottaneen useita evankelisia saarnaajia mailtaan. Ruhtinas innostui esittämään Melanchthonille teologisia kysymyksiä ja olisi toivonut tämän jäävän keskustelemaan kanssaan. Melanchthon halusi ymmärrettävästi jatkaa matkaansa, mutta lupasi vastata myöhemmin kirjallisesti. (Wengert 2003, 45–46)

Saman vuoden syyskuussa Melanchthon julkaisi evankelisia ajatuksia selittävän kirjoituksen *kunnioitetulle Hessenin ruhtinaalle*. Vastauksessaan ruhtinaan esittämiin kysymyksiin Melanchthon kielsi Lutherin pyrkivän kirkollisten seremonioiden lakkauttamiseen ja kirjoitti evankeliumin puolesta sekä kapinahengen lietsontaa vastaan. (Ibid., 47.) Hessenin maakreivi Filip I:n (1504–1567) esittämät kysymykset olivat nousseet ilmeisesti lähinnä myöhäiskeskiaikaisen hurskauskäsityksen pohjalta. Näin ollen Melanchthonin voi katsoa tähänneen kirjoituksessaan kumoamaan kreivin mahdollisia epäluuloja evankelista liikettä kohtaan. Lutheria kiivaasti vastustaneen Saksin herttua Yrjön vävynä Filipin olisi voinut kuvitella päätyvän katolisen kirkon tukijaksi. Hänen uskonnollisia tai poliittisia motiivejaan voi joka tapauksessa vain arvuutella. Kävi joka tapauksessa niin, että kahden vuoden kuluttua Hessenin nuori maakreivi lukeutui avoimimmin luterilaisuutta keisarikunnan alueella kannattaneisiin ruhtinaiisiin.

Melanchthon lukeutui niihin teologeihin, joilta Fredrik oli kysynyt aseellisen vastarinnan oikeutuksesta. Vuoden 1523 alussa hänen perustelunsa poikkesivat Bugenhagenin esittämistä argumenteista, mutta päätelmä oli samankaltainen: ruhtinas saattoi tarttua aseisiin vain alamaistensa suostumuksella eli käytännössä silloin, kun uhka kohdistui heihin eikä esimerkiksi evankeliumiin. (Wengert 2003, 44.) Melanchthon oli jo vuonna 1521 julkaissut ensimmäisen edition luterilaisen opin peruspilareista, joka tunnetaan nimellä *Loci communes*. Lutherista poiketen Melanchthonin tavoitteena oli kirjoittaa kattava esitys luterilaisesta Roomalaiskirjeen tulkintaan nojaavasta evankelisesta opista. Luther tapasi keskittyä yksittäisiin teemoihin kerrallaan, oli sitten kyse esivallasta, avioliitosta tai vapaan tahdon ongelmasta. Viimeksi mainitusta Luther kävi kuuluisan kirjallisen väittelyn Erasmus Rotterdamilaisen (1469–1536) kanssa vuosina 1524–1525. Väittely oli sikäli merkittävä,

että se viestitti kirkkoa, keisaria ja skolastiikkaa vastaan nousseen Lutherin ongelmista myös humanismin suhteen. Joka tapauksessa ruhtinain esittämät teologiset esivaltaa koskevat kysymykset muiden asioiden muassa sekä tilanteen eläminen yleensä näkyvät *Loci comuunesin* myöhemmissä editioissa. Melancthonin yleistason teologinen selityskään ei siis ole irrotettavissa ajastaan, vaan myöhemmissä editioissa näkyy muun muassa ruhtinain esivaltaa koskevien kysymysten pohdinta.

Vuonna 1524 keisarikunnan valtiopäivät pidettiin yhä Nürnbergissä. Paaviksi oli edellisen vuoden syyskuussa noussut jälleen Medici – tällä kertaa Giulio di Giuliano (1478–1534), joka tunnettiin nyt nimellä Klemens VII. Tälläkään kertaa valtiopäivien päätöslauselmassa ei päästy Wormsin ediktin todelliseen täytäntöönpanoon, mutta muotoilu on muuten varsin kiinnostava. Ruhtinain tulisi valvoa, että heidän alueillaan saarnattu kristinoppi on puhdasta eli kirkon opin mukaista (RTA 4, 605). Tietysti ruhtinain velvollisuuksiin oli käytännössä aiemminkin kuulunut kerettiläisyyden vastustaminen, mutta nyt heille annettiin yhä enemmän vastuuta uskonopin puhtauden valvomisesta ja takaamisesta. Keisarikunnan alueella ollut paine ruhtinain vallan kasvattamiseen paavin ja keisarin otteen heikentyessä tuli näkymään tulevien vuosikymmenten aikana, ja protestanttien poliittisen aseman epävarmuus osoittautui erityisen otolliseksi perustaksi kirkon valtaa vastustamaan asettuneiden ruhtinain vallan kasvattamiseen.

Lutherin oppi esivallasta

Lutherin saksaksi kääntämä Uusi testamentti julkaistiin vuoden 1522 syyskuussa, mutta se kiellettiin katolisten ruhtinain hallitsemissa Saksin herttuakunnassa, Baijerissa, Brandenburgissa ja Itävallassa (Estes 2003, 206). Aiemmin toivonsa ruhtinainiin kirkon uudistajina laittanut Luther oli huomannut sanomansa leviävän nopeasti painetun sanan kautta. Hän uskoi evankeliumin saavuttavan yhä useamman ihmisen, kunhan kirkkoa tukevat ruhtinaat eivät yrittäisi estää sen leviämistä. Nämä asiat mielessään hän julkaisi maaliskuussa 1523 kirjoituksen *Maallisesta esivallasta*, jonka alaotsikko esittää kysymyksen hallitsijoiden määräysvallan laajuudesta (*Von weltlicher Uberkeytt, wie weyt man yhr gehorsam schuldig sey*). Kirjoitus ei kuitenkaan puutu ainoastaan ruhtinain toimintaan, vaan Luther käsittelee myös kysymystä oikeudesta nousta kapinaan. Hänen tarjoamansa kielteisen vastauksen vuoksi tätä tekstiä pidetään keskeisenä perustana esivallan vastustamisen kieltäväl-

le opille. Kontekstin ja itse tekstin huomioon ottaen on kuitenkin selvää, ettei tämän opin muotoilun motiivina ollut miellyttää ruhtinaita vaan nuhdella heitä. Lutherin aiemmin esittämä näkemys maallisen esivallan mahdollisuuksista puuttua kirkon väärinkäytöksiin oli selvästi ruhtinaille osoitettu vetoamus, joskaan se ei välittömästi saanut hänen toivomaansa vastakaikua. Esivallan aktiivisen vastustamisen kieltävä oppi oli siis alkujaan ruhtinaiden valtaa rajoittamaan kirjoitettu teksti ja luterilaisten ruhtinaiden kannalta se pysyi sellaisena piinallisen pitkään, kun he saivat 1520-luvun lopulla kokea Lutherin opin alamaisen näkökannalta.

Vaikka kaikissa Euroopan maissa ei ollut vastaavaa desentralisoitunutta hallintojärjestelmää kuin Pyhässä saksalais-roomalaisessa keisarikunnassa, talonpoikaislevottomuudet eivät myöhäiskeskiajalla olleet harvinaisia. Saksalaisilla alueilla Lutherin aikana tunnettu niin kutsuttu *Bundschuh-Bewegung*, yksinkertaista ja halpaa nauhakenkää tunnuskuvanaan käyttänyt liike, oli vain yksi osa levottomuuksista. Luther ymmärsi syyn talonpoikien tyytymättömyyteen, muttei ollut valmis hyväksymään kapinointia. Myös ritarien aseman heikkeneminen aiheutti yhteenottoja. Esimerkiksi Franz von Sickingen (1481–1523) koetti taistella säätynsä taloudellisen ja poliittisen aseman heikkenemistä vastaan. Sickingenillä ja hänen sotajoukollaan oli vaikutusvaltaa keisarikunnan politiikassa, mutta myös hän koki asemansa uhatuksi. Jos Lutherin kirjoitus *kristilliselle aatelille* ei ollut vedonnut ylimpiin aatelisiin ja ruhtinainiin kirjoittajan toivomalla tavalla, olivat ainakin ritarit Sickingen ja Hutten valmiita puuttumaan kirkollisen säädyn etuoikeuksiin liittyviin epäkohtiin. Vuosina 1522–1523 käydyssä ritarien kapinassa Sickingen johti kokoamansa joukot Trierin arkkipiispaa vastaan, mutta kuoli lopulta itse linnansa piirityksessä. Tämäkin aseellinen kapina oli Lutherin kannalta katsottuna Jumalan asettaman järjestyksen vastustamista. Hän vaikuttaa vuonna 1523 turhautuneelta siihen, miltä osin hänen tekstinsä on ymmärretty ja miltä osin jätetty ymmärtämättä:

Ich habe vorhynn eyn buechlin an den deutschen Adel geschrieben, und angetzeygt was seyn Christlich ampt unnd werck sey. Aber wie sie darnach than haben, ist gnugßam fur augen. Darumb muß ich meyn vleyß wenden und nu schreyben was sie auch lassen unnd nicht thun sollen, und hoffe, sie werden sich eben darnach richten, wie sie sich nach yhenem gericht haben, das sie ja fursten bleyben und nymer Christen werden. (WA 11, 246.)

Luther haluaa tehdä selväksi, mitkä tehtävät kuuluvat ruhtinaille ja mitkä puolestaan eivät. Kyse on toisin sanoen siitä, missä asioissa ruhtinaat voivat käyttää valtaansa. Lähdeteksti-

nä *Maallisesta esivallasta* muodostaa peruspilarin kokonaisuudelle, jota kutsutaan usein Lutherin kahden valtakunnan opiksi (*Zweireichelehre*). Sen perustat ovat Augustinuksen teoksessa Jumalan valtio (*De civitate Dei*). Keskiaikaisessa ja myös skolastisessa perinteessä vallan tai *miekkojen* jakoa koskeva teoretisointi pyrki perustelemaan, miksi milläkin taholla oli legaalinen syy vaatia valtaa itselleen. Teologiasta irrallista oikeustiedettä ei ollut olemassa, joten teoriat pohjasivat yleisesti kirkon kaanoniin kuuluviin kirjoituksiin ja niiden erilaisiin tulkintoihin. Samaan aikaan kanoninen oikeus perustui pitkälti roomalaiselle oikeudelle. Koska Luther ei pyrkinyt uuden kirkkokunnan perustamiseen saati edes katolisen kirkon reformaatioon, hän ei pyrkinyt luomaan uusia oppeja. Useita opinkohtia ja käsitteitä tuli kyllä hänen mielestään tarkistaa tai jopa muuttaa. On varsin kuvaavaa, että Lutherin esivaltateoretisointia kutsutaan jopa opiksi. *Maallisesta esivallasta* ei kuulu luterilaisiin tunnustuskirjoihin, mutta tekstin vaikutuksia voi lukea esimerkiksi *Augsburgin tunnustuksesta*.

Ei ole sattumaa, että augustinolaismunkki Luther seurasi kirkkoisää opissaan maailman jakautumisesta kahteen toisilleen täysin vastakkaiseen valtakuntaan. Oppi on luonteeltaan eskatologinen, koska se jakaa ihmiset joko Jumalan tai Paholaisen hallinnan alaisuuteen. Määritelmällisesti ihminen voi kuulua vain toiseen näistä. Siksi tässä opissa ei ole varsinaisesti kyse hallintotavasta. Jaossa hurskaat kristityt edustavat Jumalan valtakuntaa (*Gottes Reich, regnum dei*; Augustinuksella *civitas dei*). Tämä valtakunta on verrattavissa kristittyjen henkiseen yhteisöön (*communio sanctorum*), jonka johtajana on Kristus. Lutherin mukaan tämä on rakkauden yhteisö, jossa ihmiset ovat toistensa alamaisia. Suurempi osa ihmisistä kuitenkin kuuluu Paholaisen vallan alle (*Teufels Reich, regnum diaboli, regnum mundi*; Augustinuksella *civitas terrena*). Tähän himon ja synnin valtakuntaan kuuluvat luokituvat vastaavalla tavalla sielunvihollisen yhteyteen. (Cargill Thompson 1984, 50–52.)

Jumalan ja Paholaisen valtakuntien välillä on tämän ajattelun mukaan menossa koko ajan kamppailu ihmisten sieluista. Saatanan tavoitteena on epäjärjestyksen avulla voittaa koko maailman ihmiset oman valtansa alaisuuteen. (Ibid. 1984, 53.) Lutherin näkökulmasta tässä on jo syy olla kapinoimatta esivaltaa vastaan. Jumala on näet säätänyt esivallan juuri Paholaisen työn estämiseksi. Tämän vuoksi rikollisten oikeudenmukainen rankaiseminen onkin rakkauden työtä. Luther ei hyväksy kostoja, vaan hänen ajattelunsa mukaan kristitty kiittää Jumalaa kohtaamastaan vääryydestä, sillä silloin hän saa kärsiä uskonsa puolesta. Väärin tekijä rikkoo määritelmällisesti aina Jumalallista järjestystä vastaan, mutta maallinen esi-

valta on silti myös pakanoita varten. Esivallan auktoriteettia ja yleistä järjestystä puolustukseen viranomaisten on näin ollen rangaistava rikollisia anteeksiannon jäädessä poikkeustapaukseksi.

Saatanan tehokkain ase sekasorron ja epäjärjestyksen luomiseksi on Lutherin mukaan *confusio regnorum* eli valtakuntien keskinäinen sekoittaminen. Henkisen ja maallisen hallinnan erillään pitäminen on tässä opissa jo määritelmällisesti osa maailman järjestystä, joten siitä poikkeaminen luo pahinta mahdollista kaaosta. Tämä vahvisti Lutherin näkemystä siitä, että maallista ja hengellistä miekkaa käyttänyt paavi oli itse asiassa Antikristus. Lutherin suuriin teologisiin oivalluksiin kuuluvan vanhurskauttamisopin perustana on paradoksi, jonka mukaan kristitty on yhtä aikaa syntinen ja vanhurskas. Ihminen ei voi omien tekojensa ansiosta pysyä erossa synnistä ja pelastua, mutta Jumala näkee Kristukseen uskovan ihmisen vanhurskaana (Witte 2002, 94). Kun Luther jakaa maailman henkiseen ja maalliseen valtakuntaan, kaikki ihmiset kuuluvat ainakin jälkimmäiseen. Ainoastaan *oikealla tavalla* Kristukseen uskovat voivat kuulua myös henkiseen valtakuntaan. He ovat ihmisinä sekä maailmaan että Kristukselle kuuluvia. Toisin sanoen kristityllä voi nähdä olevan kaksi rinnakkaista elämää.

Kun Augustinuksen peruja olleessa opinkohdassa ihmiset kuuluivat joko Kristuksen tai Paholaisen yhteyteen, Lutherin mallissa kyse on puhtaan ontologisesta olemisesta fyysisesti ja henkisesti. Yksinkertaisimmillaan *Welt* tarkoittaa Lutherille *tätä elämää* (Höpfl 1991, xxxviii). Hänen mukaansa kaikki ihmiset ovat syntisiä, ja sellaisena he ovat myös fyysisiä, ajallisia olentoja (*Weltpersonen*). Maallisessa valtakunnassa ihminen on yksi monien joukossa. (Cargill Thompson 1984, 42–44.) Toisin sanoen tällä maallisen ja ajallisen toiminnan kentällä ihminen voi olla poliittinen eläin toimiessaan muiden ihmisten kanssa. Luther korostaa tätä suhdetta toisiin maallisessa maailmassa toimimisen oleellisena osana. Oikeudenmukaisuus maallisessa valtakunnassa opitaan Jumalan säätämän luonnonoikeuden ja järjen kautta, jotka ovat sekä kristityille että pakanoille vastaavat. Rauha ja järjestys tässä valtakunnassa syntyvät esivallalle kuuliaisena olemisen kautta. Miekka on ihmisten parhaaksi suojaamassa sekasorrolta ja synniltä. Lutherille luonnonoikeus ei toisin sanoen ole yhtä Jumalan säätämän järjestyksen kanssa, vaan se osoittaa, millaisen maallisen lain *pitäisi* olla. Hengellisessä valtakunnassa ei ole vastaavaa lakia, vaan sitä johtavat rakkaus ja evankeliumi.

Maallisella valtakunnalla on aivan rinnakkaisena mutta samaan aikaan täysin erillisenä henkinen vastine. Siinä ihminen ei ole enää fyysisesti tai edes henkisesti suhteessa muihin ajallisiin olentoihin. Henkisessä valtakunnassa kristityn ikuinen sielu on suorassa, henkilökohtaisessa suhteessa Jumalaan. Kukaan ei voi uskoa toisen puolesta, ja kunkin ihmisen sydämen tuntee parhaiten Jumala yksin. (Ibid., 44–45.) Tämän vuoksi Luther tuomitsee ristiretket, noitavainot ja kerettiläisten teloitukset – sekä tietysti hänen toimittamansa raamatunkäännöksen kieltämisen. Hänen mukaansa Jumalan sanan voimaan tulee luottaa ja antaa sen vaikuttaa ilman maallisen vallan tukea tai vastustusta. Kukaan ihminen ei sitä paitsi voi tuntea täysin toisen sielunelämää, jolloin oikeaoppisuutta voidaan kyllä saarnata, mutta sen arviointi jätetään korkeamman haltuun. Maallisessa valtakunnassa ihmisillä on politiikan mahdollisuus, mutta Jumalan ja ihmisen välisessä suhteessa sellaista ei ole. Luther painottaa vastoin tomistista näkemystä, ettei omilla teoilla voi vaikuttaa pelastukseensa, joten kristitty voi vain luottaa armoon. Jumalan armo kristittyä kohtaan tekee tästä valtakunnasta pelastuksen järjestyksen, kun puolestaan maallisessa valtakunnassa ihminen on asetettu ajallisuuteen sekä esivallan säätämien lakien tuomiovallan alaisuuteen.

Jumala on aktiivinen toimija molemmissa valtakunnissa ja etenkin niiden hallinnoissa. Hengellisellä puolella hän on kristityn Luoja ja Vapahtaja, mutta maallisessa valtakunnassa hän ei kuitenkaan voi näyttäytyä ihmiselle suoraan, joten hän toimii ihmisten kautta, heitä kuin naamioinaan käyttäen (Ibid., 49). Tämä mahdollistaa muun muassa tulkinnat, joiden mukaan tyrannit olisivat rangaistuksia syntisille kansoille. Yhteiskuntarauhan säilyttämiseksi säädetty maallinen esivalta on pidettävä tiukasti erillään henkisestä puolesta, sillä yritykset vallita toista valtakuntaa toisesta käsin on suora rikos Jumalan säätämää järjestystä vastaan. Tähän perustuen Luther katsoo, että jokaisella ihmisellä on maan päällä oma tehtävänsä ja toiminta-alueensa. Piika on tehtävänsä kutsuttu, ja siksi hänen tulee myös hoitaa työnsä omalta osaltaan, aivan kuten ruhtinaan tulee hoitaa omansa. Myös papiston tulee pysyä lestissään: huonoa hallitsijaa tulee nuhdella, mutta vallan omiin käsiin ottaminen on kiellettyä.

Luther ei unohda mahdollisuutta, että esivalta voi tehdä vääryyttä alamaisten sitä ansaitsematta. Hän kuitenkin katsoo, ettei maallista hallintoa saa vastustaa väkivalloin. Jos esimerkiksi ruhtinas antaa alamaiselleen käskyn, jonka noudattaminen vaatisi synnin tekoa, tulee tämän kieltäytyä. Kun sitten todennäköisesti ruhtinas rankaisee tottelemattomuudesta, tulee rangaistun olla kiitollinen siitä, että sai kärsiä uskonsa puolesta. Lutherin mukaan ruhtinas

kyllä saa tuomionsa ajallaan. Aseellinen itsepuolustus on siis periaatteessa epäluottamuslauseen esittämistä Jumalalle. Kristityn tulee uskoa ja luottaa siihen, että vääryydet tulevat korjattua. Asian yksiselitteisyys murenee viimeistään mahdollisuudessa, jonka mukaan Jumala voi kansanjoukkoa naamionaan käyttäen rangaista syntistä ruhtinasta jo ajallisessa maailmassa. Jumala ei siis Lutherin mukaan käytä ainoastaan hurskaita kristittyjä naamioinaan, vaan periaatteessa jumalallista järjestystä vastaan kapinoivat syntiset voivat myös toteuttaa Jumalan tahdon.

Maallisesta esivallasta sisältää avaimen Lutherin poliittiseen käsitteistöön. Ensinnäkin sana *Uberkeytt* tai *Oberkeit* johdattaa lukijaa ymmärtämään reformaattorin käsitystä maallisen järjestyksen hierarkkisuudesta. Lutherille *esivalta* ei ole abstraktio, vaan hän viittaa sillä suoraan hallitsevassa asemassa oleviin henkilöihin. Hänen ymmärryksensä hallinnon tehtävästä järjestyksen ylläpitäjänä tulee ilmi myös voimakeinoin hallitsemiseen viittaavan käsitteen *Gewalt* kautta. Luther käyttää käsitettä usein synonyymina esivallalle tai hallinnolle (*Regiment*). (Höpfl 1991; xxxii, xxxvii–xxxviii.) *Weltlich* viittaa taas selvästi hänen kahden valtakunnan oppiinsa. Lutherin käsitys esivallasta on määritettävä juuri maallisen ja henkisen valtakunnan kautta. Vain näiden molempien kautta voidaan ymmärtää hänen esivaltakäsitystään kokonaisuena. Tästä syystä monissa englanninkielisissä teksteissä käytetty saksan termin *weltlich* käänös *temporal* ei tee oikeutta Lutherin käsityksille.

Hengellisen valtakunnan ikuisuuteen verrattuna ajallisuus itsessään on tietysti erottamaton osa maallisuutta. Käsitys ajallisuudesta oli myös merkittävä osa Lutherin teologiaa. Historiallisten tapahtumien tai kirjoitusten tarkka ajoittaminen ei ollut niin tärkeää kuin niiden tunteminen ja niiden kuuluminen perinteisiin. Tässä kontekstissa oleellisinta oli kunkin hetken akuutteihin kysymyksiin puuttuminen. Kuoleman mahdollisuuden ainainen läsnäolo toi uuden ulottuvuuden äkillisiin ja ennalta arvaamattomiin tilanteisiin, koska jumalalliseen johdatukseenkaan luottava ei voinut tuntea Jumalan suunnitelmia. Saksalainen historioitsija Eike Wolgast nostaakin hetkeen reagointiin viittaavan käsitteen *Kairos-denken* yhdeksi Lutherin poliittisen ja teologisen ajattelun keskeisistä perusteista (1977, 33–40).

Lutherin käsitteistön ajallisen ulottuvuuden lisäksi on hyvä muistaa, että hän kirjoittaa sekä kahdesta valtakunnasta (*Reich*) että kahdesta hallinnosta (*Regiment*). Ensimmäinen on tilallinen ilmaisu ja toinen organisatorinen. Valtakunnat koskevat kaikkia, mutta hallinnot viittaavat erityisesti Jumalaan ja Saatanaan sekä toisaalta maallisiin hallitsijoihin. Ajattelussa

voi kuulla kaikuja keskiaikaisen kahden miekan opin perinteestä – siitä, kuinka maalliset hallitsijat toteuttavat jumalallista järjestystä. Hallinto on jaettu, mutta toisin kuin keskiaikaisessa tulkinnassa, Luther näkee hengellisen hallinnon miekan täysin hengellisenä eli käytännössä Jumalan sanana. Käsitys rajoittaa huomattavasti kirkon maallista valtaa (Skinner 1978 II, 15). Kahden valtakunnan opin kannalta on oleellista, että maallinen hallinto toimii Jumalan ja Saatanan toimien välikappaleena. Lutherin maailmankuvassa ihmiset voivat tietämättäänkin joko tehdä yhteistyötä korkeampien voimien kanssa tai olla näiden suoranaisia instrumentteja (Wolgast 1977, 28). Käsitteen *Reich* spatiaalisuus on sen sijaan saanut myös syvän eksistentiaalisen puolen, joka painottaa Lutherin teologian eskatologisuutta.

Oppi kahdesta valtakunnasta on päätelmineen erinomainen väylä tutustua Lutherin teologiseen ajatteluun ja sen yhteiskunnallisiin kysymyksiin kantautuviin kaikihin. On kuitenkin välttämätöntä ymmärtää, ettei Luther koskaan kirjoittanut *Zweireichelehrestä*, vaan oppi on 1900-luvun konstruktio. Moderni aika loi luterilaisille teologeille tarpeen uudelleenlaistulle reflektiopinnalle sosiaalisiin ja eettisiin kysymyksiin. Lutherin kirjoitukset kertovat säädyistä ja itsevaltiaista, eivätkä vanhat oppirakenteet enää vastanneet uusiin kysymyksiin. Tuoreiden näkökulmien etsintä käynnistyi ensimmäisen maailmansodan jälkeisessä Saksassa, ja ilmeisesti teologi Karl Barth (1886–1968) mainitsee vuonna 1922 julkaistussa kirjoituksessa opin kahdesta valtakunnasta ensimmäisen kerran. Käsitteen *Zweireichelehre* synnyn voi puolestaan ajoittaa vuoteen 1938, jolloin teologi Harald Diem (1913–1941) julkaisi teoksen *Luthers Lehre von den Zwei Reichen*. (Anselm 2004, 777–781.)

Kahden valtakunnan oppi on nykylukijalle tärkeä työkalu ja kiinnekohta Lutherin ajattelun ja sen muutoksien ymmärtämiseen ja käsitteistämiseen. Hengellisen ja maallisen hallinnon ja valtakunnan erot ovat luettavissa useissa Lutherin argumentaatorakenteissa. Katson, että *kahden valtakunnan oppi* perustuu Lutherin kirjoituksiin mutta kehitettiin vasta vuosisatojen kuluttua. Renkinä se on siis pätevä, mutta isäntänä kyseessä on raskas ja epähistoriallinen tulkintarakennelma, joka irrottaa Lutherin kirjoitukset konteksteistaan. Siksi on tärkeää painottaa, että myös *Maallisesta esivallasta* on reaktio kontingenttiin tilanteeseen. Tilanteen muuttuessa myös oppi tulisi muuttumaan, vaikka opin revisiot eivät nähdäkseen olleet Lutherille itsetarkoituksellisia. Jumalan sanan hän ymmärsi yksiselitteiseksi, mutta uudet tilanteet ohjasivat uusiin tulkintoihin. Pyrkimys argumentaatorakenteen yhtenäisyyteen paistaa Lutherin teksteistä. Hän pyrki välittämään evankeliumin sanoman kirkkaana ja sel-

keänä. Täysin koherenttia ja selkeälinjaista esivaltaoppia hän ei siitä huolimatta koskaan kehittänyt. Jos sellainen oli, se alkoi murentua jo ennen valmistumistaan.

Vastaus kapinallisille

Karlstadt ja Zwilling olivat toimineet Wittenbergissä osana laajaa ja moninaista liikehdintää, jota on myöhemmin alettu kutsua *radikaaliksi reformaatioksi*. Tähän liittyen saksalaisten alueiden eteläosissa oli kehkeytymässä myös toinen pikaisia muutoksia vallitseviin asiantiloihin tavoitellut liike. Talonpoikaislevottomuuksissa ei ollut mitään uutta, mutta tällä kertaa kapinointi sai lisäpontta uskonnon alalla käydyistä kiistoista. Lutherin maine saksalaisten puolustajana roomalaisia juonittelijoita vastaan oli levinnyt laajalle *saksalaisten* keskuudessa. Luther ei johtanut talonpoikaisjoukkoja, mutta hänen kirjoitustensa arvioidaan yleisesti rohkaiseen aikalaisia nousemaan yhteiskunnallisia epäkohtia vastaan. Talonpojilla oli kyllä eri johtohahmoja, mutta yhtä ylitse muiden ei ole erotettavissa. Thomas Müntzer (†1525) oli yksi merkittävimmistä ainakin Lutherin kannalta, koska juuri teologi Müntzer oli yhdistettävissä evankelisiin. Tämä oli luonnollisesti kiusallista ruhtinaiden suosiota tarvinneelle Lutherille.

On myös selvää, että varsinkaan teologisista syistä Luther ei halunnut tehdä Müntzerin kanssa yhteistyötä. Luther nosti Raamatun ylimmäksi uskonnolliseksi auktoriteetiksi, kun taas Müntzer painotti hengen merkitystä. Oleellisinta Lutherille olivat kuitenkin opit sakramenteista. Hänen oma välirikkonsa katolisen kirkon kanssa oli syventynyt juuri siksi, että hän hyväksyi sakramenteiksi ainoastaan kasteen ja ehtoollisen. Näissä kahdessa yhdistyivät evankeliumin ilmoitus ja fyysisesti läsnä olevat aineet. Ei siis ole ihme, että Müntzerin ajatus Kristuksen läsnäolon puhtaasta henkisestä luonteesta ehtoollisella ei saanut Lutherin hyväksyntää. Müntzer myös vastusti lapsikastetta, koska hänen mukaansa vasta aikuinen saattoi ymmärtää hengen johdatuksen ja todella herätä kristilliseen uskoon. Luther ei voinut hyväksyä tällaista käsitystä, koska hän oli päässyt varmuuteen siitä, ettei ihminen voinut herättää itsessään pelastavaa uskoa omilla ansioillaan. Luther neuvotteli monesta asiasta ja oli valmis muuttamaan kantaansa poliittisen tilanteen mukaan, mutta kysymys sakramenteista esti monen mahdollisen yhteistyön synnyn.

Yhteistyö Müntzerin kanssa ei olisi ollut epämieluisa vaihtoehto Lutherin kannalta vain sakramentteihin liittyvien erimielisyyksien vuoksi. Müntzer uskoi muun muassa, että hengen johdatus mahdollisti myös Jumalallisen järjestyksen ja valtakunnan ajamisen maan päälle. Epäoikeudenmukaisuuksia ei vain saanut vaan ne myös piti oikaista. Aktiivisena ja aseellisena toimintana tämä vastasi Lutherin pahimpia pelkoja. Maallisen ja hengellisen valtakunnan sekoittaminen ja epäjärjestyksen luominen oli Paholaisen työtä ja siten pahempaa kuin mikään inhimillinen toimi itsessään. Luther vaikuttaa huomattavan kiihtyneeltä kirjoittaessaan kapinallisia vastaan: [...] *nicht giftigers, schedlichers, teuffelischers seyn kan, denn eyn auffrurischer mensch* (WA 18, 358). Tällaiset ihmiset olivat kaikkein pahinta laatua. Mitään keinoja ei saanut säästää heidän taltuttamiseksi.

Saksalaisilla alueilla oli ollut 1500-luvun alussa kymmeniä kapinoita lähinnä paikallisella tasolla, mutta 1520-luvun alussa levottomuudet yleistyivät entisestään (Kolb 2009, 128). On hankala arvioida, kuinka suuri vaikutus evankelisella liikkeellä oli levottomuuksien lisääntymisen taustalla ja mitkä kirjoitukset mahdollisesti innoittivat kapinaan nousseita. Voisi olettaa, että kirjoitusten aiheuttamat levottomuudet olisivat näkyneet erityisesti kaupungeissa, joissa evankelinen liike levisi nopeammin kuin maaseudulla. Jonkinlaisia kansannousuja oli toki myös kaupungeissa, mutta niistä ei muodostunut kapinan keskuksia. Usein esitetään, että erityisesti Lutherin kirjoitus *Kristityn vapaudesta* olisi saanut talonpojat liikkeelle, mutta ilmeisesti teksti ei ollut erityisen suosittu juuri nykyisen Etelä-Saksan alueella. Talonpoikaissota tuskin syttyi myöskään Erasmusuksen vuoksi, vaikka hänen kirjoituksensa *Kristityn ruhtinaan kasvatuksesta* (*Institutio Principis Christiani*, 1516) oli Lutherin kirjoitusta suositumpi näillä levottomimmilla alueilla. (Ibid., 126.)

Talonpoikaissodan taustoja voi arvioida muun muassa talonpoikien julkaisemien vaatimusten ja manifestien perusteella. Näistä tunnetuimpana voinee pitää Memmingenin talonpoikien kokoamia *kahtatoista artiklaa*. Levottomuudet olivat eskaloituneet jo vuonna 1524, ja artiklat laadittiin vuoden 1525 tammi- tai helmikuussa. (LW 46, 6.) Talonpojat vaativat muun muassa seurakunnille oikeutta päättää papistaan, metsästys- ja kalastusoikeuksia sekä maaorjuuden poistamista. He nimesivät myös mahdollisia välittäjiä heidän ja Schwabenin liiton ruhtinain välille. Yksi ehdotetuista välittäjistä oli Luther.

Artikloista ehdittiin ottaa useita painoksia ennen kuin Luther vastasi niihin huhtikuun lopulla kirjoituksella *Kehotus rauhaan* (*Ermahnung zum Frieden auf die zwölf Artikel der*

Bauerschaft in Schwaben). Hänen lähtökohtansa on tuttu: levottomuudet uhkaisivat sekä maallista että Jumalan valtakuntaa (WA 18, 292). Luther vierittää syyn levottomuuksista ruhtinaille, jotka vastustavat evankeliumia ja *maallisen hallinnon* alalla vain *nylkevät ja verottavat* alamaisiaan (Ibid., 293). Ruhtinaille kirjoittaessaan hän vielä varoittaa näitä, että heillä on Jumala vastassaan: *Es sind nicht bawren, lieben herrn, die sich widder euch setzen, Gott ists selber* (Ibid., 295). Talonpojille suunnatussa osiossa Luther tekee kuitenkin selväksi, ettei pidä kapinaliikettä kristillisenä. Artiklojen vaatimukset saattavat olla luonnonoikeuden mukaisia, mutta kristityn tulisi kärsiä nöyrästi. Niinpä kapinaan noustessaan talonpojat olisivat suurempia rikollisia kuin ruhtinaat ja ansaitsisivat täten tulla lyödyiksi. Toisin sanoen Luther vaatii siis kumpaakin osapuolta parannukseen, ja kirjoitus sisältää voimakkaita sanoja niin ruhtinaita kuin talonpoikia vastaan.

Luther kommentoi vielä erikseen artiklojen sisältöä ja päättää *kehotuksensa rauhaan* toteamalla, että mikäli hänen neuvojaan ei kuunnella, hänen täytyy antaa näiden riitapukareiden käydä toistensa kimppuun. Kumpikin osapuoli on väärässä ja kummankin täytyy kantaa vastuu seurauksista. (WA 18, 333.) Matkustaessaan Thuringeniin Luther näki levottomuuksien kauheuksia itse. Pienempiä kiistoja hän oli saanut soviteltua saarnan avulla, mutta nyt tilanne oli riistäytynyt käsistä. Niinpä jo toukokuun alussa hän katsoi sovittelumahdollisuuksien olleen ohi, ja hän kirjoitti *Talonpoikien murha- ja ryöstöjoukkoja vastaan* (*Widder die stürmenden bawren*). Talonpojat olivat Lutherin mukaan syyllistyneet kolmeen rikokseen. He olivat rikkoneet alamaisen valansa ruhtinaitaan kohtaan, he olivat syyllistyneet murhiin ja ryöstelyihin, ja esittäessään asiansa kristillisenä he olivat syyllistyneet jumalanpilkkaan. (LW 46, 48.)

Vuoden 1525 toukokuun alku ei ollut merkittävä luterilaiselle liikkeelle ainoastaan talonpoikaissodan tapahtumien vuoksi. Fredrik Viisas kuoli, ja Saksin uudeksi vaaliruhtinaaksi nousi hänen nuorempi veljensä Juhana – joka sai myöhemmin lisänimen Vakaa. Toisin kuin veljensä, Juhana oli avoimesti luterilainen. Hän oli valmis keskustelemaan Lutherin kanssa vaikka kasvokkain eikä toisin sanoen noudattanut samankaltaista varovaisuutta kuin Fredrik, joka kävi vastaavat keskustelut kirjallisina ja Spalatinin kautta. Vaikka valtaan nousi Lutherin kannalta tuttu ja mieluisa ruhtinas, hän saattoi pelätä vallanvaihdon nopeutuvan levottomuuksien leviämistä myös Saksin vaaliruhtinaskunnan alueille. Lutheria onkin syytetty paitsi ruhtinaiden mielistelystä myös verilöylyihin yllyttämisestä. *Talonpoikien murha- ja ryöstöjoukkoja vastaan* ei ehtinyt joka tapauksessa ilmestyä painettuna ennen

taisteluiden alkamista (Kolb 2009, 133). Ja vaikka talonpojat olivat saaneet massavoimalla paljon tuhoa aikaan, puhe taisteluista lienee virheellistä – kyse oli laajamittaisista verilöylyistä. Jopa 100 000 ihmisen arvioidaan saaneen surmansa, mikä oli varsinkin väestön kokoon suhteutettuna äärimmäinen katastrofi.

Luther joutui perustelevaan vielä useasti kirjoitustaan talonpoikia vastaan. Hän katsoi itse toimineensa oikein ja saarnanneensa rauhaa, mutta monet aikalaiset myöhemmistä sukupolvista puhumattakaan syyttivät häntä talonpoikien pettämisestä. Vaikka Luther näki talonpoikien sosiaaliset ongelmat ja kannatti niiden korjaamista, hän oli kiinni kontekstissaan. Ruhtinaat rikkoivat luonnonoikeutta riistäessään alamaisiaan, mutta olisi jumalallisen järjestyksen vastaista tuoda muutosta alhaalta ylös. Ajatus toistuu myös Lutherin suhtautumisessa reformaatioon. Papisto ja oppineet arvioivat oikean opin ja uskon ytimen, ja lukutaidottoman rahvaan tuli vain kuunnella ja totella. Karlstadt muiden muassa oli esittänyt, että saarnaajan tuli kuunnella seurakuntaansa. (Arffman 2009, 258.) Karlstadtin ja Lutherin välit pysyivät tulehtuneina, mutta talonpoikaissodan aikana Luther piilotti Karlstadtin kotiinsa pahimpien levottomuuksien ajaksi. Müntzer jäi vangiksi Frankenhausenin taistelussa ja teloitettiin toukokuun lopulla vuonna 1525. Oikeaa oppia hurmahenkiä vastaan puolusti nyt teologien lisäksi myös joukko ruhtinaita, joilla oli oikeus ja velvollisuus tarttua miekkaan tilanteen niin vaatiessa.

Aikalaiset arvostelivat Lutheria hänen pyrkimyksensä estää epäjärjestys vaikka laajamittaisen verenvuodatuksen kustannuksella. Sopimattomana pidettiin myös sitä, että pian talonpoikaissodan jälkeen Luther avioitui. Kyseessä ei ollut alkujaan mikään rakkausavioliitto ainakaan sulhasen oman kertoman mukaan, joskin hänen myöhempien sanojensa perusteella tilanteen voi arvata muuttuneen. Hän oli auttanut eräitä luostarista paenneita nunnia etsimällä näille suojaa avioliitoista. Katharina von Boralle (1499–1552) ei tahtonut löytyä puolisoa, ja lopulta Luther päätti osoittaa uskonsa omiin saarnoihinsa: katolisen kirkon neitsyysihanne lukeutui yrityksiin pelastaa itsensä omin voimin, kun taas aviosääty ilmaisi luottamusta Jumalaan ja halua toteuttaa luomiskertomuksessa mainittua käskyä täyttää maa. Avioituminen kaiken sekasorron keskellä sopi Lutherin mielestä mitä oivallimminkin viimeisiin aikoihin ja Paholaisen suututtamiseen. *Aviollinen sääty* vahvisti patriarkaalista järjestystä ja ehkäisi seksuaalisiin haluihin liittyviä sosiaalisia ongelmia (Hendrix 1995; 178, 181). Lutherin silmissä avioliitto tuki näin osaltaan Jumalan säätämää järjestystä.

Entisen munkin ja nunnan liiton pelättiin tuhoavan luterilaisuuden uskottavuuden ja johtavan yhä pahenevaan epäjärjestykseen, mutta Luther pysyi kannassaan läheisten ystäviensä varoituksista huolimatta. Keskiajalta ihmisten mieliin jääneisiin uskomuksiin lukeutui myös käsitys, että tällaisesta epäpyhästä liitosta syntyisi jälkeläiseksi kaksipäinen hirviö (Oberman 1989, 278). Lutherien onneksi heidän ensimmäinen lapsensa syntyi terveenä. Joka tapauksessa ehkä voimakkain hyökkäys luostarilaitosta vastaan oli nyt tehty. Tämä johti myös muutoksiin naisen asemassa. Luterilainen hurskauskäsitys kielsi prostituution ja luostarit, ja koska tilalle ei tullut muita julkisia aloja, oli naisen paikka nyt perheenäitinä. Sukunsa sisällä leskeksi jäänyt matroona saattoi saavuttaa arvostetun aseman, mutta käytännössä reformaatio tarkoitti naisten sulkemista julkisesta elämästä. Yleinen käsitys bordelleista välttämättömänä pahana miesten hallitsemattoman seksuaalisuuden suitsijoina (Roper 1996, 355) torjuttiin nyt kannustamalla avioitumaan nuorena. Avioliitto ei ollut enää sakramentti vaan elämäntapa ja sääty, johon kuulumisesta tuli normi. Luther ei katsonut sen soveltuvan kaikille, mutta avioliitto oli kuitenkin ainoa hyveellinen perusta seksuaalisuudelle. Tässä luterilaisuus hyväksyi seksuaalisuuden ja kannusti siihen uudella tavalla. Erityisesti naisen seksuaalisuuden tuli silti rajautua lasten- ja kodinhoitoon.

Uudistusten ongelmat

Talonpoikaikapinan kukistivat lopulta pääosin Schwabenin liiton joukot. Liitto oli alun perin perustettu valtakunnankaupunkien väliseksi puolustusliitoksi, mutta nyt siihen kuului myös eri ruhtinaskuntia. Luterilaisuuden leviäminen, joka lopulta hajotti Schwabenin liiton ruhtinaiden erimielisyyksien vuoksi, sai myös aikaan pyrkimyksiä luoda uusia liittoja. Pian talonpoikaissodan jälkeen katoliset ruhtinaat, jotka katsoivat levottomuudet Lutherin syyksi, perustivat Dessaun liiton kesällä vuonna 1525. Saksin herttua Yrjö oli liiton perustamisessa aloitteellinen, ja hän yritti saada mukaan myös vaaliruhtinas Juhana Vakaan ja Hessenin maakreivi Filipin. Henkilökohtaiset vetoomukset eivät auttaneet, kun Yrjö yritti taivutella sukulaisiaan mukaan kerettiläisiä ja kapinallisia vastustavaan liittoon, jonka yksi pyrkimys oli estää luterilaisuuden leviäminen. (RTA 5/6, 65.) Ruhtinaat alkoivat jakautua eri leireihin uskonnon perusteella.

Filip oli huolissaan Dessaun liiton seurauksista luterilaisille ruhtinaille. Katolisten asemaa vahvisti myös se, että keisari oli alkuvuonna 1525 kukistanut Frans I:n joukot Pavian tais-

telussa. Kaarle oli vannoutunut katolinen, jonka saattoi pelätä ajavan Wormsin ediktin täytäntöönpanoa täydellä voimalla nyt kun hän oli vapautunut voitokkaasti sodasta ranskalaisia vastaan. Luterilaisten täytyisi tiivistää rivinsä ennen seuraavia valtiopäiviä – hankkeelle myötämielisiä ruhtinaita pitäisi olla riittävästi. Lokakuussa Filip otti yhteyttä Juhanaan, joka vastasi kannattavansa kiistanalaisista uskonkohdista sopimista valtiopäivillä. Filip jatkoi neuvotteluja esimerkiksi Trierin ja Pfalzin ruhtinaiden sekä Juhanan pojan, Saksin tulevan vaaliruhtinaan Juhana Fredrikin kanssa. Ruhtinaskuntien lisäksi hän koetti saada liittoon myös kaupunkeja. Esimerkiksi Nürnbergin kaupunginraati vastasi, ettei kaupunki liity mihinkään, minkä voi tulkita keisarin vastustamiseksi. (RTA 5/6, 69–72.) Lopulta Filip ja Juhana sopivat liiton perustamisesta Gothassa helmikuussa 1526, ja varsinainen perustamisasiakirja on päivätty 2. toukokuuta Torgaussa. On tärkeä huomata, ettei liitolla ollut yhteisiä sotajoukkoja.

Juhana ja Filip näkivät, että Lutherin tuki liitolle olisi tärkeä keino sen vahvistamiseksi. Nürnbergin mukaan taivuttelemiseksi Juhana kysyikin neuvoa Lutherilta, joka kirjoitti vaaliruhtinaalle 11. toukokuuta nostaen esille piispojen tuoman uhan (WA Br 4, 76). Piispat eivät olleet ainoastaan hengellisiä johtajia, vaan heillä saattoi olla korkea asema myös maallisessa hallinnossa ja sotajoukkoja komennettavinaan, ja esimerkiksi Mainzin arkkipiispa Albrecht kuului Dessaun liittoon. Argumentillaan Luther koettaa horjuttaa Nürnbergin esittämää perustetta siitä, ettei kaupunki halunnut vastustaa keisaria. Todelliset vastustajat, joita ajatellen liitto perustettiin, eivät hänen mukaansa kuuluneet maalliseen esivaltaan, jonka vastustaminen olisi Jumalan asettaman järjestyksen uhmaamista. Lutherin mukaan piispat saattaisivat aloittaa toimet evankelisia vastaan tulevista valtiopäiviä huolimatta, joten liiton oli hyvä vahvistua nopeasti. Hän kirjoitti myös vuoden 1523 tekstinsä hengessä, että Jumala voi käyttää ihmisiä naamionaan. Niinpä käskyjä noudattava ja Jumalan voimaan luottava ihminen saattoi toimia Jumalan ja ehkä samalla myös ajamansa asian puolesta. Lutherin kirjoituksen perusteella on aiheellista kysyä, kuinka paljon hän tunsu Juhanan ja Filipin kaavaileman liiton tarkoituspäätä perustamisasiakirjan lisäksi. (Wolgast 1977, 111–112.) Joka tapauksessa Nürnberg pysyi kannassaan, koska liiton perustamisasiakirjassa ei eksplisiittisesti sanouduttu irti keisarin vastustamisesta.

Pelättyä konfliktia ei syntynyt ennen seuraavia valtiopäiviä, jotka avattiin Speyerissa kesäkuun 25. päivänä vuonna 1526. Luterilaisten kannalta alku oli hyvä, koska avajaispäivänä Magdeburgin kaupunki liittyi Torgaussa perustettuun liittoon. Liitto oli kasvanut jo aiem-

min kesäkuussa, joten kyse ei ollut enää ainoastaan Saksin vaaliruhtinaskunnan ja Hesse-
nin välisestä sopimuksesta. Näkymiä kohensi myös se, että pian ranskalaisten kukistamisen
jälkeen Kaarle oli ajautunut kiistoihin paavin kanssa. Paavi liittoutui muun muassa Rans-
kan kanssa, ja keisarin käymä sota tätä niin kutsuttua Cognacin liigaa vastaan voitti jälleen
aikaa luterilaisille. Valtiopäivät avasi keisarin sijaisena Itävallan arkkiherttua, Kaarlen nuo-
rempi veli Ferdinand. Molempien veljesten huolena oli myös Osmanien valtakunnan laa-
jenemispyrkimykset. Kaiken lisäksi valtiopäivillä vallitsi yleinen tyytymättömyys kirkol-
listen uudistusten pysähtyneisyyteen, joka näkyi erityisesti kaupunkien kollegiossa. (LW
49, 154–156.) Yleiset rasitteet veivät myös katolisten ruhtinaiden ponnen Wormsin ediktin
täytäntöönpanosta.

Keisari tarvitsi saksalaisten apua, eikä hänellä ollut varaa luterilaisten ja katolisten välisiin
levottomuuksiin. Wormsin edikti saisi jälleen odottaa. Uskonasioiden osalta valtiopäivät
päätivät yksimielisesti, että valtakunnansäätyjen tuli hallita siten, että ne voisivat vastata
teoistaan Jumalalle ja keisarille. (Ibid., 156.) Näin ruhtinaat saattoivat tulkita keisarin
myöntäneen heille päätösvallan asiassa, vaikka eksplisiittinen tavoite ei missään vaiheessa
ollut Wormsin ediktin kumoaminen. Väliaikaiseksi tarkoitetun päätöksen saattoi silti tulki-
ta siten, että uskonto ei olisi välttämättä koko keisarikunnan asia, kunhan kristinuskon Ju-
malaa palvellaan vilpittömästi ja kuuliaisuus keisaria kohtaan ei horju. Nürnbergissä vuon-
na 1524 ruhtinaille annettu valta valvoa uskon puhtautta alueillaan syveni entisestään kohti
ruhtinaan oikeutta päättää alaistensa uskonnosta. Näin kirkon ja keisarikunnan välinen yh-
teys heikkeni ja ruhtinaiden asema alueidensa itsevaltiaina kasvoi.

Speyerissa tehty päätös syvensi uskonnosta johtuvaa poliittista hajaannusta Saksassa. Myös
Lutherin toimet edistivät tätä kehitystä. Hän kirjoitti Juhana Vakaalle vuoden 1526 alussa,
että maallisen esivallan tulisi sallia vain yhden opin saarnaaminen alueellaan yleisen järjes-
tyksen nimissä (Estes 2003, 212). Jokainen ihminen oli henkilökohtaisesti vastuussa Juma-
lalle uskonnostaan, mutta se ei tarkoittanut vapautta harjoittaa uskontoaan julkisesti. Ny-
kyisin ymmärrettyä uskonnonvapautta hän ei puolustanut, sillä sitä ei ollut olemassa.
Lutherin mukaan ruhtinaan tuli siis vastustaa vääriä oppeja julkisrauhan nimissä, mutta hän
ei vielä monen kollegansa tavoin kannattanut ajatusta ruhtinaan velvollisuudesta järjestää
ja turvata puhtaan opin mukainen uskonelämä alueellaan (Ibid).

Hessenin maakreivi Filip oli Speyerin valtiopäivien jälkeen ensimmäisenä luterilaisena ruhtinaana käyttämässä oikeuttaan järjestää uskonnon harjoittaminen alueellaan oman harjintansa mukaan. Jo lokakuussa lopussa hän järjesti Hombergin kaupungissa kokouksen, joka nimitti toimikunnan laatimaan uutta kirkkojärjestystä. Tuloksena syntynyt *Reformatio ecclesiarum Hassiae* on pitkälti Filipin teologisen neuvonantajan François Lambertin (1486–1530) käsialaa. (Estes 2005, 48.) Filip ymmärsi kuitenkin, että luterilaiset olivat vielä liian hajanainen liike, jotta hän voisi toimia itsenäisesti tällaisessa kysymyksessä. Liikkeen voimistaminen oli hänelle tärkeä poliittinen tavoite, jota hän ei voinut tehdä ilman Lutherin ja Melancthonin tukea. Wittenbergin teologeilta tullut tuomio olisi voinut merkitä muiden luterilaisten ruhtinainden haluttomuutta yhteistyöhön Hessenin kanssa. Siksi Filip pyysi Lutheria kommentoimaan Lambertin tekstiä. Luther piti siinä muotoiltua kirkkojärjestystä ennenaikaisena ja kannatti kerralla tehtävän uudistuksen sijasta vähitellen tapahtuvaa seurakuntien uudistustyötä (WA Br 4, 157–158). *Reformatio ecclesiarum Hassiae* jäi julkaisematta (Estes 2005, 49).

Lutherin itsensä vähitellen ajamaan uudistustyöhön sisältyi joka tapauksessa käytännössä varsin suuri periaatteellinen muutos aikaisempaan käytäntöön verrattuna. Seurakuntien tilanne oli sekava, ja Luther oli tyytymätön siihen, ettei maallinen ylimystö käyttänyt halluuttomaansa kirkkojen ja luostarien omaisuutta seurakuntalaisten hyväksi (WA Br 4, 134). Hän oli myös pettynyt siihen, kuinka välinpitämättömästi sekä tavallinen kansa että papisto suhtautui evankeliumiin. Vuonna 1527 Juhana toteutti käytännössä sen, mitä Luther oli toivonut tältä jo lähes kaksi vuotta: maallinen hallinto alkoi suorittaa tarkastuksia seurakunnissa. Seuraavana vuonna Luther julkaisi tarkastuksia varten ohjeistuksen (*Unterricht der Visitatorn an die Pfarhern ym Kurfurstenthum zu Sachssen*, 1528), jonka esipuheessa hän toteaa piispantarkastusten olleen kristittyjen perinne jo alkukirkon ajoista, mutta kirkolliset toimijat ovat laiminlyöneet velvollisuutensa (WA 26, 196). Tämän vuoksi Juhana saattoi *kristillisestä rakkaudesta* toimia alamaistensa hyväksi (Ibid., 197). Perustelu on samankaltainen kuin vuonna 1520, jolloin Luther ensi kerran pyysi *kristillistä aatelia* käyttämään asemaansa kirkon uudistamiseksi. Nyt alkoi käydä selväksi, etteivät luterilaiset seurakunnat voineet olla hallinnollisesti katolisen kirkon alaisuudessa, ja uusi kirkollinen hallinto rakennettiin ruhtinainden varaan. Luther oli aikanaan kritisoinut kirkkoa muun muassa maallisen hallinnon asioihin sekaantumisesta, mutta politiikan ja uskonnon erottaminen toisistaan osoittautui tehtäväksi, johon hän ei pystynyt itsekään.

Vuoden 1527 alussa julkaistiin myös eräs Lutherin esivalta-ajattelun kehityksen seuraamisen kannalta oleellinen teksti, jonka hän tosin oli kirjoittanut jo edellisen vuoden puolella. Vaikka pääkohdat olivat pysyneet jo muutaman vuoden ajan varsin samankaltaisina, karvaat kokemukset sodasta ja kompleksinen suhde esivaltaan muuttivat vähitellen Lutherin painotuksia. Pian talonpoikaissodan jälkeen ammatistaan huolestunut Braunschweig-Lünebergin herttuan neuvonantaja ja sotilas Assa von Kram oli pyytänyt professoria kirjoittamaan kristinuskon suhtautumisesta sotilaisiin. Luther käsittelee aihetta kirjoituksessaan *Voivatko sotilaatkin kuulua autuaalliseen säätyyn (Ob kriegsleutte auch ynn seligem stande seyn kuenden)*. Hän kirjoittaa käsitelleensä esivaltaa selkeämmin ja ylistävämmin kuin kukaan sitten apostolien aikojen ja saaneensa tästä palkkioksi maineen kapinallisena ja esivallan vastustajana (WA 19, 624). Talonpoikaissodan kokemukset olivat vaikuttaneet kirjoitusta pyytäneen Kramin lisäksi myös professoriin itseensä. Verenvuodatuksen oikeutukseksi Luther tarjoaa varsin tyypillistä ajatusta, jonka mukaan tarkoitus pyhittää keinot. Hän vertaa sotilasta lääkäriin, jonka täytyy amputoida sairas jäsen koko vartalon hyvinvoinnin nimissä (Ibid., 625–626). Tekojen tuomittavuus riippuu tekijän toimesta ja tarkoituksesta (Ibid., 624), eli sotilaalla on toimensa vuoksi muihin ammatteihin verrattuna oikeus tappaa järjestyksen nimissä mutta ei esimerkiksi ryöstää omaa etua tavoitellakseen.

Esitettyään kantansa sotilaan ammatista osana Jumalan säätämää järjestystä Luther siirtyy varsinaiseen ongelmaan, eli kuinka sotilaana voi käytännössä toimia kristillisesti. Jälleen kerran hän tuomitsee esivaltaa vastaan nousemisen jyrkästi. Esivalta ei voi hänen mukaansa uhmata ihmisten sieluja, koska väärää uskonoppia ajavan ruhtinaan mailta voi aina muuttaa pois tai uskonsa puolesta voi kärsiä marttyyrina. Kysymyksessä ruhtinainden välisestä taistelusta Luther antaa tukensa puolustussodalle, kunhan sotilaat muistavat luottaa siihen, että voitto tulee vain ja ainoastaan Jumalalta. Alamaisia vastaan sotiminen on hänen mukaansa oikeutettua, jos kyseessä on kapinan tukahduttaminen. Näin Luther puolustaa talonpoikaissodan aikaisia kirjoituksiaan. Silti sotilaiden, ruhtinainden ja keisarinkin tulee toimia kristillisesti osana jumalallista järjestystä, eli kapinan tukahduttaminen täytyy tehdä siten, että vältettävissä olevasta tappamisesta ja ryöstämisestä pidättäydytään. Keisari ei ole keisari suhteessaan Jumalaan, mutta alamaisiinsa nähden hänen valtansa on kiistaton (Ibid., 652–653). Kaikki ihmiset vastaavat teoistaan Jumalalle, ja siksi heidän tulee aina pyrkiä yleisen järjestyksen ja hyvinvoinnin edistämiseen.

III KAHDEN VALTAKUNNAN MUURIT HORJUVAT

Vuotta 1527 sävyttivät Lutherin elämässä sairaudet. Ensin hän sairasti itse ja luuli kuolevansa – hän ehti jo kutsua sairasvuoteelleen todistajia, jottei hänen väitettäisi viime hetkellä katuneen opetuksiaan. Myöhemmin samana vuonna Wittenbergiin levisi rutto. Luther halusi muutaman muun teologin ohella vaaliruhtinaan toiveista huolimatta pysyä kaupungissa seurakuntalaisten tukena. Teologien lisäksi suuri osa kaupunkilaisista kesti koettelemukset, mutta uusi uhka odotti jälleen nurkan takana. Vuoden 1528 helmikuussa Saksin herttua Yrjön palveluksessa ollut Otto von Pack (†1537) kertoi Hessenin maakreiville, että katoliset ruhtinaat olivat suunnittelemassa luterilaisuuden nujertamista sotilaallisin keinoin. Breslaussa (Wrocław) perustettua liittoa johti itse keisarin veli Ferdinand, ja siihen kuului monia vaikutusvaltaisia ruhtinaita ja piispoja. Maaliskuussa Filip ehdotti Juhana Vakaalle joukkojen kokoamista ja ennaltaehkäisevän sodan aloittamista kesäkuun ensimmäisenä päivänä. (Wolgast 1977, 115.) Ymmärrettävästi Juhana suostui, sillä vastustaja olisi voinut ajan kanssa saada kokoon erittäin voimakkaan armeijan. Luterilaisten ruhtinaiden sotilaallinen sopimus allekirjoitettiin 9. maaliskuuta.

Luther vastusti ajatusta ennaltaehkäisevästä sodasta. Hän oli todennäköisesti kuullut asiasta jo maaliskuun 19. päivänä Altenburgissa Saksin vaaliruhtinaan kutsumana (LW 49, 190), ja kirjallisena hänen kantansa on säilynyt hänen 28. maaliskuuta päivätyssä kirjeessään vaaliruhtinaan hovissa palvelleelle Gregor von Brückille (1484–1557). Lutherille tuntuu olleen selvää, että sotaa kannatti erityisesti Hessenin maakreivi, ja siksi hän vetoaa vaaliruhtinaaseen korostamalla raamatullisten perusteiden olevan ylivertaisia suhteessa Filipin ja Juhanan tekemään sopimukseen: *Wo aber mein gnädiger Herr der Landgraf nicht wollt folgen, sondern fort fahren, ist mein gnädigster Herr nicht schuldig zu halten das Verbinde; denn man muß Gott gehorsam sein mehr denn Menschen* (WA Br 4, 423). Juhana oli valmis taipumaan Lutherin kannalle.

Filip harmistui Lutherin kirjoituksesta ja vastasi tälle huhtikuun 11. päivänä. Hän painottaa nähneensä itse katolisten ruhtinaiden solmiman sopimuksen luterilaisia vastaan hyökkäämisestä ja koettaa usealla esimerkillä korostaa ennaltaehkäisyn hyväksyttävyyttä ja tarpeel-

lisuutta (Ibid., 425–426). Hän ehdottaa myös, että Breslaun liittolaisille voisi vielä ennen ennaltaehkäisevän sodan aloittamista kertoa, että heidän salainen suunnitelmansa on tullut julki. Näin heille voisi vielä suoda mahdollisuuden antaa takuut siitä, että sotatoimia luterilaisia vastaan ei käynnistettäisi. (Ibid., 429.) Juhalle Filip kirjoitti vielä seuraavana päivänä odottavansa tämän pysyvän sopimuksessa ja toivovansa, että ennaltaehkäisevään sotaan voitaisiin käydä jo viiden viikon kuluessa (Ibid., 425), eli sopimukseen kirjattua kesäkuuta aikaisemmin.

Saksin vaaliruhtinas valitsi Lutherin suosittelman politiikkalinjan, jonka mukaan sodan aloittamisessa ei saanut olla aloitteellinen. Armeijoiden kokoaminen kuitenkin jatkui, ja myös valtakunnanhallitus puuttui tilanteeseen. Se julkaisi huhtikuun 16. päivänä määräyksen, joka uhkasi sodan aloittajaa ankarilla rangaistuksilla (WA Br 4, 447). Kun Luther, Melanchthon, Juhana ja Filip neuvottelivat asiasta huhtikuun lopulla, maaliskuussa solmittu sopimus muotoiltiin uudestaan. Sotaa ei enää aloitettaisi ilman, että Breslaun liiton ruhtinaille annettaisiin mahdollisuus sanoutua irti sotatoimista. Kun valtakunnanhallituksen määräys saapui neuvottelijoiden käsiin, saattoivat Luther ja Melanchthon vedota myös siihen, sillä taistelut aloittanutta osapuolta saattoi syyttää kapinoinnista esivaltaa vastaan (Ibid., 449). Jos luterilaiset kukistettaisiin kapinallisina, voisi evankeliumin saarnaaminen vaarantua lopullisesti.

Tieto Hessenin maakreivin käsiinsä saamasta Breslaun liiton perustamissopimuksesta kiiri lopulta myös niiden korviin, joiden väitettiin perustaneen tämän luterilaisten vastaisen salaliiton. Nämä katoliset ruhtinaat olivat tyrmistyneitä Filipin väitteistä ja vakuuttivat asiakirjan olevan väärennös. Näin myös ilmeisesti oli asian laita, sillä Pack ei koskaan saanut toimitettua Filipille lupaamaansa Ferdinandin sinetillä varustettua sopimuksen alkuperäiskappaletta. Sekä Filip että Saksin herttua Yrjö raivostuivat Packille, joka lopulta kiinni jäätyään tunnusti esittämänsä asiakirjan olleen väärennös. Breslaun liitosta ei tiedetä muita todisteita kuin Packin Filipille esittämä kopio sopimuksesta. Samoin tiedetään, että Packin kerrotaan olleen rahapulassa (Owen 2005, 89). Jos väärin tietojen esittämisestä maksettiin, saattoi tilaaja olla joko sotaa tahtonut luterilainen tai katolinen. Yrjö on yksi epäillyistä, mutta Filipin toimet kohdistavat epäilyt Saksin herttuakunnan sijasta Hessenin suuntaan. (LW 49, 189.)

Filipillä olisi ollut motiivi ja mahdollisuus sodan aloittamiseen salajuonen avulla. Hän vangitsi Packin, joten hänellä oli myös mahdollisuus säilyttää syyllisyys vankinsa niskaan, Tämä on kuitenkin puhdasta spekulatiota, jonka tukena on ainoastaan hataria ja hajanaisia aihetodisteita. Luther uskoi ainakin vielä kesäkuussa, että Yrjö oli sotahankkeen takana ja että Breslaun liitto oli todellinen. Hän ei myöskään uskonut Packin tunnustukseen asiakirjan väärennyksestä eikä toisaalta siihen, että tunnustus olisi saatu kiduttamalla. (WA Br 4, 497.) Wittenbergin teologit suhtautuivat joka tapauksessa jatkossa yhä epäluuloisemmin paitsi Saksin herttuaan myös Hessenin nuoreen maakreiviin.

Keisarikunnan sisäisten konfliktien lisäksi saksalaisia alueita uhkasi vuonna 1528 myös Suleiman I Suuren (1494–1566) johtama Osmanien valtakunnan armeija. Kristikunta oli vasta 75 vuotta aiemmin kokenut suuren mullistuksen, kun itäisen kirkon keskus Bysantin valtakunta oli kaatunut Konstantinopolin menetyksen myötä. Luther oli vuonna 1518 kirjoittanut *95 teesin selityksessä* Jumalan ihmisille asettamista rangaistuksista. *Turkkilaiset* olivat yksi kristikunnalle asetetuista rangaistuksista, ja rangaistuksen vastustaminen olisi Jumalan vastustamista (WA 1, 535). Nyt Lutherin täytyi selittää, ettei hän tarkoittanut sitä, että maallinen esivalta ei saisi puolustaa alamaisiaan. Alkujaan hän oli vastustanut paavien ajamia ristiretkiä, koska hengellisen vallan ei tullut julistaa maallista sotaa. (LW 46, 159.) Asetelma oli joka tapauksessa muuttunut kymmenessä vuodessa. Keisari oli ollut sidottuna sotiin Ranskaa ja italialaisia valtioita vastaan, ja Suleimanin joukkojen eteneminen syvemmälle Eurooppaan vaikutti yhä todennäköisemmältä.

Olisi väärin väittää, että Lutherin teologiassa ihmisten teoilla ei olisi merkitystä. On kyllä totta, että hänen mukaansa ihminen ei voi pelastaa itseään helvetin liekeiltä omien tekojensa ansiosta. Helvetti olisi ihmiselle vääjäämätön kohtalo ilman uskoa, joka puolestaan ei ole pakotettavissa tai suoritettavissa oleva teko. Ihminen pystyy Lutherin mukaan joka tapauksessa vaikuttamaan omilla teoillaan ajalliseen elämäänsä. Kirjoittaessaan vuonna 1528 *sodasta turkkilaisia vastaan (Vom kriege widder die Türcken)* hän nostaa ensimmäiseksi turkkilaisten vastustajaksi kristityn, joka katuu syntejään ja rukoilee Jumalalta armahdusta. Väkivallan käytön hän sallii vasta toiseksi nimeämälleen *turkkilaisten* vastustajalle: keisarille. Kun *turkkilainen* hyökkää keisarikunnan kimppuun, on keisarin Jumalan määräämänä puolustettava alamaisiaan. (WA 30 II, 129.) Luther kuitenkin epäilee ruhtinaiden esivallalle antamaa tukea:

Gotts gebot solt man ym panier ansehen, das da spricht: Schuetze die frumen, Straffe die boesen. Sage mir: Wie viel sind der, so solchs yns Keyzers panier lesen koennen odder mit ernst gleuben? (Ibid., 134.)

Käytännössä Luther siis kysyy, kuinka moni vilpittömästi uskoo keisarilla olevan jumalallisen mandaatin suojella hyviä ja rangaista pahoja. Alamaisten lisäksi myös keisarin itsensä tulee ymmärtää valtansa ja velvollisuutensa. Lutherilta ei heru ymmärrystä niillekään, jotka uskoivat *turkkilaisten* vallan olevan keisarin ja ruhtinaiden valtaa parempi vaihtoehto. Taistelussa *turkkilaisia* vastaan oli kyse maallisen järjestyksen ylläpidosta ja Paholaisen armeijan vastustamisesta. Luther pysyi yhä kannassaan, jonka mukaan ruhtinaiden piti totella keisaria siinäkin tapauksessa, että heidän oma etunsa vaarantuisi. Kaikkien keisarille alamaisten tuli osallistua *pahojen* rankaisemiseen, vaikka nämä eivät aktiivisesti uhkaisikaan heidän omaa vaan koko keisarikunnan hyvinvointia. Lutherin ei tarvinnut muuttaa kantaansa niin pitkään, kun keisari ei suoraan uhannut evankelista liikettä. Pian näytti kuitenkin siltä, että keisari aikoi luterilaisten näkökulmasta suojella pahoja ja rangaista hyviä. Oli päätettävä, mitä tehdä, jos esivalta suojelee *korruptoitunutta* kirkkoa ja uhkaa *puhdasta oppia* ja evankeliumia.

Protesti valtiopäivillä

Kaarlen käymä sota Cognacin liigaa vastaan oli kääntymässä keisarin voitoksi. Rooman ryöstö vuonna 1527 oli saanut paavin maallisena ruhtinaana polvilleen, mutta hän saattoi yrittää vaikuttaa keisariin vielä hengellisenä auktoriteettina. Lokakuussa 1528 Klemens VII nuhteli kirjeellä Kaarlea ponnettomista toimista evankelisia liikkeitä vastaan. Marraskuun lopulla keisari kutsuikin valtiopäivät koolle päättämään valta- ja kirkkokuntaa uhkaavia tahoja vastaan suunnattavista toimista. (LW 49, 222.) Vuonna 1529 Speyerin toisilla valtiopäivillä keskeisimmät kysymykset koskivat Osmanien valtakunnan kanssa käytyä sotaa sekä evankelisen liikkeen leviämistä. Keisari ei päässyt paikalle vielä jatkuneiden sotatoimien vuoksi, joten sijaishallitsijana häntä jälleen edusti hänen veljensä Ferdinand. Juhanan teologisena neuvonantajana oli kaupungissa Melancthon. Katolisten hyökkäystä pelännyt Hessenin maakreivi Filip oli tunnustellut ennen valtiopäiviä Habsburgin vastustajien kiinnostusta sotilasliiton perustamiseen. (Bainton 1950, 317.) Tämä oli suututtanut Saksin vaa-

liruhtinaskunnan hovin, joka koetti pitää hyviä välejä keisariin. Luterilaisten Wettinien diplomatia katolisten Habsburgien suuntaan oli jo muutenkin vaikeaa.

Valtiopäivät oli kutsuttu koolle jo helmikuuksi, mutta avajaisistunto pidettiin vasta maaliskuun 15. päivänä. Keisarin vaatimukset kuullut Melanchthon kirjoitti avajaisistunnon jälkeen ystävälleen Joachim Camerarius Vanhemmalle (1500–1574) järkyttyneenä niistä rangaistuksista, joilla luterilaisia uhattiin. (LC 2, 471–472.) Keisari oli päättänyt, että Speyerin edellisillä valtiopäivillä tehty päätös, joka käytännössä mahdollisti luterilaisuuden leviämisen ja julkisen harjoittamisen, oli mitätöitävä. Lisäksi *zwingliläisyys* oli pysäytettävä ja katolisille tuli taata oikeus uskonsa julkiseen harjoittamiseen myös evankelisten hallitsemilla alueilla. (RTA 7, 1142–1143.)

Poliittinen paine evankelisten liikkeiden väliselle liitolle kasvoi entisestään, kun katolisten vahva asema valtiopäivillä kävi selväksi. Eräs Saksin hovin neuvonantajista kirjoitti maaliskuun lopulla vaaliruhtinaan pojalle Juhana Fredrikille suunnitelmasta koota yhteen teologit Luther, Melanchthon, Huldrych Zwingli (1484–1531) ja Johannes Oekolampadius (1482–1531). Tarkoitus oli järjestää Nürnbergissä keskustelu sakramenttia koskevan skisman ratkaisemiseksi. (LC 2, 472.) Luther hyväksyi sakramenteiksi vain kasteen ja ehtoollisen, ja vaikka tästä näkemyksestä oli jokseenkin yleinen yhteisymmärrys evankelisen liikkeen sisällä, sakramenttien sisällöstä oli erimielisyyttä. Muutama vuosi aiemmin luterilaiset olivat väitelleen anabaptistien kanssa kasteesta – Zwinglin ja tämän seuraajien kanssa riita syntyi ehtoollisesta. Anabaptistien kanssa neuvottelu ei olisi mitenkään mahdollista, mutta yhteisen sävelen löytäminen *zwingliläisten* kanssa voisi tuoda myös kaivatua poliittista yhtenäisyyttä vastapainoksi katolisille ruhtinaille. Erityisesti Hessenin maakreivi oli kiinnostunut tästä mahdollisuudesta jo vuonna 1526. Strasbourgilainen poliitikko Jakob Sturm (1489–1553) ehdotti silloin evankelisten johtohahmojen kokoontumista, mutta poliittista eikä erityisesti teologista tahtoa löytynyt tarpeeksi minkäänlaisen tapaamisen järjestämiseksi.

Speyerin toisilla valtiopäivillä oli 19. huhtikuuta 1529 aika tehdä päätöksiä. Wormsin ediktiä ei vielä kukaan saatu pantua toimeen täydellä voimallaan, koska sen pelättiin aiheuttavan liikaa levottomuuksia evankelisilla alueilla. Niinpä se vahvistettiin ainoastaan katolisille alueille. Luterilaisuutta tuli toisin sanoen sietää ainakin seuraavaan kirkolliskokoukseen asti. Katolisen uskon julkinen harjoittaminen tuli myös sallia kaikkialla keisarikunnassa,

mutta vastaavaa oikeutta ei myönnetty evankelisille. (Bainton 1950, 318.) Evankeliset ruhtinaat marssivat ulos salista ja palasivat myöhemmin esittämään vastalauseensa. Vastalauseiden eri muotoiluja esitettiin vielä tulevina päivinä, mutta Ferdinand kieltäytyi ottamasta niitä huomioon. Hän piti omasta muotoilustaan kiinni, eikä valtiopäivillä koskaan esitetty Kaarlen edellisen vuoden joulupäivänä laatimia ehdotuksia (RTA 7, 1080–1084), jotka olivat sävyltään huomattavasti sovittelevampia. Valtiopäivät hyväksyivät enemmistöpäätöksellä Ferdinandin ehdotuksen 22. huhtikuuta, ja 25. päivänä vastalauseeseen esittäneet ruhtinaat jättivät virallisen vetoomuksensa keisarille (RTA 7, 1345–1356). Keisarin täytyi käsitellä vetoamus ennen kuin siinä mainittuja päätöksiä saattoi panna täytäntöön keisarikunnassa. Näin syntyi uusi nimi evankelisille liikkeille: *protestantit*. Ruhtinaat *esittivät vastalauseensa* enemmistöpäätökselle, jolla kumottiin aiempien valtiopäivien yksimielinen päätös. Toisaalta he vetosivat myös omaantuntoonsa ja vastuuseensa Jumalalle ja katsoivat *todistavansa* vakaumuksensa kannalta epäoikeudenmukaista päätöstä. Näin ollen termi *protestantismi* sisältää sekä esivaltaan kohdistuvan poliittisen vastustuksen että uskonnollisen vakaumuksen ulottuvuudet.

Luterilaiset ruhtinaat olivat osoittaneet olevansa valmiita todistamaan uskonsa mutta eivät sentään verellään. Ymmärrettävästi on houkuttelevampaa olla (*pro*)*testator* kuin *martyr*. Tästä syystä jo huhtikuun 22. päivänä Juhana ja Filip perustivat Nürnbergin, Strasbourgin ja Ulmin kanssa väliaikaisen puolustusliiton. Tähän asti Juhana oli Lutherin neuvosta vastustanut sotilaallista liittoutumista. Saksin vaaliruhtinaan tiedetään myös epäilleen etelä-saksalaisia liittolaisina. Epäilyt saattoivat johtua esimerkiksi kulttuurieroista tai muutamaa vuotta aiemmin käydystä talonpoikaissodasta. Joka tapauksessa maantieteellinen etäisyys vähensi puolustusliiton mielekkyyttä. Juhanan näkökulmasta maantiede teki keisarin vastustamisesta vaarallista myös siksi, että Saksin vaaliruhtinaskunnalla oli yhteistä rajaa Habsburgien hallitsemien maiden kanssa. Lisäksi Habsburgit olivat velkaa Saksille, eikä keisari ollut vielä myöntänyt Juhanalle virallisesti vaaliruhtinaan arvoa. Lopuksi oli vielä kysymys Zwinglistä, jonka opetuksiin Strasbourgin tiedettiin suhtautuvan varsin myönteisesti. Huhtikuussa 1529 perustettu liitto ei välttämättä olisikaan onnistunut ilman Strasbourgin edustajien esittämää lausuntoa heidän käsityksistään sakramenteista. Lausunto tyydytti Saksin edustajia, joskin on huomattava, etteivät teologit olleet mukana näissä neuvotteluissa. (Christensen 1984, 420–422.) Bainton kirjoittaa Speyerin toisten valtiopäivien merkityksen olleen siinä, että protestantit muodostivat nyt yhteisen rintaman katolisia vas-

taan (1950, 317). Väite on liioiteltu, koska luterilaiset ja *zwingliläiset* suhtautuivat yhä hyvin epäluuloisesti toisiinsa, eikä edes luterilaisuus ollut sisäisesti yhtenäinen liike.

Myös Melanchthon suhtautui epäluuloisesti Zwingliin ja tämän seuraajiin. Hän yritti pikemmin sovittaa suhteita katolisiin, joten kaikki luterilaisten ja *zwingliläisten* välille tehtävät rinnastukset olivat hänen näkökannaltaan huolestuttavia. Hän lähetti Lutherille huolestuneita raportteja valtiopäiviltä, ja kun hän lopulta ehti takaisin Wittenbergiin ja kertoi Lutherille myös ruhtinaiden perustamasta puolustusliitosta, tämä kirjoitti Juhalle. Kirje on päivätty 22. toukokuuta, ja siitä on erotettavissa kolme puolustusliiton tuomitsevaa kohtaa. Lutherin mukaan tieto sotilaallisesta liittoutumisesta voi ensinnäkin provosoida vastapuolen hyökkäykseen ilman, että hyökkäysaikeita olisi edes alkujaan ollut. Toiseksi hän nostaa esille kysymyksen opista. Koska liiton tarkoituksena oli puolustaa protestanttisen uskon vuoksi hyökkäyksen kohteeksi joutunutta jäsentä, puolustettiin samalla myös muiden jäsenten harhaoppeja. Lutherin näkemys *zwingliläisyydestä* tulee näin varsin selvästi esille. Vielä eksplisiittisemmin hän ilmaisee kantansa Filipistä:

Unser Herr Christus, der bisher E. K. F. G. [Euer Kurfürstliche Gnaden] ohne den Landgrafen, ja wider den Landgrafen, wunderlich geholfen hat, wird wohl weiter helfen und raten (WA Br 5, 77).

Luther muistaa vielä selvästi Otto von Packin tapauksen kirjoittaessaan, että Kristus kyllä varjelee vaaliruhtinasta ilman Filipin apua ja myös Filipiltä itseltään. Maakreivin pikaiset pyrkimykset sotilaallisten liittojen perustamiseen johdattavat myös Lutherin kolmanteen perusteluun. Hän vetoaa Vanhaan testamenttiin, jossa tällaiset liitot tuomitaan merkkinä epäluottamuksesta Jumalan apuun. Juhana oli vakuuttunut Lutherin perusteluista ja muutti harjoittamaansa politiikkaa sen mukaisesti (Christensen 1984, 423). Teologien kannalta päätös oli tärkeä, koska he ymmärsivät riippuvaisuutensa ruhtinaista. Filipin toivoma yhteisestä protestanttisesta tunnustuksesta sopiva teologien kokous epäilytti luterilaisia, ja Melanchthon kirjoitti aiheesta Juhana Fredrikille 14. toukokuuta. Hän pelkää Filipin kääntyvän yhä enemmän Zwinglin puoleen, jos Lutherin vastaus maakreivin pyyntöihin on kerta toisensa jälkeen kielteinen. Siksi Melanchthon pyytää Juhana Fredrikiä harkitsemaan uskonkeskustelun tarpeellisuutta ja mieluusti kirjoittamaan siitä kielteisesti, jotta hän voisi vastata maakreiville Saksin hovin suhtautuvan hankkeeseen torjuvasti. (LC 2, 476–477.) Luterilaisten teologien riippuvuus Saksin vaaliruhtinaskunnan politiikasta kävi aina vain selvemmäksi.

Yhteistyön este

Luther julkaisi vuoden 1529 kevään aikana sekä suppean että laajan version katekismuksesta. Seurakunnissa tehdyt tarkastukset olivat osoittaneet, että selkeästi esitetylle kristinopin perusteokselle oli suuri kysyntä luterilaisilla alueilla. Opin selkeälle muotoilulle oli muutakin käyttöä. Wittenbergin teologit laativat todennäköisesti heinä–elokuun taitteessa uskonartiklat, jotka toimivat perustana tulevilla uskonkeskusteluissa (WA 30 III, 82–83). Ehdotuksen artiklojen laatimisesta teki todennäköisesti joko Brandenburg-Ansbachin maakreivi Yrjö (1484–1543) tai Saksin vaaliruhtinas Juhana (Christensen 1984, 424). Nämä *Schwabachin artikloina* tunnetut uskonkohdat saavat nimensä kaupungista, jossa ne esitettiin lokakuun puolivälissä vuonna 1529. Ne kuitenkin toimivat jo aiemmin Juhanan politiikan välineenä protestanttien yhteisestä puolustusliitosta neuvotellessa.

Schwabachin artiklojen tarkoituksesta voi erottaa eri tulkintalinjoja. Ensimmäkin ne voi nähdä kädenojennukseksi uskonkeskusteluille. Artiklat olivat käytettävissä pohjana uskontoon perustuvan puolustusliiton järjestäytymisessä. Yhteyden tavoittelun voi nähdä esimerkiksi siinä, että Zwinglin näkemyksistä poikkeavien artiklojen muotoilu ei ole niin jyrkkää kuin esimerkiksi Lutherin muissa samoihin aikoihin julkaistuissa kirjoituksissa (Christensen 1984, 425). Tähän saattaa vaikuttaa tosin myös se, että artiklojen laatimisen päävastuu oli todennäköisesti Melanchthonilla (WA 30 III, 84). Toinen tulkintalinja huomii juuri Melanchthonin ja Juhanan tavoitteet. Teologi yritti etsiä sopua luterilaisten ja katolisten välille, ja ruhtinas yritti ylläpitää hyviä suhteita Habsburgeihin. Lisäksi kumpikin suhtautui epäilevästi *zwingliläisiin* ja koetti yleisesti korjata luterilaisten suhteita kirkon ja keisarin suuntaan. Schwabachin artiklojen salainen tavoite saattoi siten olla myös epäsovun kylväminen protestanttien keskuuteen. Jos artikloista pidettäisiin kiinni, joutuisivat epätoivotut ryhmät jättäytymään pois puolustusliitosta. Ehkä luterilaisuus voisi vielä saavuttaa salonkikelpoisen aseman keisarikunnassa, jos se vain asettuisi selkeästi muita kirkosta eronneita ja keisarikunnassa epäjärjestystä nostavia liikkeitä vastaan. Tällaista tulkintaa vastaan puhuu kuitenkin se, että Juhanan yritykset sovittaa suhteita Kaarlen kanssa olivat varsin vähäisiä (Müller 1977, 131). Vaaliruhtinaalle hänen maillaan vaikuttavat teologit olivat tärkeä poliittinen tuki, joten hän konsultoi heitä useasti. Luterilaisuuden säilyminen poliittisena liikkeenä oli silti hänelle tärkeämpi tavoite kuin *puhtaan opin* puolustaminen.

Juhana puolsi uskonkeskustelua luterilaisten ja *zwingliläisten* välillä. Luther viittaa tähän ilmaistessaan Filipille olevansa taipuvainen osallistumaan uskonkeskusteluun muiden protestanttien kanssa, jos maakreivi sellaisen tilaisuuden järjestää. Hän kuitenkin tekee tämän vastentahtoisesti ja varoittaa Filipiä niistä ongelmista, joita neuvottelut saattavat aiheuttaa. Lopuksi hän vielä vertaa implisiittisesti Zwingliä ja tämän seuraajia Sickingeniin, Karlstadiin ja Müntzeriin. (WA Br 5, 101–102.) Ilmeisesti Luther halusi olla mieliksi vaaliruh-tinaalle, vaikka olisi mieluummin kirjoittanut Filipille vastustavansa uskonkeskustelua. Kuten arvata saattaa, maakreivi ei ole kiinnostunut Lutherin esittämistä varoituksista. Lutherin kirje oli päivätty 23. kesäkuuta, ja heinäkuun ensimmäisenä päivänä Filip lähetti Lutherille ja Melanchthonille viralliset kutsut osallistua Marburgin uskonkeskusteluun saman vuoden mikkelinpäivänä. Maakreivi mainitsee kutsukirjeessään toisen puolen edustajista ainoastaan Oekolampadiuksen. Zwinglistä hän ei kirjoita sanallakaan, vaikka tämä oli jo aiemmin kutsuttu paikalle. (LC 2, 485.) Wittenbergin teologit vastasivat kutsuun myöntävästi (WA Br 5, 110), mutta heinäkuun lopussa ystävälleen lähettämässään kirjeessä Luther kertoo, ettei vastausta annettu hyvillä mielin: *Philippus et ego, cum diu recusassemus et frustra reluctati essemus, tandem coacti sumus improbitate eius promittere nos venturos...* (Ibid., 125).

Luther ja Melanchthon saapuivat Marburgiin syyskuun viimeisenä päivänä. Seuraavana päivänä teologien kestityksestä vastannut Filip järjesti tapaamisen Lutherin ja Oekolampadiuksen kanssa, kun taas ystäväänsä sovittелеvampana pidetty Melanchthon tapasi Zwinglin. Lokakuun toisena päivänä alkoi yleinen keskustelu, jossa mukana oli suuri määrä keskeisiä protestanttisia teologeja. (LC 2, 497–498.) Keskustelu auttoi hälventämään osapuolten keskinäisiä ennakkoluuloja toisistaan, mutta ehtoolliskysymyksessä ei löytynyt yhteisymmärrystä. Toisaalta Lutherin kerrotaan olleen vankkumaton kannassaan, kun hän kirjoitti liidulla pöytään *hoc est corpus meum (tämä on minun ruumiini)*, millä hän alleviivasi Kristuksen ruumiin läsnäoloa ehtoollisella. Toisaalta hänen taas kerrotaan harkinneen ehtoollisyhteyttä sveitsiläisten kanssa, kunnes Melanchthon muistutti häntä tällaisen päätöksen seurauksista suhteessa keisariin. (Bainton 1950, 319–320.)

Keskustelujen loppumista joudutti kaupunkiin saapunut pelätty englannin hikitauti. Filip yritti vielä aikaansaada yhteistä evankelista tunnustusta, joka laadittiin pitkälti Schwabachin artiklojen pohjalta. Tuloksena oli viisitoista Marburgin artiklaa, joista ainoastaan ehtoollista käsittelevän artiklan osalta osapuolet eivät päässeet sopuun. Luther kirjoitti kes-

kustelujen päätöspäivänä 4. lokakuuta vaimolleen, kuinka maakreivi koetti saada osapuolia pitämään toisiaan uskonveljinään, mutta he olivat valmiita ainoastaan rauhaan ja ystävyyteen (WA Br 5, 154.) Melanchthon kirjoittaa terävämmin raportoidessaan uskonkeskustelusta Juhanalle. Hän kertoo Zwinglin ja Oekolampadiuksen toivoneen yhteyttä ja ihmettelee, kuinka heidän omatuntonsa voisi sallia sellaisen, kun keskeisestä opista ei löytynyt yksimielisyyttä. (LC 2, 500.) Marburgista Luther ja Melanchthon jatkoivat Juhanan toiveen mukaisesti kohti Schleizia, jossa kokoontui joukko luterilaista puolustusliittoa ajavia ruhtinaita (LW 49, 236). Vaaliruhtinas halusi kuulla tuoreimmat tiedot uskonkeskustelusta suoraan teologeilta. Kun protestanttien poliittiset edustajat olivat koolla Schwabachissa lokakuun 16. päivänä, Juhana ehdotti Wittenbergissä kesällä laadittuja artikloja liiton tunnustukselliseksi perustaksi (DRA 8, 275). Strasbourgin, Ulmin ja Nürnbergin kieltäytymisen myötä myös Filip vetäytyi hankkeesta (Christensen 1984, 424).

Ich gib dem Kf. kain schuld, er maint es warlich gut. Aber seine rethe sein gar zu witzig, insonder der alt cantzler glaubt irem prediger zu vil. (DRA 8, 431.)

Hessenin maakreivi syytti epäonnistumisesta Juhanan sijasta tämän neuvonantajaa Brückiä, jonka hän katsoi uskovan liiaksi Lutherin kantoja. Joka tapauksessa Lutherin vastustama Speyerissä huhtikuussa solmittu väliaikainen puolustusliitto raukesi faktisesti Schwabachissa. Tämä oli myös ilmeisesti Saksin vaaliruhtinaan ajaman politiikan tarkoitus. Juhana kuitenkin ajoi yhä yhteiseen uskoon perustuvaa liittoa. Myös Filip tuki hanketta, vaikka hän toivoi yhä kaikkien protestanttisten liikkeiden voivan perustaa yhteisen puolustusliiton. Marraskuun lopuksi järjestettiin uusi tapaaminen, ja tällä kertaa Schmalkaldenissa tapaavilla ruhtinailta oli jo käsitys liiton uskonnollisesta perustasta, mutta kysymys keisarin vastustamisesta oli vielä vastausta vailla.

Filip oli oikeassa siinä, että Brückiä kiinnostivat teologioiden mielipiteet. Kun Luther ja Melanchthon olivat ehtineet lähteä matkalle kohti Marburgia, Brück pyysi Bugenhagenilta mielipidettä kysymykseen voimankäytöstä evankeliumin puolustamisessa keisaria vastaan. Ilman ystäviensä konsultointia Juhanalle kirjoittava Bugenhagen painottaa sekä alku- että päätössanoissaan tekstinsä väliaikaisuutta ja toivoo sen pysyvän poissa julkisuudesta. (Scheible 1969; 25, 29.) Hänen perusteluissaan on paljon yhteistä hänen vuonna 1523 samasta aiheesta kirjoittamansa mielipiteen kanssa ja se nojaa paljon Lutherin kirjoitukseen *Maallisesta esivallasta*. Hän kirjoittaa yhä ruhtinainien velvollisuudesta suojella alamaishi-

aan jopa keisaria vastaan ja tekee selvän eron maallisen ja hengellisen hallinnon välille kieltäessään keisarin vallan puuttua uskontoon. (Shoenberger 1979, 7.)

Roomalaiskirjeen 13. luvun ensimmäinen jae (*Jokaisen on suostuttava esivaltansa alaisuuteen. Eihän ole esivaltaa, joka ei olisi Jumalalta peräisin, häneltä ovat vallankäyttäjät saaneet valtuutensa.*) oli keskeinen Lutherin esivaltakäsityksen kannalta. Bugenhagen tekee jakeesta uuden tulkinnan lukemalla sitä Vanhan testamentin kautta: Jumala hylkäsi Saulin kuninkuuden, koska tämä hylkäsi hänen sanansa (1. Sam. 15:22). Hyökkäämällä evankeliumia vastaan keisari veisi siis valtansa perustan ja muuttuisi laillisesta esivallasta tyranniksi (Scheible 1969, 26–27). Ruhtinaiden velvollisuudet alamaisiaan kohtaan ovat Bugenhagenin kirjoituksen keskiössä. Hän viittaa keisarin vaalisopimukseen ja tämän velvollisuuteen kuulla alamaisiaan ennen tuomitsemista, muttei painota kuulemista niinkään valtakunnanoikeudellisena kysymyksenä kuin luonnonoikeudellisena, Jumalan luomaan järjestykseen kuuluvana seikkana. (Shoenberger 1977, 66.) Nämä luterilaisesta teologiasta ammentavat argumentit eivät vielä vakuuttaneet Lutheria itseään hyväksymään keisarin aseellista vastustamista. Hän taipui Bugenhagenin esittämien perusteiden kannalle vasta vähitellen tulevan vuosikymmenen aikana, mutta sitä ennen tarvittiin yksityisoikeudelliset perusteet muuttamaan hänen kantansa.

Kaupunkien suhtautuminen keisarin vastustamiseen oli monimutkaisempaa kuin ruhtinaiden tapauksessa. Esimerkiksi valtakunnankaupunki Nürnbergin kanta puolustusliittoon oli kielteinen. Itsensä aseellinen puolustaminen oli mahdollista muita valtakunnansäätyjä vastaan, mutta keisari oli kaupungin kannalta esivallan suora edustaja. Kaupungin kannan marraskuun alkupuolella muotoillut Lazarus Spengler (1479–1534) ei pääse Bugenhagenin tavoin yli Paavalin tekstistä (Scheible 1969, 32). Jos *jokaisen on suostuttava esivaltansa alaisuuteen*, ei poikkeuksia voi olla. Nürnbergin täytyi harkita kantaansa pian uudestaan. Kaarle oli heinäkuussa vaatinut, että protestanttien on peruttava Speyerissä esittämänsä vetoisuus (RTA 8, 694). Protestantit katsoivat vetoimuksen esittämisen keisarille oikeudekseen, mutta Kaarle antoi vangita Piacenzaan häntä tapaamaan matkanneen valtuuskunnan. Tieto saavutti Nürnbergin 24. lokakuuta, ja marraskuun alussa kaupunki oli taas valmis neuvottelemaan sotilaallisesta liittoutumisesta (RTA 8, 158; LW 49, 245).

Brück sai jälleen kerran vaaliruhtinaalta tehtävän tiedustella Wittenbergin teologeilta, sallisiko muuttunut tilanne jo puolustusliiton perustamisen. Lutherin 18. marraskuuta esittämä

vastaus ei tuonut uusia perusteita, vaan hän ohjeisti Juhanaa luottamaan jumalalliseen johdatukseen (WA Br 5, 183). Marraskuun lopulla Schmalkaldeniin kokoontuneet protestantit eivät saaneet aikaan konkreettisia päätöksiä. Juhana ei ollut valmis – mahdollisesti Lutherin vastauksen vuoksi – luopumaan Schwabachin artikloista, vaan esitti niiden hyväksymisen liittoon kuulumisen ehtona. Myöskään toimenpiteistä protestanttien delegaation vangittamisen suhteen ei syntynyt päätöstä. Säädetyt sopivat jälleen uusista neuvotteluista, joiden asialista olisi sama mutta osallistujina vain ne, jotka hyväksyivät Schwabachin artiklat. Filip ei kuitenkaan malttanut odottaa tammikuista tapaamista Nürnbergissä. Joulukuun 9. päivänä Lutherille lähettämässään kirjeessä hän yrittää taivutella teologin suosittamaan Juhanalta politiikkaa, jolla keisari yritettäisiin taivuttaa uskonrauhaan vastalahjana *turkkilaisia* vastaan käydyn sodan tukemisesta (Ibid., 198). Luther vastaa, ettei ole erityisen innostunut neuvomaan vaaliruhtinastaan. Hän myös piikittelee Filipiä ilmoittaessaan rukoulevansa, että Jumalan tahto tapahtuisi ruhtinaiden tahdon sijasta (Ibid., 204).

Filip oli tottunut Lutherin vastustukseen eikä lannistunut yrityksissään löytää uusia keinoja ja perusteita protestanttien poliittisen aseman vahvistamiseen. Joulukuun 21. päivänä Brandenburg-Ansbachin maakreiville lähettämässään kirjeessä hän esitti konstitutionalistisen perustelun esivallan vastustamiselle: Filipin mukaan keisarin ja ruhtinaiden välinen suhde ei ollut ehdoton, vaan vaati keisaria huolehtimaan velvollisuuksistaan. Jos lakia ylläpitämään valittu keisari sivuuttaa velvollisuutensa, voivat ruhtinaat sanoutua irti alamaisesta suhteestaan keisariin. (Scheible 1969, 44–46.) Yrjön kanta keisarin aseelliseen vastustamiseen pysyi kielteisenä teologeista puhumattakaan. Filipin perusteluilla oli joka tapauksessa ennakkotapaus keisarikunnan historiassa. Vuonna 1400 vaaliruhtinaat valitsivat uuden keisarin katsottuaan Wenzel IV:n laiminlyöneen julkisen rauhan ylläpidon (Skinner 1978 II, 195). Filip tosin katsoi, ettei keisarin valinneiden vaaliruhtinaiden yhteistä päätöstä tarvittu, vaan jokainen ruhtinas oli saanut valtansa Jumalalta ja oli siten oikeutettu sanoutumaan irti hallitsijanvelvollisuutensa laiminlyöneestä keisarista. Hän katsoi myös strasbourgilaisen teologi Martin Bucerin (1491–1551) tavoin, että Paavali viittaa Roomalaiskirjeen 13. luvussa oikeastaan yhden esivallan sijasta useampaan esivallan edustajaan. Näin ollen hän kyseenalaistaa näkemyksen keisarista korkeimpana maallisena esivaltana. Kaikki ruhtinaat ja kaupungit ovat hänen mukaansa yhdenvertaisesti velvollisia suojelemaan alamaisiaan ja sitä kautta myös evankeliumia jopa keisaria vastaan, mikäli tämä uhkaisi näitä. Spengler toisti Nürnbergin kantana, että keisarille uskollisuudenvalan

vannonut kaupunki oli suorassa suhteessa keisarin alamainen. (Shoenberger 1977, 68–69; 1979, 9.) Myöskään Wittenbergin teologit eivät innostuneet Filipin näkemyksistä.

Juhanan haparointi puolustusliiton perustamisessa ei miellyttänyt Filipiä, joka koetti taivuttaa vaaliruhtinaan ajamaan asiaa joulukuun 9. päivänä lähettämässään kirjeessä – ja Luther sai jälleen esittää mielipiteensä asiaan (LW 49, 254). Teologi osoittaa tuntevansa Hessenin maakreivin argumentaation ja taipumuksen vedota liiton perustamisen kiireellisyyteen. Siksi hän yrittää vakuuttaa Juhanan siitä, ettei vallitseva tilanne oikeuta sotilaallista järjestäytymistä. Luther uskoo, että diplomatialla on vielä paljon annettavaa:

Derhalben ist mein gutduncken, das dis furnemen yns feld zu zihen nachbleibe, Es kome denn noch viel ander not vnd sachen. Vnd die weil mit der besten weise man ymer kan k. M. [kaiserliche Majestät] bitte vmb fride mit aller vnterthenigkeit. (WA Br 5, 211.)

Toisin sanoen hän suosittelee Juhanaa jatkamaan sovittavaa politiikkaa, ellei uusia seikkoja tule ilmi. Hän kirjoittaa sovittavan politiikan ja erityisesti Jumalaan luottamisen puolesta. Tämä ei tarkoita sitä, ettei Luther olisi yhä kieltänyt esivallan eli tässä tapauksessa keisarin vastustamisen kaikissa tilanteissa kapinointina Jumalan säätämää järjestystä vastaan. Hänen perustelunsa eivät ole varsinaisesti muuttuneet vuosien saatossa, vaikka hän korostaa hieman eri asioita kuin aiemmin. Lukija voi silti jäädä miettimään, *millaiset uudet seikat* saisivat Lutherin muuttamaan Juhanalle antamia neuvoja.

Brandenburg-Ansbachin maakreivi konsultoi monia teologeja sekä henkilökohtaisesti että neuvonantajansa Georg Voglerin (†1550) välityksellä. Lutherin ja Spenglerin lisäksi muun muassa Johannes Brenz (1499–1570) Württembergin herttuakunnasta osallistui aktiivisesti vuodenvaihteessa 1529–1530 käytyyn keskusteluun. (RTA 8, 492.) Schwabachin artikkelit hyväksyvien protestanttien rivit olivat yhä liian hajanaiset liiton perustamiseen, kuten Nürnbergissä tammikuun alussa käydyissä keskusteluissa kävi ilmi. Lutherin lisäksi erityisesti Spengler ja teologi Wenzeslaus Linck (1483–1547) katsoivat kaikkien oikeudellisten ja teologisten perusteiden kieltävän keisarin vastustamisen (LW 49, 272). Jos Juhanan tinkiämyys Schwabachin artiklojen hyväksymisestä oli tullut Schmalkaldenissa joillekin protestanteille yllätyksenä, sai hän nyt puolestaan yllättyä Yrjön ajaman politiikan muutoksesta. Brandenburg-Ansbach oli sittenkin taipumassa torjumaan keisaria vastaan suunnatun liiton (Wolgast 1977, 148). Samaan aikaan ratkaisuja syntyi protestanttisten alueiden lou-

naisosissa, kun Strasbourg ja Zürich perustivat oman sotilaallisen liittonsa (LW 49, 264). Luther tuomitsee liiton suoralta kädeltä kapinointina: jumalattomat sakramentteja ja evankeliumia vastaan rikkojat saivat rangaistuksensa (WA Br 5, 237).

Nürnbergin epäonnistumisen jälkeen Juhana kysyi jälleen neuvoa Wittenbergin teologeilta. Luther laati Jonaksen, Bugenhagenin ja Melanchthonin kanssa yhteisen kirjeen 6. maaliskuuta. Kirje kertoo paljon protestanttien kesken käydyistä keskusteluista, sillä Luther pyrkii selvästi torjumaan syksyn aikana esitettyjä keisarin vastustamista oikeuttavia argumentteja. Hänen mukaansa Kaarlen asema esivallan edustajana pysyy, vaikka tämä rikkoisi hallitsijanvallassaan tekemänsä lupaukset (ks. RTA 1; 867, 872–873) ruhtinain asemasta ja oikeuksista (WA Br 5, 258). Hän soveltaa vastaavaa ajattelua myös näkemykseen, jonka mukaan Kaarlen kieltäytyminen protestanttien esittämän vetoituksen kuulemisesta olisi peruste keisarin vastustamiselle (Ibid., 259). Nämä Filipin esittämät näkemykset heijastavat kuvaa keisarista erikoisasemaan valitusta ruhtinaasta muiden ruhtinain keskuudessa, kun taas Lutherin kanta heijastaa hierarkkisempaa näkemystä keisarikunnasta. Spenglerin tavoin Luther uskoo *jokaisen* olevan velvollinen kuuliaisuuteen esivaltaansa kohtaan.

Luther ei taivu kannattamaan näkemystä ruhtinain velvollisuudesta suojella alamaisiaan vaikka keisaria vastaan, koska hänen mukaansa ruhtinain alamaiset ovat *vielä enemmän* keisarin alamaisia. (Ibid.) Tämä argumentti osuu Filipin lisäksi Lutherin ystävään Bugenhageniin, joka edellisenä syksynä katsoi Jumalan voivan ottaa pois hallitsijalle antamansa vallan ja tätä kautta legitimoida hallitsijan vastustamisen. Nyt Bugenhagen oli mukana Lutherin johtamassa teologiryhmässä muotoilemassa varsin erisävyyistä kirjettä. Luther antaa raamatullisia esimerkkejä tilanteista, joissa Jumala on syrjäyttänyt väärämielisen hallitsijan, kunhan sorretti osapuoli on vain Jumalaan luottaen odottanut oikeuden tapahtumista (Ibid., 260). Tämä kuvastaa Lutherin käsitystä siitä, kuinka Jumala voi käyttää ihmisiä naamiona toimiessaan maan päällä. Turmeltunut esivalta saa rangaistuksensa tavalla tai toisella. Lutherin käsitys Jumalan lain esisijaisuudesta maalliseen lakiin nähden velvoittaa yhä kieltäytymään jumalattomien käskyjen toteuttamisesta, jos esivalta sellaisia antaisi. Kieltäytymisen seuraukset on kannettava nöyrästi, sillä aktiivisen vastustamisen Luther tuomitsee aina kapinointina.

Myöskään juristien esittämät feodaalisessa järjestelmässä tunnetut oikeusperiaatteet valan rikkomisen tai laittomien toimien seuraamuksista eivät vakuuttaneet Lutheria, sillä Juma-

lan sana ja sen määräys kuuliaisuudesta esivaltaa kohtaan nousee näiden yläpuolelle. Roomalaisen oikeuden pykälä, joka sallii voimankäytön voimankäyttöä vastaan (*vim vi repellere licet*) ei puolestaan ole Lutherin mukaan sovellettavissa esivaltaan. (Ibid., 258–259.) Keisari on henkilön lisäksi asemansa suora edustaja ja osa Jumalan säätämää järjestystä maan päällä, joten henkilöiden välinen lainsäädäntö ei päde tässä tapauksessa. Tarvitaan keisarin asemaan kohdistuva oikeudellinen toimi, kuten vaaliruhtinaiden yksimielinen päätös poistaa tämä asemastaan.

Sonst weil er vngestraft vnd keiser bleibt [Sonst will er vngestraft vnd Kaiser bleiben.], sol yhm auch niemand gehorsam entzihen odder widder yhn streben (WA Br 5, 259).

Kenenkään ei tule perua kuuliaisuuttaan tai vastustaa keisaria niin kauan kuin tämä on asemassaan eikä ole saanut rangaistusta. Jää epäselväksi, tarkoittaako Luther rangaistuksella Jumalan vai vaaliruhtinaiden yksimielisesti antamaa tuomiota keisarin vallan poistamisesta. Kirjettä on pidetty Lutherin viimeisenä ehdottomana tuomiona keisarin vastustamiselle (LC 2, 519). Silti siitä voi myös lukea avaimen Lutherin taivutteluun. Kuuliaisuus Kaarlele kohtaan on ehdotonta *so lange er keiser ist*, mutta voisiko maallisesta oikeudesta löytyä vaaliruhtinaiden yksimielisen päätöksen lisäksi muita tapoja katsoa keisarin menettäneen asemansa?

Kirjeitä Augsburgiin

Vuonna 1529 Suleimanin joukot olivat edenneet pitkälle keisarikunnan maille ja piirittivät Wieniä syyskuun lopulta lokakuun puoliväliin, jolloin *turkkilaisten* armeija lyötiin takaisin. Osmanien valtakunnan uhka keisarikunnalle pysyi joka tapauksessa vakavana vielä vuosikausia. Suleiman itse palasi Konstantinopoliin varmistettuaan, että suuri osa Unkaria oli hänen hallussaan, ja suojasi näin valtakunnan sydänalueita uusilta maitse eteneviltä ristirietkiltä. Kaarle puolestaan oli Cognacin liigaa vastaan käymänsä sodan jälkeen asettunut Italiaan vahvistaakseen asemaansa siellä. Hän pyrki parantamaan suhdettaan paaviin Rooman ryöstön jälkeen muun muassa järjestämällä Firenzen piirityksen, jolla Klemensin oman suvun jäsenet Medicit palautettiin kaupungin valtaan. Paavi kruunasi Kaarlen vihdoin keisariksi 24. helmikuuta 1530. Kun keisari kutsui seuraavat valtiopäivät koolle

Augsburgiin 21. tammikuuta 1530, hänen tarkoituksensa oli paitsi yhä kerätä tukea Osmanien valtakuntaa vastaan käydyn sodan jatkamiselle myös järjestää kirkolliskokoukselle otolliset olosuhteet. Kaarle ymmärsi kirkon tarvitsevan uudistusta, mutta Klemens ei suostunut kirkolliskokoukseen ennen kuin protestantit oli palautettu kirkon yhteyteen. (LW 49, 280.) Ei ole tosin varmaa, olisiko paavi ollut valmis tukemaan kirkolliskokouksen järjestämistä, vaikka keisarin olisi onnistunut jälleen yhdistää läntinen kristikunta. Ainakin Ranska ja Englanti vastustivat ajatusta kirkolliskokouksesta tilanteessa, jossa keisarin vahva asema tulisi näkymään kokouksen päätöksissä (Whaley 2012, 292).

Saksin vaaliruhtinaan hovissa odotettiin jännittyneinä tulevia valtiopäiviä. Keisarin ilmoittamalla asialistalla muotoillaan selkeästi tavoite kirkon ja kristittyjen yhteyden löytämiseksi, ja Kaarle lupaa kuulla kaikkien mielipiteitä asian suhteen. Parhaassa tapauksessa keisarin lupaama kuuleminen voisi tarkoittaa mahdollisuutta Lutherin toivomille neuvotteluille uskonrauhan saavuttamiseksi. (LW 49, 281–282.) Sovitteluratkaisun realistisuuden voi tosin kyseenalaistaa, sillä Kaarlen käsityksen mukaan keisarikunta ei voinut olla yhtenäinen ilman yhtenäistä kirkkoa eivätkä osapuolet olleet valmiita hyväksymään toistensa käsityksiä. Ruhtinailla oli joka tapauksessa tulevilla valtiopäivillä vuosien tauon jälkeen mahdollisuus kohdata keisari henkilökohtaisesti. Juhana halusi olla valmiina selvittämään luterilaisen uskonsa valtiopäivillä, ja tätä varten hän kirjoitti Lutherille, Melanchthonille, Jonakselle ja Bugenhagenille maaliskuun 14. päivänä ja pyysi näitä laatimaan selkeän esityksen niistä uskonkohdista, jotka erottivat heidät katolisista. Artiklojen tulisi olla valmiina 3. paaston jälkeiseen sunnuntaihin mennessä eli kyseisenä vuonna alle viikossa, ja teologi- en tulisi järjestää asiansa niin, että he Bugenhagenia lukuun ottamatta voisivat lähteä Juhanan kanssa Torgaun kautta Coburgiin, Saksin vaaliruhtinaskunnan eteläisimpään ja Augsburgia lähinnä olevaan linnaan. (WA Br 5, 264–265.) Sieltä ne, joiden turvallisuus voitaisiin taata, jatkaisivat valtiopäiville. Toisin sanoen valtakunnan kiroukseen julistettu Luther jäi Coburgiin Melanchthonin ja Jonaksen suunnatessa Juhanan mukana kohti Augsburgia.

Lutherin tuleva kirjeenvaihto kertoo valtiopäivien kulusta. Kaarlen saapuminen saksalaisille alueille myöhästyi, ja valtiopäivät pääsivät alkamaan aiotun huhtikuun sijasta vasta kesäkuussa. Osin keisaria viivytti hänen pysähtymisensä Innsbruckissa, jossa hän kohtasi paavin lähettilään ja katolisia ruhtinaita. Ryhmä suunnitteli keinoja, joiden avulla kirkon yhtenäisyys saataisiin palautettua tulevien valtiopäivien päätöksellä. (LW 49, 296.) Juha-

nan seurue saapui valtakunnankaupunki Augsburgiin jo toukokuun alussa. Siellä kävi ilmi, etteivät edellissyksynä muotoiltujen uskonkohtien pohjalta laaditut Torgaun artikkelit riittäisi sellaisinaan, vaan Melanchthonin tulisi laatia kokonainen luterilaisen uskon puolustuspuhe. Hän lähetti *Augsburgin tunnustuksen (Confessio Augustana)* luonnoksen Lutherille hyväksyttäväksi ja korjattavaksi, ja toukokuun 15. päivänä Luther kirjoitti vastauksensa: Melanchthonin teksti miellytti häntä ja se kelpaisi sellaisenaan. Luther vihjaa myös, että olisi itse päätynyt erilaiseen muotoiluun, mutta Melanchthonin diplomaattinen esitys on parempi ... *Denn ich so sanfft vnd leise nicht tretten kan.* (WA Br 5, 319.)

Kirjeessään Juhanelle Luther osoittaa myös hyväksyneensä ajatuksen siitä, että hallitsijat määräävät alueidensa uskonnosta. Vaaliruhtinas oli saanut tiedon, ettei keisari sallisi protestanttisia saarnoja Augsburgissa, Valtakunnankaupunki oli keisarin alaisuudessa, ja asia oli Lutherin mielestä sitä myöten selvä: luterilaiset eivät saarnaisi Augsburgissa. (Ibid.; 311, 319.) Kirjeenvaihto ruhtinaiden suuntaan kertoo asetelmista ja siitä, miten Luther koetti vaikuttaa niihin. Toukokuun 20. päivänä lähettämässään kirjeissä hän vetoaa Filipiin, jotta tämä ei hakisi yhteistyötä Zwinglin seuraajien kanssa (Ibid., 330–332), ja Juhanaan, jotta tämä luottaisi Jumalaan eli pysyisi politiikassaan maltillisena (Ibid., 325–327). Coburgiin jätetyn ja omasta mielestään liian vähän Augsburgista tietoja saaneen Lutherin teksteissä näkyvät myös ajan epävarmuus ja seuduilla kiertäneet huhut, joihin lukeutui myös valtiopäivien peruuntuminen katolisten juonittelun vuoksi (Ibid., 351). Ilmeisesti tieto Innsbruckissa järjestetystä tapaamisesta oli pohjoiseen edetessään saanut uusia lisäyksiä.

Kaarle saapui Augsburgiin kesäkuun 15. päivänä. Näillä valtiopäivillä luterilaista oppia eivät puolustaneet lähtökohtaisesti teologit vaan ruhtinaat. Baintonin mukaan Juhana, Filip ja Yrjö kieltäytyivät estämästä pappejaan saarnaamasta (1950, 323), joten Lutherin neuvo asian suhteen oli näin ohitettu. Juhana ja Filip myös varoivat osallistumasta sellaisiin osiin avajaisseremonioita, jotka olisi voinut tulkita katolisen kirkon vallan tunnustamiseksi (Ibid.) *Augsburgin tunnustus* oli alkujaan tarkoitus esittää vain Saksin vaaliruhtinaan edestä. Kaarlen saavuttua kävi ilmi, kuinka epärealistisia toiveet neuvotteluista ja sovitteluratkaisuista olivat. Tästä syystä Juhana päätti, että puolustuspuheen taakse oli parempi saada koko luterilainen liike. (Christensen 1984, 427.) Brück luki *Augsburgin tunnustuksen* 25. kesäkuuta keisarille ja säädyille latinaksi ja saksaksi katolisten vastarinnasta huolimatta. Saksin vaaliruhtinaan kanslerin esittämän tunnustuksen allekirjoittivat vaaliruhtinaan ja tämän pojan lisäksi Brandenburgin maakreivi, Braunschweig-Lüneburgin herttuat, Anhalt-

Köthenin ruhtinas, Mansfeldin kreivi sekä valtakunnankaupunkien Nürnbergin ja Reutlingenin edustajat. Myös Hessenin maakreivi allekirjoitti valtiopäiville esitetyn tunnustuksen, vaikka siinä esitetty tulkinta ehtoollisesta oli luterilainen ja siten ristiriidassa Zwingliä seuraavien protestanttien näkemysten kanssa. Nämä jättivätkin valtiopäiville oman tunnustuksensa, kun Strasbourg jätti keisarille vielä kolmannen tunnustuksen (Bainton 1950, 325), joka oli laadittu nimensä *Confessio Tetrapolitana* mukaan neljän eri kaupungin puolesta.

Tunnustusta laatiessaan luterilaisten ja katolisten yhteyttä toivonut Melanchthon oli tuskaillut, kuinka paljon katolisille voisi tehdä myönnytyksiä uskonkohtien muotoilussa. Hän toivoi myös, että tunnustuksen esittäminen avaisi mahdollisuudet neuvotteluille. Tämä näkyy hänen 26. päivä Lutherille kirjoittamassaan kirjeessä, jossa hän kysyy, kuinka paljon katolisille voi antaa periksi opillisissa kysymyksissä (WA Br 5, 397). Luther oli tyytyväinen kuullessaan, että tunnustus oli esitetty valtiopäivillä. Hän kuitenkin katsoi katolisille tehdyn jo liikaakin myönnytyksiä ja antoi Melanchthonille ohjeen olla poikkeamatta missään evankeliumin opetuksista (Ibid., 407). Ohje ei tullut myöhässä, koska Melanchthon ei kysynyt neuvoa tunnustuksen muotoilua vaan sen esittämistä seuranneiden neuvotteluiden käymistä varten. Luterilaisesta tulkinnasta kiinni pitäminen tarkoitti joka tapauksessa lopulta, että keisarin hovin kanslerin Alfonso de Valdésin (†1532) kanssa käydyt neuvottelut päättyivät tuloksettomina.

Kaarle yritti henkilökohtaisesti taivutella Juhanan ja Filipin perumaan tunnustuksen osiltaan heinäkuun 3. päivänä käydyissä keskusteluissa. Ruhtinaat eivät ilmeisesti olleet valmiita taipumaan, sillä seuraavaksi keisari aloitti katolisten säätyjen kanssa neuvottelut toimenpiteistä luterilaisia vastaan. (LW 49, 359.) Juhana kääntyi jälleen neuvonantajansa puoleen ja kysyi Lutherilta, kuinka tilanteeseen tulisi reagoida (WA Br 5, 437). Luther koettaa vastauksessaan vakuuttaa vaaliruhtinaansa siitä, kuinka paljon on jo saavutettu. Hän kirjoittaa, kuinka ironista on, että protestanttisten pappien saarnaaminen Augsburgissa oli kiellettyä mutta vaaliruhtinas saattoi esittää tunnustuksen keisarin edessä (Ibid., 453). Hän kirjoittaa valtiopäivien kutsussa mainitusta lupauksesta, joka hänen mukaansa takaisi keisarin kuuntelevan luterilaisten asian. Lutherin tulkinnan mukaan keisari ei matkustanut saksalaisille alueille henkilökohtaisesti voidakseen välittää valmiin päätöksen. Luther myös vaikuttaa uskovan, kuten aikanaan Leo X:n kohdalla, että Kaarle olisi luterilaisen opin puolella, jos vain korruptoituneet katoliset eivät levittäisi siitä valheellisiä näkemyksiä. Joka tapauksessa hän kannustaa Juhanaa tunnustamaan keisarin vallan mutta kieltäy-

tymään noudattamasta Jumalan sanan vastaisia päätöksiä ja tarvittaessa vastaamaan siitä hengellään. (Ibid., 454.) Luther saarnaa yhä luottamusta Jumalaan, mutta Juhana ei halunnut olla marttyyri vaan turvata luterilaisen vaaliruhtinaskuntansa itsenäisyyden.

Kun Luther kirjoitti vastaustaan, oli Kaarle jo tehnyt seuraavan siirtonsa. Huhtikuun 5. päivänä hän oli antanut katolisille valtakunnansäädyleille ehdotuksen (Brieger 1891, 128–130) toimenpiteistä protestantteja vastaan. Keskustelu käytiin kaupungintalolla, jossa valtiopäivät kokoontuivat, mutta protestanttiset säädylt jätettiin täksi ajaksi salin ulkopuolelle (LW 49, 360). Kahden päivän kuluttua katoliset säädylt antoivat vastauksensa, ja 9. heinäkuuta keisari saattoi esittää tunnustuksen allekirjoittaneille valtakunnansäädyleille omat vaatimuksensa. Kaarlen esityksen voi nähdä virallisena avauksena katolisten ja protestanttien välisille neuvotteluille, mutta Luther katsoi, ettei katolisille voinut tehdä myönnytyksiä. Siksi hän asiasta kuultuaan esittää, että Saksin vaaliruhtinaskunnan saattue joitakin edustajia lukuun ottamatta pyytäisi keisarilta lupaa poistua valtiopäiviltä. Mitään ei olisi enää saavutettavissa, vaan luterilaiset olivat nyt esittäneet asiansa ja heidän tulisi seuraavaksi odottaa keisarin tuomiota asiassa Jumalaan luottaen. Lutherin ystävät olivat kirjeissään esittäneet arveluita katolisten säädylt seuraavasta siirrosta, mutta hän kuittaa arvelut viittaamalla Wormsin ediktin käytännön tehottomuuteen. (WA Br 5, 480.) Nyt Luther halusi palata ystäviensä kanssa Wittenbergiin, mutta Juhanan seurue jäi vielä Augsburgiin. Keisarin esitettyä vaatimuksensa evankeliset säädylt torjuivat ne seuraavana päivänä. Heinäkuun 16. päivänä Kaarle koetti vielä painostaa Juhanaa asettamalla tämän katolisen kirkon yhteyteen palaamisen vaaliruhtinaaksi nimittämisen ehdoksi (Ibid., 497).

Luther suhtautui kaikkiin katolisille tehtyihin myönnytyksiin kielteisesti, mutta Juhana ja etenkin Melanchthon tavoittelivat sovitteluratkaisua. Tässä hengessä Melanchthon kysyi Lutherilta neuvoa kanonisen lain noudattamisen suhteen (Ibid., 475–477). Vastauksessaan Luther selvittää käsitystään maallisen ja hengellisen hallinnon välisestä erosta. Kuten jo vuonna 1520 kirjoittaessaan ruhtinaista samalla sekä hallitsijoina että kristittyinä, hän ei vielä tässä 21. heinäkuuta 1530 päivätyssä kirjeessäkään erota hallinnonaloja siten, ettei yksi ja sama henkilö voisi olla sekä maallisen että hengellisen johtajan asemassa. Piispan ja maallisen ruhtinaan tehtävien hoito voi siis onnistua yhdeltä ihmiseltä, mutta tämän täytyy huomioida kummankin hallinnonalan rajat ja toimintatavat. Piispana hallitsija voisi määrätä uskontoon liittyvistä asioista, mutta nämä määräykset eivät koskisi välttämättä saman henkilön maallisia alamaisia. Maallinen hallitsija ei voi puolestaan käyttää hallinnonalaan-

sa kuuluvia voimakeinoja hengellisen hallinnon puolelle kuuluvissa asioissa. (Ibid., 492–494.) Lutherin ohje rajoitti jälleen Melanchthonin liikkumavaraa neuvotteluissa, koska kanonisen lain kunnioittaminen myös maallisena järjestyksenä oli käytännössä osa katolisten säätyjen esittämiä vaatimuksia.

Elokuun alussa katoliset säädyt esittivät *Augsburgin tunnustusta* vastaan laatimansa vastakirjoituksen (*Confutatio*). Protestanttisille säädylle ei annettu tekstiä kirjallisena, mikä johdettiin tapahtumista kattavan selostuksen laatineen Spalatinin mukaan Lutherin vanhan kiistakumppanin Eekin johtaman teologiryhmän tuotoksen heikosta laadusta (Kolb 1980, 49). Näin luterilaisen tulkinnan lisäksi voi tietysti epäillä, että suurin syy vastakirjoituksen kirjallisen version pidättämiselle oli pyrkimys estää luterilaisia tuottamasta perusteellista vastinetta, joka täytyisi jälleen käsitellä erikseen. Vastakirjoitus luettiin joka tapauksessa valtiopäivillä Kaarlen nimissä, jolloin sen saattoi katsoa edustavan virallista hylkystä luterilaisten tunnustukselle. Lopuksi vastakirjoitus vaatii protestantteja palaamaan kirkon yhteyteen tai kantamaan seuraukset. (LW 49, 402–404.) Elokuun 5. päivänä luterilaiset torjuivat kaksi päivää aiemmin esitetyn vastakirjoituksen ja vaativat saada tutustua siihen, mutta keisari ei suostunut tähän. Neuvottelut jatkuivat, kunnes luterilaiset ehdottivat, että kompromissiratkaisun löytämiseksi perustettaisiin molempien puolien seitsemästä neuvottelijasta koostuva valiokunta. Elokuun 16. päivänä työskentelynsä aloittama valiokunta sai aluksi tuloksia aikaan, mutta jo muutaman päivän kuluttua luterilaiset tyrmäsivät katolisten tekemät ehdotukset. Luterilaiset laativat omat ehdotuksensa, jotka katoliset puolestaan tyrmäsivät. Elokuun 22. päivänä valtiopäivät saivat tiedon valiokunnan työn epäonnistumisesta. (Ibid., 404–405.)

Juhana liitti vastapuolten tekemät ehdotukset seuraavaan Lutherille lähettämäänsä kirjeeseen. Coburgin linnan itsepäisen asukin vastaus käytännössä kielsi luterilaisia tekemästä myönnytyksiä katolisille, sillä hänen mukaansa ihmisen vallassa ei ole toimia Jumalan sanaa vastaan (WA Br 5, 574). Luther kirjoitti myös Augsburgissa oleville luterilaisille teologeille. Spalatinille kirjoittaessaan hän ilmaisee sarkastiseen sävyynsä kielteisen suhtautumisensa sovitteluratkaisun hakemiseen (Ibid., 576). Hän kannatti neuvotteluja luterilaisten asemasta keisarikunnassa (*pax politica*, johon Luther viittasi 5. elokuuta Brückille lähettämässään kirjeessä, WA Br 5, 531), mutta Augsburgissa keskusteltiin uskon sisällöistä. Joka tapauksessa Luther oli valmis puolustamaan Melanchthonia ja uskoi, ettei tämä huhuista huolimatta ollut valmis luopumaan luterilaisesta opista (Ibid., 622).

Augsburgissa koottiin vielä kompromissiratkaisun löytämiseksi uusi mutta ensimmäistä pienempi valiokunta. Kumpikaan osapuoli ei ollut valmis ratkaiseviin myönnytyksiin tälläkään kertaa. Elokuun viimeisenä päivänä, kun neuvotteluiden epäonnistumiset olivat kaikkien tiedossa, Juhana pyysi keisarilta lupaa poistua valtiopäiviltä. Kaarle ei myöntänyt lupaa, koska valiokuntien epäonnistumisten jälkeen hänen tuli ottaa ohjat käsiinsä ratkaisun löytämiseksi eikä hän halunnut antaa luterilaisten poistua kaupungista ennen päätöslauselman esittämistä.

Pieni yksityiskohta, suuri linjamuutos

Syyskuun 22. päivänä Kaarle kutsui säädyt istuntoon, jossa hän esitteli hahmottelemansa päätöslauselman. Keisari katsoi nimissään luetun vastakirjoituksen *Augsburgin tunnustukselle* kumonneen tunnustuksen. Luterilaiset eivät saisi julkaista uusia kirjoituksia, eikä keisari ottanut vastaan Melanchthonin luonnosta *Augsburgin tunnustuksen puolustuksesta* (*Apologia confessionis Augustanae*, jonka viimeistellyn version Melanchthon julkaisi seuraavana vuonna). Spalatinin kertoman mukaan Kaarle olisi ollut valmis ottamaan tunnustuksen puolustuksen vastaan, mutta hänen veljensä Ferdinand sai hänet muuttamaan mieltänsä (Kolb 1980, 49) – luterilaiset olisivat voineet tulkita kirjoituksen vastaanottamisen siten, ettei tunnustusta ollut sittenkään tyrmätty täysin. Edellisten valtiopäivien hengessä päätöslauselmaehdotus sisälsi vaatimuksen katolisten oikeudesta uskontonsa harjoittamiseen luterilaisilla alueilla, mutta luterilaisuutta ei hyväksytty katolisilla mailla eivätkä katolisten ruhtinaiden alamaiset saaneet muuttaa luterilaisille alueille. Lisäksi luterilaisten piti olla valmiita vastustamaan zwingliläisiä ja anabaptisteja keisarin rinnalla. Keisari ilmaisi myös pyrkimyksensä kirkolliskokouksen järjestämiseen, mutta merkittävin kohta päätöslauselmassa lienee siinä selkeästi asetettu takaraja: luterilaisten tuli 15. huhtikuuta 1531 mennessä ilmoittaa keisarille kantansa katolisen kirkon yhteyteen palaamisesta. Brück sai arvioida tilanteen ja torjui pian päätöslauselmaehdotuksen luterilaisten säätyjen nimissä. Seuraavana päivänä katoliset säädyt sopivat keisarikunnan ja kirkon suojaksi perustettavasta puolustusliitosta, johon Kaarle liittyi välittömästi. Luterilaiset kutsuttiin paikalle, heille kerrottiin liitosta ja heitä pyydettiin hyväksymään päätöslauselmaehdotus, mistä he jälleen kieltäytyivät. (LW 49, 422–424.) Nyt Juhana sai poistua Augsburgista. Hän jätti edustajansa valtiopäiville ja suuntasi kohti vaaliruhtinaskuntansa maita.

Strasbourg oli jo ainakin elokuun puolelta koettanut palauttaa keskusteluyhteyden luterilaisiin. Syyskuussa luterilaiset aloittivat uudestaan keskustelut puolustusliiton perustamisen edellytyksistä protestanttisten valtakunnankaupunkien edustajien kanssa. Melanchthon pyörsi aiemman kantansa ja suostui keskustelemaan Bucerin kanssa, joka lähti 19. syyskuuta Augsburgista tapaamaan Lutheria henkilökohtaisesti (PCSS 1; 488–490, 499. Bucerin raportti hyvässä hengessä sujuneesta tapaamisesta, ks. *ibid.*, 512–514). Juhana ei jäänyt odottamaan tietoja teologioiden keskustelun tuloksista, vaan neuvotteli Strasbourgin edustajien kanssa kaupungin paluusta liittokeskusteluihin. Schwabachin artiklojen sijasta luterilaiset esittivät nyt *Augsburgin tunnustusta* puolustusliiton jäsenten yhteiseksi perustaksi, mutta tällä kertaa Juhana ei pitänyt niiden hyväksymistä ehdottomana edellytyksenä liittoon kuulumiselle. (Christensen 1984, 428.) Vaaliruhtinas katsoi nyt, ettei luterilaisella opilla olisi tulevaisuutta ilman luterilaisuuden säilymistä poliittisena liikkeenä. Keisarin esitys valtiopäivien päätöslauselmasta kirkon yhteyteen palaamista vaativine uhkavaatimuksineen ja tieto katolisten sotilaallisesta liittoutumisesta saivat myös Augsburgissa olleet protestanttiset teologit harkitsemaan kantojaan puolustusliittojen suhteen.

Filip kirjoitti 2. lokakuuta Juhanalle, Juhana Fredrikille ja Brückille, että puolustusliittoa valmisteleva kokous oli järjestettävä mahdollisimman pian. Juhanan hovissa tunnettiin Hessenin maakreivin kuumapäisyys ja poliittinen kunnianhimo (LW 49, 430) ja se, ettei uskonnollisesti ja poliittisesti herkkä tilanne kestäisi sitä, että Luther nousisi ruhtinaita vastaan. Puolustusliitto piti saada perustetuksi, mutta sitä varten Lutherin pää käännettyä. Saksin vaaliruhtinaan juristit tiesivät tilanteen ja ryhtyivät tarvittaviin valmisteluihin. Juhanan neuvonantaja Hans von Doltzig (†1551) oli hahmotellut vaaliruhtinaskunnan sotilaallisen puolustuksen järjestämistä heti valtiopäivien päätöslauselmaehdotuksen tultua julki (*Ibid.*, 431). Brück kehitti tätä eteenpäin, mutta hän keskittyi myös kysymykseen keisarin vastustamisen oikeudellisista perusteista. Yhteistyössä muiden Juhanan hovin oikeusoppineiden kanssa hän laati lausunnon, joka esitettiin Torgaussa Lutherille, Melanchthonille, Jonakselle ja Spalatinille:

... Ergo caesar non est iudex causae fidei, sed privatus quoad cognitionem et statuitionem, nec competit ei executio re nondum in concilio rursus discussa et determinata... (Scheible 1969, 66.)

Lausunnon mukaan keisari on uskonasioissa yksityishenkilö eikä tuomari, joten hän ei ole pätevä toimimaan ilman kirkolliskokouksen päätöstä asiasta. Tämä tarkoittaa, että mikäli

keisari aloittaisi sodan luterilaisia vastaan, hän tekisi sen yksityishenkilönä. Lausunto perustaa näkemyksen laajalti kanoniselle laille ja vain osin roomalaiselle oikeudelle. Luther kuitenkin vaikuttaa hyväksyvän näkemyksen, jonka mukaan uskonto ei ole keisarin tuomiovallan alla. Ainakin se istuu hänen käsitykseensä maallisesta ja hengellisestä hallinnosta. Juristit vielä jatkavat, että vaikka keisarilla olisikin toimivalta uskonnollisessa asiassa, kirkolliskokous on asian käsittelyssä korkeampi aste. Juristit vetoavat siis myös oikeuskäytäntöihin: rangaistusta ei voi langettaa ennen kuin asian on käsitellyt korkein oikeusaste, johon syytetty on vedonnut. (LW 49, 432.) Johtopäätös on joka tapauksessa se, että keisarille uskonto ei voi olla *casus belli*. Jos sodan perusteena on uskonto, keisari menettää asiassa asemansa. Saksin vaaliruhtinaan juristien esittämät perusteet osuivat juuri siihen mahdollisuuteen, jonka Luther oli jättänyt auki maaliskuun alussa Juhanalle kirjoittamassaan kirjeessä. Keisaria ei saa vastustaa *niin kauan kuin hän on keisari*.

Denn das wir bisher geleret, stracks nicht widderzustehen der oberkeit, haben wir nicht gewust, das solchs der oberkeit rechte selbs geben, welchen wir doch allenthalben zu gehorchen vleissig geleret haben (Scheible 1969, 67).

Lutherin johtaman teologiryhmän vastaus toteaa, että he eivät aiemmin tienneet esivallan säätämän lain antavan oikeuden esivallan vastustamiseen. Vastauksessa myös ilmaistaan, että teologit ovat opettaneet kuuliaisuutta *esivallan säätämää lakia* kohtaan. Asioiden nopea edistyminen lokakuun lopulla 1530 yhdistettynä teologienvastauksen penseään sävyyn viittaavat siihen, että teologeja painostettiin hyväksymään sotilaallinen liittoutuminen. Torgaun neuvottelijat olivat kuulleet, että Augsburgissa valtiopäiviä jatkaneet säädetyt, lähinnä katoliset, olivat luonnostelleet uuden, ensimmäistä tiukemmaksi kuvaillun päätöslauselmaehdotuksen (LW 49, 435). Lutherin kannalta juristien esittämät yksityisoikeudelliset argumentit olivat silti ratkaisun avain. Vaikka käytännössä puolustusliitot yhtäkkiä hyväksyvä kanta vaikuttaa hätäiseltä päätökseltä, Luther saattoi liittää uudet perusteet osaksi vanhaa esivaltamääritystään. Skinner lukee Lutherin Brückille elokuun 1530 alussa lähettämää kirjettä merkkinä varhaisesta hapuilusta kohti Bugenhagenin esittämää kantaa (1978 II, 199), joka näki velvollisuudet alamaisiaan kohtaan hylkäävän keisarin toimivan tyrannina ja menettävän täten asemansa. Luther toki kirjoitti tyranneista, jotka toimisivat vasten Jumalan ja keisarikunnan lakeja keisarin nimessä. Vaikken pidä lokakuun lopun käännöstä Lutherin argumentaation kannalta mullistavana, uskon silti hänen kantansa muuttuneen vasta silloin, kuten hän itse asian ilmaisee. Hänen aikaisempi kirjeenvaihtonsa osoittaa hänen tarkoittavan Saksin herttuan Yrjön kaltaisia katolisia ruhtinaita kirjoittaessaan *keisarin*

nimissä toimijoista (ks. esim. 9.7.1530 *an Kurfürst Johann*, WA Br 5, 454 tai 28.3.1528 *an den Kanzler Gregor Brück*, WA Br 4, 422). Tulkitseen siksi Brückille 5. elokuuta lähetetyn kirjeen olevan lähinnä osoitus siitä, että Luther uskoi yhä keisarin suopeuteen luterilaisia kohtaan oikeudenmukaisena maallisena hallitsijana.

Teologien taipuminen juristien esittämiin perusteisiin lokakuussa 1530 vaikuttaa ajoittuvan juuri silloin käytyihin keskusteluihin. Heidän lausunnossaan oleva muotoilu *so konnen wirs mit der schrift nicht anfechten* viittaa siihen, että he eivät katsoneet voivansa kiistää juristien lausuntoa raamatullisin perustein. Heille esitetty kanta oli uusi, ja se vaikutti oikeuttavan tarvittaessa jopa keisarin vastustamisen. Teologien vastauksen penseäksi tulkittavissa oleva sävy tulee ymmärrettäväksi, kun muistaa Lutherin aiemmat kirjoitukset puolustusliittoja vastaan. Hän katsoi niiden kielivän Jumalaan luottamuksen puutteesta, provosoivan vastapuolta sotilaallisiin toimiin ja aiheuttavan siten pahimmillaan jo olemassa olollaan konfliktin riskin, jota ei olisi syntynyt ilman liittojen perustamista. Hän suosi siis yhä pidättäytymistä sotilaallisesta liittoutumisesta, mutta *ei voinut kiistää* liittojen oikeutusta. Koska ruhtinain tuli suojella järjestystä ja alamaisiaan, oli näillä jopa velvollisuus taistella myös järjestystä uhkaavia ruhtinaita vastaan. Keisari kuuluisi tähän joukkoon, mikäli hän hyökkäisi uskonnon nojalla, koska silloin hän ei toimisi keisarina.

Luther ei hyväksynyt Bugenhagenin luonnonoikeudellisia tai Filipin konstitutionalistisia perusteita keisarin vastustamiselle, mutta Brückin yksityisoikeudelliset argumentit tarjosivat mahdollisuuden kääntää esivallan säätämä laki esivaltaa itseään vastaan. Kuten Skinner kirjoittaa, Lutherin johtaman teologiryhmän jäsenten täytyi olla kiusaantuneita kanonisen lain laajasta käytöstä juristien esittämässä lausunnossa (1978 II, 200). Kymmenen vuotta aiemmin Luther oli ollut polttamassa kanonista lakia, joten olisi erikoista, jos hän nyt oli todella hyväksymässä samaisen lain hallitsijoita korkeammaksi auktoriteetiksi. Lutherin kirjeiden englanninkielistä kokoelmaa toimittanut Gottfried G. Krodel arvioi, että teologeille ei välttämättä esitetty kaikkia juristien perusteluita kokonaisuudessaan (LW 49; 431,432). Syytä ja mahdollisuutta tähän on hankala arvioida. Joka tapauksessa Luther viittaa *esivallan itsensä säätämään lakiin*, jonka on hankala ymmärtää tarkoittavan kanonista lakia. Näin ollen on syytä olettaa, että juristien esittämistä argumenteista oleellisin oli vetoaminen *Digestan* (osa *Corpus iuris civilis* -lakikokoelmaa) toisen kirjan ensimmäisen luvun pykälään kaksikymmentä (Scheible 1969, 66), jossa säädetään oikeudesta vastustaa toimivaltansa ylittänyttä tuomaria. Huhut Lutherin täyskäännöksestä saivat muiden muassa

Spenglerin tiedustelemaan asiaa. Helmikuun 15. päivänä 1531 kirjoittamassaan vastauksessa Luther kertoo juristien esittäneen monia perusteita, joita hän ei hyväksynyt.

Quare nec concludam, sed ad iuristas hoc totum reieciimus, ut ipsi videant; nos neque statuere neque consulere neque impellere aut urgere volumus nisi maiorem hanc: Caesari est obediendum. (WA Br 6, 37.)

Teologit halusivat juristeilta vielä lisäselvityksiä asian suhteen – siihen asti he kehottaisivat yhä kuuliaisuuteen keisaria kohtaan. Suuri käänös Torgaussa saattoi siis hyvin perustua yhteen lainkohtaan, jonka teologit vastahakoisesti myönsivät, mutta halusivat vielä tarkemman selvityksen asian perusteista. Luther ymmärsi kuitenkin, että *hänen esittämänsä* uutta kantaa itsepuolustuksen oikeutuksesta tultaisiin vielä puimaan ja että tieto siitä leviäisi nopeasti (WA Br 5, 660).

Schmalkaldenin ”liitto”

Marraskuun lopulla Juhana lähetti protestanttisille säädyille kutsun Schmalkaldeniin, jossa aloitettaisiin joulukuun 22. päivä keskustelut suhtautumisesta tulevaan kuninkaanvaaliin (PCSS 1, 553). Kun paavi oli vihdoon suostunut kruunaamaan Kaarlen keisariksi, tämä halusi turvata kruunun pysymisen suvullaan. Tätä varten Kaarle oli valmis luopumaan roomalaisten kuninkuudesta veljensä hyväksi. Käytännössä se tarkoitti, että Ferdinand valittaisiin jo Kaarlen hallintokauden aikana valittu tämän seuraajaksi. (Blockmans 2002, 126.) Brück kysyi Lutherilta, olisiko Juhanan soveliasta osallistua vaaliin ja käytännössä siis äänestää Ferdinandia, vaikka tämän kielteinen suhtautuminen luterilaisia kohtaan oli yleisessä tiedossa. Luther katsoo, että Juhanan tulisi äänestää ensinnä jo siksi, että toimellaan hän osoittaisi käytännössä vaaliruhtinaan arvonsa ja ettei arvoa otettaisi häneltä pois. Lisäksi Luther esittää pelkonsa mahdollisuudesta *saksalaisten alueiden* jakautumiseen ja sitä seuraavaan sotaan toistettuaan ensin saarnansa Jumalaan luottamisen puolesta. (LW Br 5, 698–699.) Muuten hän ei esitä teologisia perusteluja (Wolgast 1977, 201). Saksin vaaliruhtinas ei noudattanut Lutherin neuvoja (Ibid., 202–203), ja protestanttisten säätyjen koontumisen pääaiheeksi nousi puolustusliiton perustaminen.

Bucer oli kesästä asti työskennellyt aktiivisesti protestanttien yhteyden löytämisen puolesta. Hän uskoi jopa Zwinglin ja Lutherin välille voivan syntyä yhteisymmärryksen ehtoollisen sisällöstä, mutta todellisuudessa nämä kaksi eivät olleet valmiita hyväksymään toistensa näkemyksiä. (LW 50, 6.) Bucerin diplomatia osapuolten välillä johti joka tapauksessa siihen, että valtakunnankaupunkien edustajat alkoivat nähdä liittoutumisen luterilaisten kanssa mahdollisena. Esimerkiksi Strasbourg oli jo liittoutunut Zürichin kanssa ja oli valmis kaikkien protestanttien väliseen sopimukseen, kun toisaalta Nürnberg suhtautui liittoutumiseen yhä kielteisesti. Spengler kirjoitti Lutherille ihmetelleensä neuvotteluissa, kuinka Saksin vaaliruhtinaan edustajat väittivät Lutherin lokakuussa vaihtaneen kantaansa täysin ja tukevansa nyt keisarin sotilaallista vastustamista (Ibid., 10). Kirjoitustensa perusteella Luther vaikuttaa silti vastustaneen sotilaallista liittoutumista vielä Brückin johtamille juristeille tekemänsä myönnytyksen jälkeen. Samoin hän jatkoi rauhanomaisten ratkaisujen ja keisarin kunnioittamisen puolesta kirjoittamista. Torgaussa käytyjen keskustelujen jälkeen Filipille lähettämässään kirjeessä hän jopa puolusti katolisten kanssa käydyissä neuvotteluissa tehtyjä myönnytyksiä sillä perusteella, että ne osoittivat luterilaisten sovinnollisuuden ja saivat vastapuolen näkymään huonossa valossa (WA Br 5, 660–661).

Luther pysyi kannassaan, jonka mukaan Raamattu tuomitsee sotilaallisen liittoutumisen Jumalaa kohtaan osoitettuna epäluottamuksena. Siitä huolimatta Schmalkaldeniin kokoon-tuneet protestanttiset säädöt sopivat joulukuun lopussa vuonna 1530 puolustusliiton perustamisesta, ja säädöt allekirjoittivat virallisen peruskirjan seuraavan vuoden helmikuun 27. päivänä. Ruhtinaat olivat ottaneet ohjat käsiinsä, mutta pyrkivät yhä legitimoimaan toimiaan teologien kirjoituksilla. *Schmalkaldenin liitto*a ei aikanaan kutsuttu liitoksi (*Bund*, ks. Koselleck 1972, 605), jottei sen olemassaolon ristiriitaisuus suhteessa Lutherin oppeihin tulisi niin räikeästi ilmi. Ruhtinain otettua ohjat käsiinsä Luther jatkoi eksplisiittisesti alamaisten kapinoinnin tuomitsemista lukiessaan valtakunnankaupungit puolustustarkoitukseen perustetun yhteenliittymän legitiimeiksi jäseniksi mutta kiistäessään muiden kaupunkien oikeuden jäsenyyteen (Ibid., 606). Vaikka valtakunnankaupunkien katsottiin olevan *keisarin kaupunkeja*, niillä oli omat kaupunginraadit, joiden Luther katsoi edustavan hallitsijoiden säätyä. Jos kaupungilla ei ollut valtakunnankaupunkien tavoin itsenäistä asemaa, ei sen voinut katsoa kuuluvan hallitsijoiden säätyyn eikä sillä siten voinut katsoa olevan oikeutta itsepuolustukseen muita hallitsijoita vastaan. Joka tapauksessa kysymys uskonnon perusteella solmitusta puolustusliitosta pysyy. Schmalkaldenin liiton jäsenillä ei ollut yhteistä käsitystä kristinopista.

Juhana toivoi, että *Confessio Augustana* voisi olla puolustusliiton tunnustuksellinen perusta, mutta Filip vaati, että myös *Confessio Tetrapolitanan* hyväksyneet säädöt voisivat liittyä mukaan. Lopulta Schmalkaldenin liiton peruskirjassa ei itse asiassa edes mainittu velvoitetta tiettyyn tunnustukseen. (Christensen 1984, 428.) Tämä olisi voinut johtaa Lutherin pelkäämän tilanteeseen, jossa luterilaiset joutuisivat uskonnon perusteella puolustamaan *Zwinglin* harhaoppista käsitystä ehtoollisesta. Zwingli itse oli joka tapauksessa oman tunnustuksensa takana ja kieltäytyi allekirjoittamasta *Confessio Tetrapolitanaa*. Schmalkaldenin liitto ei osallistunut Kappelin taisteluun, jossa Zwingli kaatui lokakuussa 1531. Bucer jatkoi työtään tunnustusten saattamiseksi lähemmäksi toisiaan, ja Strasbourg allekirjoitti Augsburgin tunnustuksen vuonna 1532 (Ibid.)

Lutherin kanta esivallan vastustamiseen vuoden 1530 lopulla tulee hyvin esille hänen *Varoituksessaan rakkaille saksalaisilleen* (*Warnunge D. Martini Luther, An seine lieben Deutschen*), joka valmistui painosta seuraavana vuonna. Augsburgin valtiopäivien jälkeen Filip pyysi Lutheria kirjoittamaan terävästi katolisia säätyjä vastaan, johon tämä ilmoitti aloittaneensa kirjoitustyöt jo omasta aloitteestaan (WA Br 5, 660). Kirjoitus on vastaus katolisten säätyjen perustamalle sotilaalliselle liitolle. Sodan uhka oli Lutherin silmissä niin suuri, että hän halusi näkemyksensä oikeaoppisesta suhtautumisesta levottomuuksiin tiedoksi kaikelle kansalle. Kirjoitus sisälsi Filipin toivoman hyväksynnän aseelliselle vastarinnalle, ja siksi sitä saatetaan pitää todisteena Lutherin muuttuneesta kannasta.

Wo es zum Kriege kompt, da Gott fur sey, So wil ich das teil, so sich widder die moerdische und blutgyrige Papisten zur were setzt, nicht auffruerisch gescholten haben noch schelten lassen, Sondern wills lassen gehen und geschehen, das sie es eine not were heissen, und wil sie damit jns Recht und zu den Juristen weisen .(WA 30 III, 282.)

Jos katoliset säädöt hyökkäävät, Luther hyväksyy aseellisen vastarinnan itsepuolustuksena. Hän vetoaa asiassa maalliseen lakiin ja juristien esittämiin perusteisiin. Oman tulkintani mukaan tämän tekstin näkeminen todisteena Lutherin täyskäännöksestä esivallan vastustamisen suhteen on jatkumoa Saksin vaaliruhtinaan lainopillisten neuvonantajien esittämille väitteille, joilla he yrittivät vahvistaa omaa asemaansa protestanttien liittoneuvotteluissa. Luther kyllä tunnustaa oikeuden vastarintaan, mutta viittaa perusteissa eksplisiittisesti juristeihin. Jos asia oli, kuten lainoppineet olivat hänelle selittäneet, kysymys vastarinnan oikeutuksesta kuului tässä tapauksessa juuri maallisen oikeuden asiantuntijoille. Luther

jatkaa kirjoitustaan, ettei hän halua *yllyttää* ketään tai edes *oikeuttaa* itsepuolustusta, *denn das ist meins ampts nicht, viel weniger auch meines richtens odder urteils* (Ibid.) Luther kirjoittaa yhä luonnonoikeuteen vedoten verenvuodatusta vastaan, mutta katsoo, ettei kysymys itsepuolustuksesta koske häntä hengellisen säädyn edustajana. Hän ei halua ottaa kantaa maallisen oikeuden piirissä olevaan asiaan. Sen sijaan hän kokee, että hänen tehtävänsä on tukea niitä ihmisiä, jotka kokevat omantunnontuskia ja huolta ajatellessaan vastarinnan olevan kapinointia. *Kapinointi* ei kuitenkaan tässä tapauksessa ole hyvä nimitys vastarinnalle. *Es sol einen andern namen haben, Den werden die Rechte wol finden* (Ibid., 283). Luther antaa ymmärtää, että juristeilla on vastaus tähänkin kysymykseen. Jos määritelmä tai käsite – oli se sitten *liitto* tai *kapinallinen* – tuottaa ongelmia, sen voi muuttaa.

PÄÄTELMÄT

Vuoden 1531 huhtikuun 15. päivä ei tuonut tullessaan pelättyä sotilaallista yhteenottoa katolisten ja protestanttien välillä, vaikka Augsburgin valtiopäivien päätöslauselmassa oli uhkavaatimus protestanttien saattamiseksi takaisin kirkon yhteyteen. Kumpikaan osapuoli ei halunnut sota, joten neuvottelut sovinnon löytämiseksi aloitettiin uudelleen. Aluksi tavoitteena oli päästä yksimielisyyteen opillisista kysymyksistä, mutta jo marraskuun loppuun mennessä neuvotteluissa oli kyse poliittisen rauhansopimuksen solmimisesta. Messua, avioliittoa, luostareita tai papistoa koskevissa kysymyksissä ei löytynyt yhteistä säveltä, joten painopiste siirtyi kohti rauhanomaisen yhteiselön mahdollisuutta. Katolisten säätyjen edustajat esittivät yhä esimerkiksi rajoituksia protestanttien uusien oppien ja kirkollisten uudistusten suhteen, mutta esille nousi myös Kaarlen ajaman kirkolliskokouksen tukeminen, Ferdinandin kuninkuuden tunnustaminen ja keisarin avustaminen taistelussa Osmanien valtakuntaa vastaan. (Dueck 1982, 56–58.) Luther kannatti poliittisten rauhanehtojen hyväksymistä mutta tuomitsi sellaiset ehdot, joiden hän katsoi olevan evankeliumia vastaan. Kesällä 1532 esitettyjen rauhanehtojen hän uskoi olevan niin hyvät kuin mahdollista ja kannatti niiden hyväksymistä (WA Br 6, 326). Lisäksi Luther uskoi, että Jumala huolehtisi ehtoihin jääneistä epäkohdista, sillä myönnytykset oli tehty rauhan nimissä. Filipin esittämän vastustuksen hän epäili liittyvän maakreivin taipumukseen tavoitella itselleen lisää valtaa (Ibid., 314). Hessenin maakreivi yrittikin varmasti käyttää Kaarlen hankalaa tilannetta poliittisesti protestanttien hyväksi. Filipin ja monen muun protestanttisen säädyn vastustuksesta huolimatta Juhana oli Lutherin neuvosta jo valmis tekemään myönnytyksiä uskonasioissa, kun Kaarle yllättäen muutti kantaansa ja suostui neuvotteluihin poliittiselta pohjalta. Ilmeisesti Filipin taktikointi ja myönnytyksien tekemisestä kieltäytyminen olivat tehneet tehtävänsä. Nürnbergin uskonrauha solmittiin syksyllä 1532.

Miksi Luther oli valmis siihen, että maallinen esivalta päättäisi uskonnollisen hallinnon alle kuuluvista asioista? Historioitsija James M. Estes on esittänyt Lutherin psalmikommentaarien perusteella, että tämä alkoi jo ennen Augsburgin valtiopäiviä luopua maallisen ja hengellisen valtakunnan eroon perustuneesta teoretisoinnistaan ja siirtyä kohti käsitystä ruhtinaista *oikean* uskon turvaajina (*cura religionis*). Estesin mukaan 1530-luvulle tultaes-

sa Luther ei enää erota ruhtinaassa hallitsijaa ja kristittyä samalla tavoin kuin vielä kirjoittaessaan *Saksan kansan kristilliselle aatelille*. (Estes 2003, 217.) Taustalla hän näkee seurakuntiin tehdyt tarkastukset, joita ruhtinaat Lutherin pyynnöstä johtivat. 1530-luvun lopulta lähtien Luther saattoi jopa kutsua ruhtinaita *hätäpiispoiksi* (*Notbischöfe*), joiden tullen yleisen järjestyksen nimissä ottaa vastuu piispantarkastuksista silloin, kun piispoja ei ollut (Ibid. 219). On totta, että käsitys, joka kielsi ruhtinasta puuttumasta uskonasioihin maallisenä hallitsijana mutta salli sen samalle henkilölle voimakkaassa asemassa olevana uskonveljenä, vaikuttaa absurdilta (Ibid. 215–216) ainakin nykylukijan kannalta. Toisaalta teologi Kari Kopperi on jäsentänyt Lutherin ajattelua kutsumalla sitä *paradoksien teologiaksi* (1997). Dualistinen käsitys ruhtinaasta on lopulta melko helposti ymmärrettävissä esimerkiksi suhteessa Lutherin vanhurskauttamisopin peruspilariin, jonka mukaan ihminen on samanaikaisesti syntinen ja vanhurskas. Estes kirjoittaa kuitenkin itsekin Lutherin jatkavan uusien kirjoitustensa perustelua samankaltaisilla argumenteilla, kuin joita hän käytti jo 1520-luvun alkupuolella (Ibid., 218). Tästä syystä olen taipuvainen kirkkohistorioitsija David M. Whitfordin näkökannalle, jonka mukaan hypoteesille Lutherin tuesta *cura religionis* -opille ei löydy vahvoja todisteita.

Estesin tarkoittamat psalmikommentaarit on kirjoitettu aikakautena, jona Lutherin muut kirjoitukset eivät sisältäneet viitteitä *cura religiones* -oppiin. On totta, että oppi sai ruhtinaiden johtamien alueellisten kirkkojärjestysten myötä (*landesherrliche Kirchenregimente*) paljon tukea luterilaisten keskuudessa etenkin Augsburgin uskonrauhan jälkeen vuonna 1555. Silti Lutherin näkemyksen mukaan ruhtinaiden ei tullut puuttua kirkollisiin asioihin kuin hätätapauksissa. (Whitford 2004, 62.) Tämä näkemys selittäisi myös Lutherin myönnytyksiä puoltavan kannan Nürnbergin uskonrauhan ehdoista neuvoteltaessa. Neuvottelujen epäonnistumista seuraava sota tarkoittaisi joka tapauksessa sekasortoa ja verenvuodatusta. Ennen kaikkea keisarin tuki kirkolliskokoukselle tarkoitti, ettei kysymys uskonnosta ollut vielä loppuun käsitelty. Myönnytyksiä ei tehtäisi siis *ad infinitum*. Kysymyksessä oli Whitfordin kuvailema hätätapaus: jos uskonasioista ei tingittäisi maallisen esivallan hyväksi edes määrääjäksi eli kirkolliskokoukseen saakka, voisivat seuraukset olla vakavat paitsi luterilaisuudelle liikkeenä myös Jumalan säätämälle järjestykselle. Joka tapauksessa Nürnbergin uskonrauha oli malli tuleville uskonrauhille. Vuonna 1555 Augsburgissa ratifioitiin jo 1520-luvulla valtiopäivillä esiintynyt ajatus, jonka mukaan ruhtinas vastasi alueensa uskonnosta (*cuius regio, eius religio*). Mikäli Luther oli yrittänyt erottaa uskontoa ja politiikkaa opilla kahdesta valtakunnasta, olivat käytännön tulokset kyseenalaisia.

Isänsä jälkeen syksyllä 1532 Saksin vaaliruhtinaaksi noussut Juhana Fredrik sai vaikutteita Lutherin opeista jo nuorena, ja luterilaisen liikkeen aseman turvaaminen ja edistäminen oli keskeinen osa hänen harjoittamaansa politiikkaa. Jossain määrin voisi sanoa, että mitä luterilaismielisemmiksi ruhtinaat kävivät, sitä enemmän päänvaivaa he aiheuttivat Lutherille. Ruhtinaat osoittivat innokkaasti uskonsa, mikä johti kahden valtakunnan välisen rajan hämmärtymiseen. Juhana Fredrikin sedälle Fredrikille Luther oli jossain määrin objekti, oman vallan symboli, jota vaaliruhtinas puolusti varjellessaan omia oikeuksiaan (Wolgast 1977, 291). Spalatin Fredrikin neuvonantajana ja evankelisuuteen myötämielisenä teologina oli todennäköisesti korvaamaton välittäjä ruhtinaan ja Lutherin välillä. Juhana puolestaan suostui tapaamaan Lutheria henkilökohtaisesti ja käytti tätä aktiivisesti neuvonantajanaan. Tämä antoi Lutherille mahdollisuuden ohjata Saksin vaaliruhtinaskunnan harjoittamaa politiikkaa sellaisiin uomiin, joiden hän katsoi vastaavan evankeliumin opetusta. Erityisesti tilanne tarjosi hänelle vapaan politikoinnin mahdollisuuden silloin, kun vaaliruhtinas kysyi neuvoja sellaisissa asioissa, joihin Luther ei katsonut Raamatun tarjoavan suoraa ohjeita ja siten sitovan hänen omaatuntoaan.

Kun tilanne katolisten ja luterilaisten säätyjen välillä kärjistyi, ruhtinaat havaitsivat, että henkensä uhalla omantuntonsa mukaan Wormsin valtiopäivillä toiminut teologi oli valmis uskomaan koko liikkeen tulevaisuuden Jumalan johdatuksen varaan. Ruhtinaiden keskuudessa oli taipumus uskoa, että jos uskonnollisen opin seuraukset ovat liikkeelle kohtalokkaat, on parempi muuttaa oppia kuin antaa koko liikkeen tuhoutua (Palonen 2005, 353). Heidän mielestään asiaa ei voinut enää tarkastella pelkästään yksittäisen uskovaisen kannalta, vaan koko evankelisen alueen ja kirkkojärjestyksen näkökulmasta. Erityisesti tämä näkyi Hessenin maakreivin ajamassa politiikassa. Juhanan politikointi puolestaan perustui enemmän tasapainotteluun Lutherin neuvojen ja poliittisten realiteettien välillä. Juhana oli myös veljensä tavoin tarkka arvostaan vaaliruhtinaana. Hän oli jopa valmis asettamaan vaaliruhtinaan arvonimensä vaakalaudalle puolustaessaan valtaansa Jumalalta saatuna oikeutena. Muiden poliittisten motiivien ohessa hän ei tästä syystä halunnut osallistua vaaliin, jossa Ferdinand valittiin roomalaisten kuninkaaksi.

Lutherin käsitys esivallan asemasta kristinopissa on koostettava useista eri kirjoituksista, jotka olivat aina vastauksia aikansa kysymyksiin. Tehdessäni taustatutkimusta tätä työtä varten huomasin vuosina 1520–1530 syntyneiden tekstien olevan erityisen kiinnostavia. Pehdyttyäni niihin tässä tutkielmassa olen nyt valmis esittämään, että näissä teksteissä

tulevat esille Lutherin esivaltamäärityksen kannalta keskeiset seikat. Myöhemmät kehitykset perustuvat lopulta suureksi osaksi aikaisemmille teksteille. Kun otetaan huomioon, ettei Luther yrittänyt missään vaiheessa kirjoittaa aiheesta yleistä ja aina pätevää kokonaisesitystä, hän onnistuu pitämään argumentaationsa vuosien mittaan yllättävän koherenttina. Hänen vuonna 1539 esittämänsä käsitys keisarista Antikristuksen eli paavin kätyrinä (WA Br 8, 367) ei mielestäni muuta tilannetta. Lutherin käsityksessä luonnonoikeus oli kuin moraalinen ohjenuora maalliselle lainsäädännölle, ja hän saarnasi sen noudattamisen puolesta uransa alkuajoista lähtien. Poikkeuksen muodosti tilanne, jossa luonnonoikeuden noudattaminen rikkoi Jumalan säätämää kahden valtakunnan järjestystä vastaan. Kun Luther vuoden 1530 lopulta lähtien saattoi uskoa, että maallinen laki oikeutti keisarin vastustamisen tilanteissa, joissa tämä ylitti toimivaltansa, ei ristiriitaa enää ollut. Esivallan vastustamisen puolesta saattoi alkaa tässä vaiheessa esittää myös luonnonoikeudellisia argumentteja. Tässä valossa luonnonoikeudellisten perusteiden olisi voinut kuvitella lisääntyneen Lutherin argumentaatioissa huomattavasti, mutta väitän, että hänen pyrkimyksensä rauhan säilyttämiseen sai hänet pidättäytymään tästä. Kun 1540-lukua lähestyttäessä sota alkoi jälleen näyttää väistämättömältä, Luther lisäsi kirjoituksiinsa luonnonoikeudellisia näkemyksiä vastarinnan oikeutuksesta *moraalisena* legitimointina vastarinnalle.

Esivaltateorioiden merkitykset

Esivalta tutkielmani keskeisenä käsitteenä liittyy osin Lutherin teologiaan ja osin Pyhän saksalais-roomalaisen valtakunnan poliittiseen järjestelmään. Jo valtakunnansäätäjien moninaisuuden kannalta *esivalta* on ainoita käsitteitä, jotka liikkuvat tarpeeksi yleisellä tasolla kuvatakseen kyseessä olevan aikakauden poliittisen hallinnon eri muotoja. Lutherin teologiassa esivaltaa edustivat kaikki hallitsijat. Heidän tehtävänä oli pitää maallisen valtakunnan järjestystä yllä, ja heille oli tästä syystä oltava kuuliaisia. Keisarikuntaa tutkineen Joachim Whaley'n mukaan Kaarle V:n vaalisopimus tarkoitti, että keisarin asema määritettiin uudelleen yhä kauemmas monarkista kohti lakijärjestelmän *erotuomaria* (2012, 33). Whaley'n käyttämä ilmaisu on sikäli mielenkiintoinen, että Luther taipui oikeuttamaan keisarin sotilaallisen vastustamisen lopulta juuri *tuomaria* koskevan lainsäädännön perusteella. *Erotuomarin* ja *tuomarin* välinen ero on ilmeinen, mutta ilmaisu kertoo siitä, kuinka oleellisesti tuomiovalta kuului hallitsijoille jopa saksalais-roomalaisen keisarikunnan federaatiota muistuttavassa järjestyksessä.

Valtakunnansäätyjen keskuudessa käyty debatti keisarin vallan rajoista kääntyi Lutherilla kysymykseksi kuuliaisuuden rajasta. Hänen varhainen kantansa oli, että raja kulki *kahden valtakunnan* välissä: maallisilla hallitsijoilla ei pitänyt olla valtaa puuttua kenenkään uskoon. Kun katolisten säätyjen hyökkäys kävi entistä todennäköisemmäksi, luterilaisten keskuudessa yritettiin määrittää kuuliaisuuden rajaa uudelleen. Luther salli Raamattuun vedoten ainoastaan passiivisen vastarinnan, mikä olisi sotatilanteessa tarkoittanut luterilaisuuden tuhoamista liikkeenä. Tälle pelolle Luther ei tarjonnut muuta vastausta kuin veloituksen luottaa Jumalaan. Ihmisjärki ei voinut ymmärtää Jumalan motiiveja, joten jos uskostaan joutui kärsimään, täytyi apostolien esimerkin mukaan olla kiitollinen mahdollisuudesta osoittaa oma uskonsa käytännössä (Apt. 5:41).

Etenkään Hessenin maakreiville Filipille Lutherin perusteet eivät riittäneet. Hän – mitä ilmeisimmin hovinsa neuvonantajien kanssa – keskittyi erityisesti konstitutionalistisiin argumentteihin. Filip ei nähnyt keisaria hierarkiassa ylivertaisena, vaan hänen käsityksensä valtakunnasta perustui ajatukselle ruhtinaiden valitsemasta ruhtinaasta. (Shoenberg 1979, 9.) Hänen kannattamansa *luterilaisen vastarintaopin koulukunnan* näkemyksen voi eritellä kolmeen osaan. Ensiksikin se koostui alueellisesta partikularismista, joka korosti ruhtinaiden valtaa ja vapautta omalla alueellaan. Toiseksi siihen sisältyi myöhäiskeskiaikainen dualismin perinne, jossa keisari ja valtakunnansäädyt nähtiin erillisinä mahteina. Kolmantena oli korporatiivinen, keisarikunnan poliittisena liittona näkevä katsanto, jonka mukaan ruhtinaat olivat *velvollisia* vastustamaan valtakunnan edun hylännyttä keisaria. (Benert 1988, 188.) Yksi Filipin käyttämistä argumenteista, jota myös Bugenhagen tuki, oli vetoaminen keisarin vaalisopimukseen. Jos Kaarle rikkoi tämän sopimuksen, hän rikkoi keisarikuntaa vastaan. Partikularistiset perusteet näkyivät korostuksissa, joissa painotettiin ruhtinaiden perineen valtansa, joten he olivat selvästi saaneet valtuutensa Jumalalta. Tämä yhdistyi dualististen näkemysten kanssa argumenteissa, joissa ruhtinaan vallan katsottiin olevan jopa vaalilla valitun keisarin valtaa voimakkaampi. Ruhtinaita vastaan nousseen keisarin valtaan nostaneen sopimuksen eli kuninkaanvaalin pätevyyden saattoi toisin sanoen kyseenalaistaa. Lienee selvää, että luterilaisuuden poliittisena liikkeenä säilymisen kannalta keisarin itsevaltiaan aseman syrjäyttäminen ruhtinaiden itsevaltiuden alta oli huomattavan, ellei jopa ratkaisevan tärkeä muutos. Luterilaisten kirjoittajien kontribuutio poliittisen vastarinnan puolesta esitettyyn konstitutionalistiseen argumentointiin oli merkittävässä asemassa myöhemmissä eurooppalaisissa keskusteluissa tulevana vuosikymmeninä ja vuosisatoina.

Wittenbergin teologeista Bugenhagen oli taipuvainen argumentoimaan keisarin aseellisen vastustamisen puolesta paitsi konstitutionalistisin myös luonnonoikeudellisin perustein, joita myös Melanchthon oli 1530-luvulta lähtien yhä valmiimpi tukemaan. Taustalla on ajatus itsepuolustuksen oikeutuksesta. Murhamiehen uhatessa ei ole väliä, onko hän lain-suojaton vai itse keisari, vaan itseään saa puolustaa. Melanchthon kehitti näkemystään vertauksilla luontoon, sillä onhan eläimilläkin itsesuojeluvaisto (Shoenberger 1979, 15). Teologiset perusteet aseellisen itsepuolustuksen oikeutuksen puolesta jäivät joka tapauksessa Wittenbergissä vähään arvoon, sillä Lutherin työtoverit hyväksyivät ajatuksen kahdesta valtakunnasta pääpiirteissään. Näiden argumenttien kehittäminen jäikin erityisesti Müntzerille, Zwinglille ja heidän henkisille seuraajilleen. He katsoivat aseellisen vastarinnan olevan Jumalan oikeuttamaa taistelua Paholaisen voimia vastaan. On kuvaavaa, että sotilaallista liittoutumista kiihkeästi ajanut Filip tunki vetoa myös Zwinglin teologiaa kohtaan. Etenkin talonpoikaissodan jälkeen taisteluita kavahtanut Luther pidättäytyi vastarinnan raamatullisista perusteista raamatullisin perustein: *Joka miekkaan tarttuu, se miekkaan kaatuu.*

Itsepäisyydestään huolimatta Luther hyväksyi monia edellä esitetyistä argumenteista kirjoituksiinsa, mikä näkyy esimerkiksi hänen näkemyksessään keisarikunnan luonteesta. Vuonna 1539 hänen kerrotaan esittäneen, että keisari ei ole Saksassa monarkki samoin kuin Ranskassa ja Englannissa hallitsevat kuninkaat (WA Tr 4, 236). Seitsemällä vaaliruhtinaalla on yhtä suuri valta kuin keisarilla, joskin keisarin kunnia on ylivertainen, tai kuten Luther asian muotoilee, vaaliruhtinaat eivät ole *aequali dignitate*. Hän jatkaa: *Illi septemviri et principes quatenus sunt membra politiae et caesaris, sunt politici, non christiani* (Ibid., 237). Toisin sanoen keisarikunnan jäseninä ruhtinaat ovat *poliittisia ihmisiä* eivätkä kristittyjä. Luther rakensi näkemyksensä keisarin vastustamisen oikeutuksesta yhä Saksin vaaliruhtinaan juristien esittelemän roomalaisen oikeuden pykälän varaan, vaikka hän käytti ohessa myös luonnonoikeudellisia ja jopa teologisia argumentteja, jotka nojasivat muun muassa näkemykseen paavista Antikristuksena.

Kun Lutherin käsityksen mukaan hengellistä valtakuntaa johtavat evankeliumi ja rakkaus, perustuu maallisen valtakunnan järjestys lakiin. *Laki* on keskeinen käsite Paavalin ja Augustinuksen teologiassa, joten Lutherin painotus lain ensisijaisuudesta maallisessa järjestyksessä ei ole yllättävä. Samasta syystä on helppo ymmärtää, miksi lopulta juuri lakipykälä ratkaisi Lutherin kannalta kysymyksen keisarin vastustamisesta. *Laki* edustaa juuri sitä

Jumalan säätämää järjestystä, jota ei saanut rikkoa esivaltaa vastustamalla. Siksi laki voi nousta jopa esivallan yläpuolelle. Toimivaltansa ylittäneen tuomarin vastustamisen sallivan yksityisoikeudellisen argumentin positiivinen tulkinta on lopulta keskeinen muutos Lutherin suhtautumisessa kuuliaisuuden rajan suhteen. Evankeliumin vastaisten käskyjen passiivisen vastustamisen ja alistumisen rinnalle nousi oikeus ja velvollisuus puolustaa lain säätämää järjestystä myös silloin, kun se tarkoitti aseisiin tarttumista. Ensimmäinen premissi luonnollisesti rajoitti jälkimmäistä, eli aseisiin ei saanut tarttua tilanteissa, joissa evankeliumi sen kielsi. Juuri tätä kysymystä Luther käsitteli kysyessään, *Voivatko sotilaatkin kuulua autuaalliseen säätyyn*.

Lutherin alleviivaama mahdollisuus maallisen lain ja evankeliumin välillä ilmentää osaltaan, ettei hän pitänyt maallista lakia Jumalan säätämänä. Jumalallisessa laissa oli kyse eri asiasta kuin Jumalan säätämässä maallisessa järjestyksessä, jonka piiriin kuului esimerkiksi jako kahteen valtakuntaan ja hallintoon sekä esivallan valtuuttaminen tehtäväänsä. Kirkolla ei toisin sanoen ollut oikeutta säätää lakeja, mikä teki maallisesta valtakunnasta politiikan kentän (Mitchell 1992, 689). Luther katsoi, ettei politiikalla ja laeilla voinut tavoittaa hengelliseen valtakuntaan kuuluvaa autuutta samoin kuin ihminen ei voinut sovittaa syntejään omilla teoillaan. Kristityt ruhtinaat oli mahdollista saada säätämään hyviä lakeja sekä harjoittamaan hyvää politiikkaa, ja tässä teologeilla oli merkittävä velvollisuus nuhdella valanpitäjiä toimimaan jumalallisen oikeuden mukaan.

Tutkielman lähestymistavan arvio

Skinner esittää, että luterilaiset olivat modernin esivallan vastustamisen oikeuttavan teoretisoinnin uranuurtajia vastoin yleistä käsitystä, jonka mukaan vasta kalvinistit loivat selkeän opin asiasta. Hänen mukaansa luterilaiset jättivät tosin tarkoituksella vastaamatta tärkeään kysymykseen tyrannin aseellisen vastustamisen oikeutuksesta (1978 II, 225). On hyvä huomata, että luterilaisessa teoretisoinnissa aseellinen vastustaminen ilmentyi juuri itsepuolustukseen tarkoitettussa voimankäytössä (Gelderen 2006, 154). Oletus, että tyrannikin olisi Jumalalta valtansa saanut esivallan edustaja, johtaa päätelmään, jonka mukaan Jumala voisi tarkoituksella tehdä paha. Lutherin kohdalla asiasta *vaikeneminen* esimerkiksi *Varoituksessa hänen rakkaille saksalaisilleen* vuonna 1531 (Skinner 1978 II, 226) ei ole nähdäkseni oleellista, sillä hän ei yksiselitteisesti hyväksy tyrannin vastustamista tyrannina.

Hänen näkökulmastaan maallisen oikeuden tulee määrätä asiasta, ja jos tyrannin vastustaminen ei ole sitä kautta mahdollista, on kristittyjen kärsittävä. Tyranni voi olla Jumalan rangaistus syntiselle kansalle, eikä Jumalan rangaistusta saa vastustaa. Jumalan motiiveja ei voi ymmärtää ihmisen järjellä, joten vaikka Luther kirjoitti itsekin välillä uskovansa Jumalan olevan evankelisen liikkeen puolella, hän jätti asian lopulta Jumalan tuomittavaksi.

Luther oli jopa ultra-augustinolainen käsityksessään, jonka mukaan Jumala toimii maailmassa koko luomakuntansa kautta. Hän kiisti tomistisen perinteen *lex aeternaa* -käsityksen ja katsoi Jumalan olevan kontingentti toimija maailmassa. Jumala tietää kaiken ennalta, muttei ole säätänyt sitä. Lutherin kirjoitus *Sidottu ratkaisuväliltä (De servo arbitrio)* vuodelta 1525 oli osa Erasmuksen kanssa käytyä väittelyä ihmisen vapaan tahdon ongelmasta. Lutherin mukaan ihmisen valintaa rajoittaa aina perisynti, jonka orja ihminen on. Näkemys on selvä kritiikki humanismia kohtaan, minkä vuoksi sitä ei usein ymmärretä puheenvuorona ihmisen vapauden puolesta. Näkemys Jumalan ajallisesta toiminnasta tuo käsitykseen uuden näkökulman.

Quando ergo Deus omnia movet et agit, necessario movet etiam et agit in Satana et impio ... Hic vides Deum, cum in malis et per malos operatur, mala quidem fieri, Deum tamen non posse male facere, licet mala per malos faciat, quia ipse bonus male facere non potest, malis tamen instrumentis utitur, quae raptum et motum potentiae suae non possunt evadere (WA 18, 709).

Jumala toimii Lutherin mukaan koko luomakunnan kautta. Hän on koko ajan läsnä myös pahoissa ja antaa pahan tapahtua heidän kauttaan ja käyttää heitä välineinään tai – toista Lutherin ilmaisua soveltaakseni – naamioinaan. Tämä on osa Jumalan määräämää järjestystä, eikä hän siis itse varsinaisesti tee paha. Tällainen järjestys itsessään voi kuulostaa pahalta, mutta sen synnyn Luther ymmärtää Augustinuksen tavoin johtuvan syntiinlankeemuksesta. Luther uskoo sikäli predestinaatioon, että Jumala tietää ennalta kaiken, mutta silti maallinen valtakunta on kontingentin toiminnan kenttä. Ihminen on synnin orja eikä voi vapauttaa itseään synnistä omien tekojensa kautta. Ihminen on kuitenkin samalla Jumalan ajallisen toiminnan kohteena vapaa. Jos siis palaamme kysymykseen tyrannin syrjäyttämisestä, voimme sanoa, että Lutherin kielteinen kanta vastarintaan perustuu jälleen hänen teologiaansa. Jumalalla on ollut syynsä valtuuttaa tyranni esivallan edustajaksi, eivätkä ihmiset voi ymmärtää tuota syytä. Tyranni voi myös muuttua Jumalan vaikutuksesta, sillä jokainen ihminen on Jumalan ja Saatanan välinen taistelukenttä. Luther ei katsonut tarpeel-

liseksi kirjoittaa eksplisiittisesti tyrannian ongelmasta, mutta hänen vastauksensa kysymykseen on koostettavissa hänen muista kirjoituksistaan. Jumalan määräämässä järjestyksessä Jumala voi toimia myös pahojen kautta, ja kaikki esivalta on saanut valtuutuksensa Jumalalta maallisen järjestyksen ylläpitämisen nimissä.

Kuten edellä esittämäni esimerkki osoittaa, tapani tutkia Lutherin esivaltakäsitystä Skinnerin tarjoamia metodeja käyttäen mutta tutkimuskohteen henkilökohtaista narratiivia huomattavasti painottaen on johtanut osin erilaisiin tulkintoihin kuin mihin Skinner itse päätyy tutkimuksessaan *The Foundations of Modern Political Thought*. Uskon pystyneeni osin syventämään Skinnerin tarjoamaa kuvaa, sillä olen valintani ansiosta voinut perehtyä aiheeseen, joka on lopulta vain osa Skinnerin tutkimusta. Esimerkiksi Lutherin kirjoituksen *Saksan kansan kristilliselle aatelille* tulkinnan ja esivallan vastustamisen oikeuttavan käsityksen muodostumisen suhteen olen päätenyt erilaisiin näkemyksiin kuin Skinner. Vertailu on sikäli epäoikeudenmukainen, että Skinnerin tutkimuskohde ei ollut yksin Lutherin käsitys esivallasta, vaan luterilaiset teologioiden teoretisoinnit ja nekin huomattavasti omaa rajaustani laajemmalla aikavälillä. Skinnerin tutkimus käsittelee laajasti modernin valtion perustalla olevista keskeisistä käsitteistä käytyä keskustelua.

Puolustan joka tapauksessa valintaani tutkia politiikkaa inhimillisenä toimintana keskittymällä yhteen henkilöön. Jos ei muuta, uskon kertoneeni tarinan siitä, kuinka teoretikon mukaan nimetty liike institutionalisoituu toisenlaiseksi kuin miksi teoretikko sen tarkoitti. Vakiintumisen myötä luterilaisuudesta tuli poliittinen saavutus, josta luopuminen olisi tarkoittanut käytännössä kirkon ja keisarikunnan suhteen saavutetun vallan ja vapauden luovuttamista takaisin. Uskon myös, että keskittyminen yksilön tekemiin valintoihin ja niiden kontekstiin tuo ajan ja vaihtoehtojen väliset suhteet sekä politikoinnin mahdollisuudet ja seuraukset esille historiallisten tapahtumien selostuksista. Skinneriä inspiroineen filosofi R. G. Collingwoodin ehdotuksen mukaan olen pyrkinyt rekonstruoimaan (*to re-enact*) Lutherin kirjoitusten kontekstia ja sitä kautta hänen ajatteluaan (Collingwood 1944, 78). Toivon, että olen saanut esitettyä nämä kontingentit tilanteet enkä ainoastaan koonnut jähmeää kausaalisuhteiden rakennelmaa. Joka tapauksessa lähestymistapani ei ole ollut ongelmaton. Minun on syytä kysyä itseltäni muun muassa, onko pyrkimykseni Lutherin ajatusmaailman ja esivaltamäärityksen ymmärtämiseen saanut minut vain toisintamaan hänen näkemyksiään. Mikäli otan Collingwoodin teorian historiantutkimuksesta tosissani, tätä voi pitää jopa onnistumiseni mittana. Pidän todennäköisenä, että käyttämästäni kommentaarikirjallisu-

desta huolimatta pitkälti Lutherin omiin teksteihin nojaava argumentointini kuvaa hänen esivaltakäsityksensä niin kuin hän itse pyrki sen selittämään eli mahdollisimman yhtenäisenä. Toivon pystyneeni kertomaan, mitä Luther halusi sanoa esivaltaa käsittelevissä kirjoituksissaan. Saavuttamani tulokset ovat erilaisia kuin politiikan teorian yleisemmän tason tutkimuksissa, joissa mielenkiinnon kohde ei ole välttämättä teoreetikon tai poliitikon tarkoitusperissä vaan siinä, miten häntä tulkittiin. Toivon, että tutkimukseni avaa mahdollisuuksia uusien tulkintojen tekemiselle Lutherin esivaltamäärityksestä. Koen, että käyttämäni lähestymistapa on parhaimmillaan laajempien tutkimusten osa-alueiden tarkentajana. Itsessään sen tarjoama kuva aikakauden keskustelusta laajassa mittakaavassa saattaa jäädä yhteen henkilöön keskittymisen vuoksi suppeaksi.

Yhteenveto

Lähdin tutkielmassani liikkeelle Quentin Skinnerin ajatuksesta, jonka mukaan poliittinen elämä asettaa kysymykset politiikan teoreetikolle. Olen pyrkinyt tutkielmassani osoittamaan, millaisiin kysymyksiin Luther joutui vastaamaan maallisen esivallan määrityksen suhteen. Katson, että hänen keskeinen esityksensä esivallasta perustui etenkin Uuden testamentin kirjoituksiin sekä Augustinuksen tulkintoihin niistä. Lutherin maailmaa on hankala ymmärtää ilman käsitystä Jumalan ja Paholaisen aktiivisesta toiminnasta ihmisissä ja luonnossa. Samoin on tärkeä ymmärtää näkemys, jonka mukaan tämä taistelu oli pian päättyvä maailmanloppuun. Tästä syystä evankeliumia tuli saarnata kaikelle kansalle, jotta mahdollisimman moni sielu pelastuisi ikuiselta kadotukselta. Luther hylkäsi suuren osan skolastiikan tomistisista näkemyksistä ja rakensi omaa teologian tulkintaansa nominalistisen perinteen puitteissa. Tämän johdosta hän esitti, että Jumala oli säätänyt syntiinlankeemuksen jälkeisen maailman järjestyksen siten, että se jakautui maalliseen, ajalliseen ja näkyvään valtakuntaan ja hallintoon sekä hengelliseen, ikuiseen ja näkymättömään valtakuntaan ja hallintoon. Tämä Augustinukselta peräisin oleva teoria tulee ilmi hänen teksteissään jo ennen kuin hän kirjoittaa siitä eksplisiittisesti. Augustinolaisveljeskuntaan kuulunut Luther tunsikin kirkkoisän teokset ja oli omaksunut ne jo akateemisen uransa varhaisessa vaiheessa.

Luther ei pyrkinyt kirjoittamaan yhtä kaikenkattavaa teologista selitystä, vaan hänen tekstinsä olivat aina vastauksia kulloisenkin tilanteen vaatimuksiin. Luterilaisen uskonopin

kannalta keskeiset teokset eivät ole poikkeuksia, vaan esimerkiksi katekismukset olivat vastauksia seurakunnissa kohdattuihin ongelmiin uuden opin selittämisessä, ja uskonartiklat puolestaan olivat tarpeellisia neuvoteltaessa protestanttisten valtakunnansäätyjen yhteistyöstä. Kirjoituksessaan *Saksan kansan kristilliselle aatelille* Luther koetti saada ruhtinaita edistämään evankelisuuden leviämistä. Tuossa kirjoituksessa samoin kuin monissa muissa sitä seuranneissa teksteissä lukijan on tärkeää ymmärtää, kuinka keskeinen osa dualismilla oli Lutherin ajattelussa. Lutherille ei ollut ongelma erottaa toisistaan ruhtinasta ruhtinaana ja ruhtinasta kristittyinä, vaikka nämä käytännössä olivat sama henkilö. Hänen perusteensa kääntyä maallisen esivallan puoleen hengellisessä asiassa oli varsin pragmaattinen: ruhtinaan asemassa olevilla kristityillä oli muita uskonveljiään parempi mahdollisuus tulla kuulluksi kirkon hallinnossa. Vaikka luterilaisten paluu katolisen kirkon yhteyteen kävi myöhemmin epärealistiseksi, Luther ei halunnut perustaa uutta kirkkokuntaa, vaan seurakuntien uusi järjestys oli hätäratkaisu tilanteessa, jossa kirkko ei kyennyt hoitamaan tehtäväänsä saarnata puhdasta evankeliumia. Maailmanloppua aktiivisesti odottanut Luther ei osannut arvata, että uusi järjestys tulisi kestäväksi satoja vuosia.

Evankelinen liike perustui ajatukseen Raamatusta ylimpänä uskonnollisena auktoriteettina. Lutherin kirjoitus *Maallisesta esivallasta* on hänen kahden valtakunnan opiksi kutsutun teologisen rakennelman selkein esitys, jolla hän pyrki määrittämään esivallan kuuliaisuuden rajan kautta. Maallisia lakeja tuli Raamatun opetuksen mukaan noudattaa, mutta evankeliumia rikkovien käskyjen noudattamisesta piti pidättäytyä. Jos tämä johtaisi maallisen esivallan määräämään rangaistukseen, tulisi rangaistus ottaa nöyrästi vastaan. Jumalan säätämän järjestyksen rikkomisen oli Lutherin mukaan Paholaisen tehokkain ase luomakuntaa vastaan, ja sen tuhovoima näkyi huolestuttavasti paavinistuimen tilassa. Lutherin välirikko kirkon kanssa 1510-luvun lopulla johtui juuri paavin vallan kyseenalaistamisesta. Luther oli hylännyt kirkon opetuksen, jonka mukaan ihminen voisi vaikuttaa pelastukseensa tekemällä hyviä tekoja. Lisäksi hän tulkitsi kanonisen lain Jumalan säätämän järjestyksen rikkomisena, ja alkoi epäillä paavia Antikristukseksi. Luther uudisti myös käsitystä sakramenteista. Hän puolusti näkemyksiään niin voimakkaasti, että kasteen ja ehtoollisen sakramenttien tulkinta muodostui lopulta kynnyskysymykseksi, joista hän ei henkilökohtaisesti tinkinyt protestanttisten säätyjen neuvotellessa puolustusliiton perustamisesta.

Evankelisuus nousi nopeasti poliittiseksi liikkeeksi, ja Luther sai kannattajia saksalaisten ruhtinaiden keskuudesta. Hänen opeilleen myötämieliset ruhtinaat tulkitsivat kirkon puut-

tumisen heidän alueillaan opetettavaan uskoon oman valtansa loukkaukseksi, ja he puolustivat alueilleen levinnyttä uutta oppia. Vastaavasti evankelisuutta epäjärjestyksen aiheuttajana tai muista poliittisista tai uskonnollisista motiiveista vastustaneet ruhtinaat katsoivat alueensa uskon turvaamisen kuuluvan heidän vastuulleen. Esimerkiksi Baijerin herttuat käyttivät huomattavia resursseja pitääkseen evankelisuuden poissa alueiltaan (Strauss 1959, 369–370). Jo 1520-luvun puolivälissä pidettyjen valtiopäivien päätökset sisälsivät siemenen vuonna 1555 solmitun Augsburgin uskonrauhan tunnettuun muotoiluun *cuius regio, eius religio*, joka tarkoittaa hallitsijan oikeutta päättää alueensa uskonnosta. Kehitys kuvaa myös osaltaan keisarin vallan heikkenemistä, sillä Kaarle V:n julkilausuttu tavoite oli uskonnollisesti yhtenäinen keisarikunta. Kaikkien keisarikunnan alueiden ei siis tarvinnut noudattaa keisarin uskontoa, vaan ruhtinaat tunnustettiin näin käytännössä alueillaan keisaria voimakkaammiksi auktoriteeteiksi.

Syksyllä 1530 keisari esitti valtiopäiville päätöslauselmaa, joka sisälsi uhkavaatimuksen katolisen kirkon yhteyteen palaamisesta. Konfliktin riski oli jo aiempina vuosina tuottanut luterilaisten kirjoittajien kynistä erilaisia perusteluja keisarin aseellisen vastustamisen oikeutukselle, mutta Luther ei hyväksynyt näitä luonnonoikeuteen, teologiaan tai konstitutionalistisiin teorioihin perustuvia näkemyksiä. Ratkaisevaksi osoittautui Saksin vaaliruhtinaan kansleri Brückin esittämä roomalaiseen oikeuteen perustuva argumentti, jonka mukaan keisarikunnassa voimassa olevan Digestan pykälän mukaan toimivaltansa ylittänyt tuomaria ei tarvinnut totella. Luterilaisen opin mukaan hallitsijalla ei ollut oikeutta puuttua uskontoon, joten jos keisari aloittaisi sodan evankelisia säätyjä vastaan uskonnon perusteella, olisi hän ylittänyt toimivaltansa ja häntä saisi täten vastustaa aseellisesti. Näin Luther nosti keisarikunnan lain auktoriteettina keisarin yläpuolelle. Laki oli hänen silmissään maallisen järjestyksen tärkein peruspilari. Tämän yksityisoikeudellisen argumentin johdosta kristittyjen ei tarvinnut ottaa nöyrästi vastaan esivallan väärin perustein määräämää rangaistusta, jos esivallan saattoi rangaistusta antaessaan katsoa ylittäneen toimivaltansa. Koska Luther hyväksyi itsepuolustuksen muita kuin esivaltaa vastaan, saattoi keisarin joukkoja nyt vastustaa siinä missä muitakin sodan aloittaneita ruhtinaita.

Luterilaiset ruhtinaat tulkitsivat Lutherin myöntymisen esivallan vastustamisen mahdollisuuden merkinä siitä, että Luther salli viimein protestanttien puolustusliiton perustamisen. Lutherin näkemys Raamatussa esitetystä Jumalan tuomiosta ihmisten liittoja kohtaan sivuutettiin käsitemuutoksella – Schmalkaldenin liittoa ei aikanaan kutsuttu protestanttien

kesken *liitoksi*, koska käsite oli varattu kuvaamaan Jumalan solmimia liittoja. 1530-luvultaessa Luther ei enää ollut merkittävin uusien oppien luoja, vaan hän omaksui paljon muiden luterilaisten esittämiä näkemyksiä. Hänen arvonsa evankelisen opin auktoriteettina säilyi kuitenkin hänen kuolemaansa saakka. Syntyhistoriansa vuoksi luterilainen liike oli profiloitunut erityisesti Saksin vaaliruhtinaskuntaan, ja Lutherin läheiset välit etenkin Juhanan sekä tämän pojan Juhana Fredrikin kanssa pitivät hänet vaaliruhtinaiden ensisijaisena teologisena neuvonantajana. Saksin vaaliruhtinaskunta oli huomattavan voimakas protestanttisten säätyjen keskuudessa, joten vaaliruhtinaan tuki ehdotetuille politiikkalinjoille oli tärkeää koko luterilaisen liikkeen kannalta, ja tuen saamiseksi täytyi käytännössä suostutella Luther asian puolelle.

Raamatun kääntäminen saksaksi oli luonnollinen seuraus evankelisten näkemykselle Raamatusta korkeimpana uskonnollisena auktoriteettina. Lutherin raamatunkäännös sai suuren suosion, ja hänen muutkin kirjoituksensa levisivät tehokkaasti kirjapainotekniikan kehityksen ansiosta. Luther ehti ensimmäisten joukossa selittää itse kääntämäänsä Raamatua kansalle tämän omalla kielellä, minkä vuoksi hänen oli myös helppo esittää omat näkemyksensä Jumalan sanaan perustuvina. Koska hänen kirjoituksensa olivat vastauksia ajankohtaisiin kysymyksiin, ne eivät pyrkineet käsiteltävän asian perusteelliseen selittämiseen. Tieto siitä, mihin kysymykseen Luther milloinkin vastaa, auttaa ymmärtämään välillä keskenään ristiriitaisilta vaikuttavia kirjoituksia. Kun Lutheria esimerkiksi syytettiin talonpoikaissodan verisestä päätöksestä, hän katsoi, ettei hän ollut muuttanut asemaansa talonpoikien tukijasta heidän vastustajakseen vaan että häntä oli tulkittu väärin. Esivaltaa koskevaan oppiinsa hän teki nähdäkseni useita revisioita aina tilanteen vaatimusten mukaan, mutta hän perustelee muutokset sillä, että ne vain tarkentavat jo ennen esitettyä asiaa. Väitän, että Luther onnistuu varsin hyvin siirroksaan muutosten rakentamisessa vanhan päälle. Näin hänen onnistuu verhoita revisiot osaksi oikeaoppista raamatuntulkintaa.

Skinnerin ehdottaman lukutavan ansiosta Lutherin ymmärtäminen politiikan teoreetikkona tuottaa mielenkiintoisia tutkimustuloksia. Koska uskontoon liittyy määritelmällisesti jokinlainen käsitys transsendentista, uskonnollisia tekstejä tulkitaan usein pyrkimyksenä tavoitella universaaleja totuuksia. Mitä sitten Luther varsinaisesti *teki* kirjoittaessaan laajaa tuotantoaan? Tutkimustulosteni perusteella on selvää, että hän ei pyrkinyt luomaan kattavia perusteoksia uuden kirkon tukipylväiksi. Sen sijaan hän ainakin oman käsityksensä mukaan reagoi niihin asioihin, joiden hän katsoi edistävän tai ehkäisevän evankeliumin levit-

tämistä. Kyky reagoida aikaan ja ympäristöön on juuri se asia, jonka vuoksi Luther on niin oivallinen esimerkki politiikan teoreetikosta poliitikkona. Käytännössä hän loi pohjan luterilaisuudelle paitsi uskonnollisena myös poliittisena liikkeenä. Filipin kehittelemä argumentaatio Lutherin taivutteluksi on puolestaan mainio esimerkki siitä, kuinka poliitikon täytyy tarvittaessa ryhtyä politiikan teoretikoksi. Jos teoria ei vastaa tosielämän tarpeita, on teoriaa muutettava. Hessenin maakreivin näkökulmasta wittenbergiläisen teologin vastahakoisuus protestanttien liittoja kohtaan näytti vaarantavan evankelisen liikkeen olemassaolon. Ruhtinaiden suorittama vallankaappaus liikkeen johdossa oli luterilaisuuden tulevaisuuden kannalta merkittävä politiikan linjamuutos. Silti myös Lutherin oikea-aikainen ajanpeluu ja viivyttely edesauttoivat osaltaan liikkeen poliittista selviytymistä. Luterilaisista olisi voinut herkästi muodostua anabaptistien kaltainen vainottu ja marginaaliin ajettu ryhmä, jollei Luther olisi tiukasti pitänyt kiinni vaatimuksestaan esivallalle osoitettavasta kuuliaisuudesta. Hänen ymmärryksensä liikkeen ulkoisen kuvan siisteyden tärkeydestä tuli ilmi esimerkiksi Augsburgin valtiopäivien aikaan vuonna 1530. Näennäiset myönnytykset uskonneuvotteluissa olivat hyvä keino tarjota katolisille säädyille kuva luterilaisista sovinnollisina ja hurskaina kristittyinä.

Näyttää siltä, että luterilaisten 1520-luvun lopulla käymässä keskustelussa oikeudesta vastustaa esivaltaa ja solmia poliittisia liittoja oli kaksi keskustelijaa ylitse muiden. Toisaalla oli evankelisen liikkeen keskeinen hahmo ja oppi-isä Luther Saksin vaaliruhtinaan neuvonantajana, toisaalla nuori ja kunnianhimoinen Hessenin maakreivi Filip. Vuonna 1531 Luther kertoi ystävilleen protestanttien kesken käydyistä neuvotteluista ja siitä, kuinka jossain vaiheessa keskustelua *der landgraff sagte: Er Doctor, ihr radtet wol fein; wie aber, wen wir euch nicht folgeten?* (WA Tr 2, 405.) Filipiä oli kiinnostanut saada selville, mitä Lutherin hyvien neuvojen sivuuttaminen merkitsisi. Jälkiviisaasti voi todeta, että se tarkoitti luterilaisuuden kannalta liikkeen poliittisen painoarvon kasvua Lutherin näkemysten painoarvon vähenemisen kustannuksella. Se tarkoitti myös uusia tuulia luterilaisten tapaan määrittellä esivaltaa. Alueellisia kirkkojärjestyksiä suunnitellessa täytyi keskittyä kysymyksen siitä, *millaiseksi* uusi järjestys rakennettaisiin eli toisin sanoen siitä, millaiset esivallan rajojen tulisi olla. Lutherille maallinen esivalta oli osa Jumalan luomaa järjestystä. Teologi saattoi neuvoa ruhtinaita siinä, millaista hyvä ja jumalallinen politiikka voisi olla, mutta laista ja oikeudesta vastasi juuri maallinen esivalta eivätkä teologit. Tästä syystä hierarkista järjestystä tukeneelle Lutherille kysymys esivallan määrittämisestä tiivistyi kysymykseen esivallalle kuuluvan kuuliaisuuden rajasta.

KIRJALLISUUS

Lähdekirjallisuus ja teossarjoista käytetyt lyhenteet

- LC Luther's Correspondence and Other Contemporary Letters, Vols. 1–2 (toim. Smith, Preserved). Lutheran Publication Society, Philadelphia 1913–1918.
- LW Luther's works, Vols. 1–55 (toim. Pelikan, Jaroslav & Lehmann, Helmut T. ym.) Concordia Publishing House & Philadelphia, Fortress Press; Saint Louis, MI 1955–1986.
- PCSS Politische Correspondenz der Stadt Strassburg im Zeitalter der Reformation, Bde. 1–5. Urkunden und Akten der Stadt Strassburg. Zweite Abtheilung. Verlag von Karl J. Trübner, Strasbourg 1882–1898 (Bde. 1–3); Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg 1928–1933 (Bde. 4–5).
- RTA Deutsche Reichstagsakten, Jüngere Reihe. Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V., Bde. 1– (Historische Kommission bei der Königlichen Akademie der Wissenschaften). Gotha 1893–.
- WA D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe, Bde. 1–69. Weimar 1883–2001.
- WA Br D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe, Briefwechsel, Bde. 1–18. Weimar 1930–1985.
- WA Tr D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe, Tischreden, Bde. 1–6. Weimar 1912–1921.
- Currie, Margaret A. (toim.) The Letters of Martin Luther. MacMillan and Co., Limited, Lontoo 1908.
- Patin, Charles (toim.) Opus epistolarum Petri Martyris Anglerii Mediolanensis .... Cui accesserunt Epistolæ Ferdinandi de Pulgar. Elzevir, Amsterdam 1670.
- Scheible, Heiz (toim.) Das Widerstandsrecht als Problem der deutschen Protestanten 1523–1546. Texte zur Kirchen- und Theologiegeschichte, Heft 10. Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, Gütersloh 1969.

Muu kirjallisuus

- Anselm, Reiner: Zweireichelehre. I. Kirchengeschichtlich. Teoksessa Müller, Gerhard (toim.) Theologische Realenzyklopädie, Bd. 36, s. 776–784. Walter de Gruyter, Berliini 2004.
- Aretin, Karl Otmar von; Conze, Werner; Fehrenbach, Elisabeth; Hammerstein, Notker & Moraw, Peter: Reich. Teoksessa Brunner, Otto; Conze, Werner & Koselleck, Reinhart (toim.) Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, Bd. 5, s. 423–508. Klett-Cotta, Stuttgart 1984.
- Arffman, Kaarlo: Mitä oli luterilaisuus? Johdatus kadonneeseen eurooppalaiseen kristinuskon tulkintaan. Gaudeamus Helsinki University Press, Vantaa 2009.
- Bainton, Roland H.: Here I Stand. A Life of Martin Luther. Abingdon-Cokesbury Press, Nashville 1950.
- Benert, Richard R.: Lutheran Resistance Theory and the Imperial Constitution. Lutheran Quarterly, Vol. 2 (1988), s. 187–207.
- Berman, Harold J.: Conscience and Law: The Lutheran Reformation and the Western Legal Tradition. Journal of Law and Religion, Vol. 5 (1987), s. 177–202.
- Blockmans, Wim: Emperor Charles V. 1500–1558. Arnold Publishers, Lontoo 2002.
- Brieger, Theodor: Beiträge zur Geschichte des Augsburger Reichstages von 1530. Teoksessa Brieger, Theodor (toim.) Zeitschrift für Kirchengeschichte, Bd. 12, s. 123–187. Friedrich Andreas Perthes, Gotha 1891.
- Bryce, James: The Holy Roman Empire. Macmillan & Co., Ltd., Lontoo 1907.
- Cargill Thompson, William D. J.: The Political Thought of Martin Luther. Harvester Press; Brighton, Sussex 1984.
- Christensen, Carl C.: John of Saxony's Diplomacy, 1529-1530: Reformation or Realpolitik? The Sixteenth Century Journal, Vol. 15 (1984), s. 419–430.
- Collingwood, Robin G.: An Autobiography. Pelican Books, Lontoo 1944.
- Conze, Werner; Oexle, Otto Gerhard & Walther, Rudolf: Stand, Klasse. Teoksessa Brunner, Otto; Conze, Werner & Koselleck, Reinhart (toim.) Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, Bd. 6, s. 155–284. Klett-Cotta, Stuttgart 1990.
- Dueck, Abe J.: Religion and Temporal Authority in the Reformation: The Controversy among the Protestants Prior to the Peace of Nuremberg, 1532. Sixteenth Century Journal, Vol. 13 (1982), No. 2, s. 55–74.

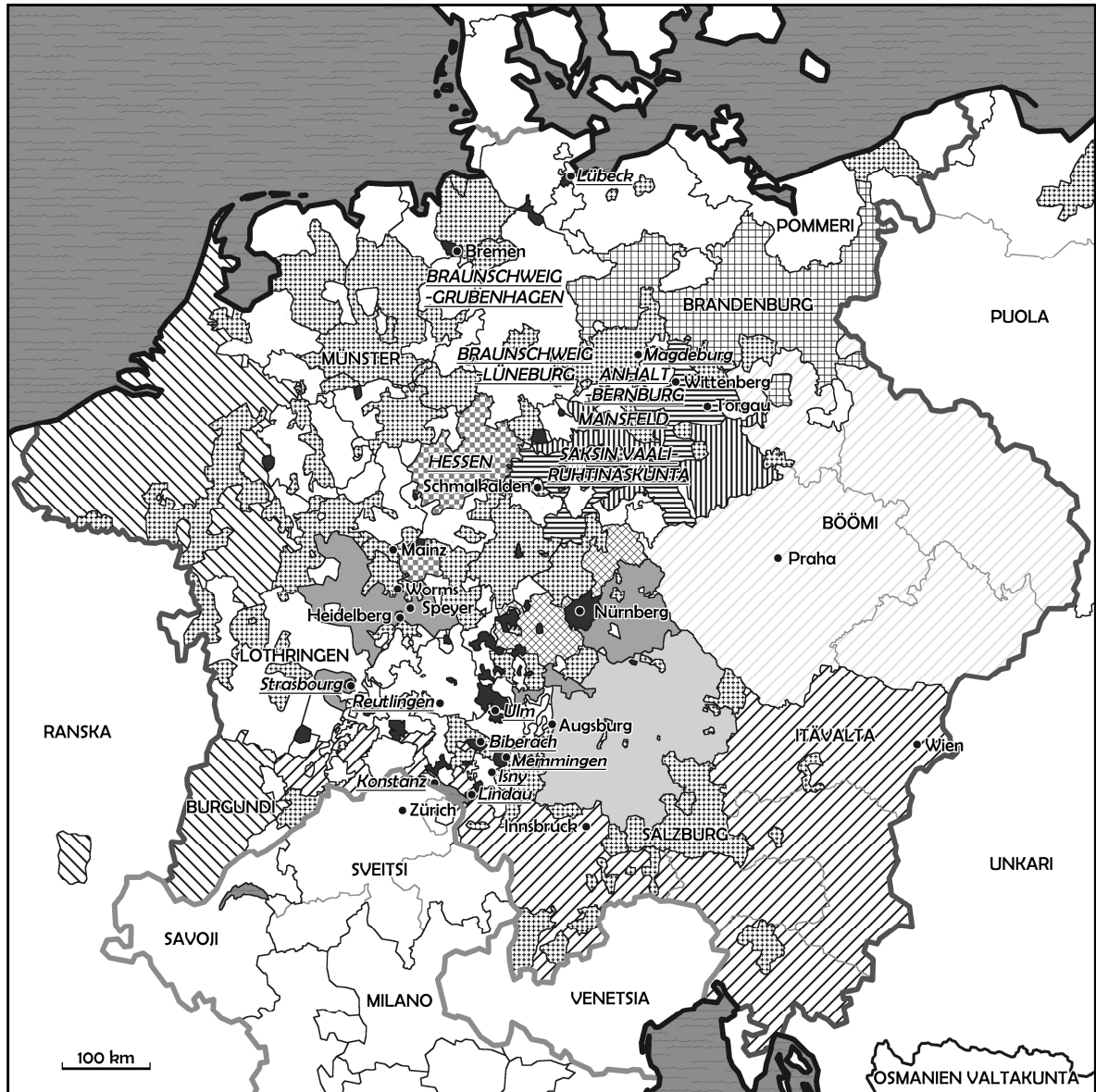
- Estes, James M.: Luther on the Role of Secular Authority in the Reformation. *Lutheran Quarterly*, Vol. 17 (2003), s. 199–225.
- Estes, James M.: *Peace, Order and the Glory of God. Secular Authority and the Church in the Thought of Luther and Melancthon 1518–1559*. Brill, Leiden 2005.
- Fabian, Ekkehart: *Die Entstehung des Schmalkaldischen Bundes und Seiner Verfassung 1524/29–1531/35*. Brück, Philipp von Hessen und Jakob Sturm. *Schriften zur Kirchen- und Rechtsgeschichte*, Bd. 1. Oslandersche Buchhandlung, Tübingen 1962.
- Gelderen, Martin van: 'So meerly humane': theories of resistance in early-modern Europe. Teoksessa Brett, Annabel; Tully, James & Hamilton-Bleakley, Holly: *Rethinking the Foundations of Modern Political Thought*, s. 149–170. Cambridge University Press, Cambridge 2006.
- Hamm, Berndt: Luther's Freedom of a Christian and the Pope. *Lutheran Quarterly*, Vol. 21 (2007), s. 249–267.
- Häkkinen, Kaisa: *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. WSOY, Helsinki 2004.
- Hendrix, Scott: Masculinity and Patriarchy in Reformation Germany. *Journal of the History of Ideas*, Vol. 56 (1995), s. 177–193.
- Höpfl, Harro M. (toim.) *Luther and Calvin on Secular Authority*. Cambridge University Press, Cambridge 1991.
- Höpfl, Harro M.: Scholasticism in Quentin Skinner's Foundations. Teoksessa Brett, Annabel; Tully, James & Hamilton-Bleakley, Holly: *Rethinking the Foundations of Modern Political Thought*, s. 113–129. Cambridge University Press, Cambridge 2006.
- Junghans, Helmar: The History, Use and Significance of the Weimar Luther Edition. *Lutheran Quarterly*, Vol. 17 (2003), s. 267–287.
- Kolb, Robert: Augsburg 1530: German Lutheran Interpretations of the Diet of Augsburg to 1577. *Lutheran Quarterly*, Vol. 23 (1980), s. 125–146.
- Kolb, Robert: Luther on Peasants and Princes. *Sixteenth Century Journal*, Vol. 11 (2009), No. 3, s. 47–61.
- Kopperi, Kari: *Paradoksien teologia : Lutherin disputaatio Heidelbergissä 1518*. Suomalainen teologinen kirjallisuusseura, Helsinki 1997.
- Koselleck, Reinhart: *Bund, Bündnis, Föderalismus, Bundesstaat*. Teoksessa Brunner, Otto; Conze, Werner & Koselleck, Reinhart (toim.) *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Bd. 1, s. 582–671. Klett-Cotta, Stuttgart 1972.
- Kuhr, Olaf: The Zwickau Prophets, the Wittenberg disturbances, and Polemical Historiography. *The Mennonite Quarterly Review*, Vol. 70 (1996), s. 203–214.

- Kunz, Andreas (toim.): Deutschland um 1500. IEG-Maps. Kartenserver am Institut für Europäische Geschichte Mainz, 2008. Viitattu 25.2.2013.
<http://www.ieg-maps.uni-mainz.de/mapsp/mapp500d.htm>
- Le Goff, Jacques: Medieval Civilization 400–1500. Basil Blackwell Ltd, Oxford 1988.
- Mäkinen, Virpi & Raunio, Antti: Right and Dominion in Luther's Thought and Its Medieval Background. Teoksessa Mäkinen, Virpi (toim.) Lutheran Reformation and the Law, s. 63–92. Brill, Leiden 2006.
- Mitchell, Joshua: Protestant Thought and Republican Spirit: How Luther Enchanted the World. *The American Political Science Review*, Vol. 86 (1992), s. 688–695.
- Müller, Gerhard: Alliance and Confession. The Theological-Historical Development and Ecclesiastical-Political Significance of Reformation Confessions. *Sixteenth Century Journal*, Vol. 8 (1977), No. 4, s. 123–140.
- Oberman, Heiko A.: Luther. Man between God and the Devil. Yale University Press, New Haven 1989.
- Oberman, Heiko A.: Via Antiqua and Via Moderna: Late Medieval Prolegomena to Early Reformation Thought. *Journal of the History of Ideas*, Vol. 48 (1987), s. 23–40.
- Owen, John M.: When Do Ideologies Produce Alliances? The Holy Roman Empire, 1517–1555. *International Studies Quarterly*, Vol. 49 (2005), s. 73–99.
- Palonen, Kari: Political Theorizing as a Dimension of Political Life. *European Journal of Political Theory*, Vol. 4 (2005), s. 351–366.
- Raunio, Antti: Divine and Natural Law in Luther and Melancthon. Teoksessa Mäkinen, Virpi (toim.) Lutheran Reformation and the Law, s. 21–61. Brill, Leiden 2006.
- Richter, Melvin: Appreciating a Contemporary Classic. The Geschichtliche Grundbegriffe and Future Scholarship. *Finnish Yearbook of Political Thought*, Vol. 1 (1997), s. 25–38.
- Roper, Lyndal: Discipline and Respectability. Prostitution and the Reformation in Augsburg. Teoksessa Scott, Joan Wallach (toim.) *Feminism and History*, s. 333–363. Oxford University Press, Oxford 1996.
- Shoenberger, Cynthia Grant: Luther and the Justifiability of Resistance to Legitimate Authority. *Journal of the History of Ideas*, Vol. 40 (1979), s. 3–20.
- Shoenberger, Cynthia Grant: The Development of the Lutheran Theory of Resistance: 1523–1530. *Sixteenth Century Journal*, Vol. 8 (1977), No. 1, s. 61–76.
- Skinner, Quentin: Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes. Cambridge University Press, Cambridge 1996.

- Skinner, Quentin: *The Foundations of Modern Political Thought. Volume One: The Renaissance; Volume Two: The Age of Renaissance.* Cambridge University Press, Cambridge 1978.
- Strauss, Gerald: *The Religious Policies of Dukes Wilhelm and Ludwig of Bavaria in the First Decade of the Protestant Era.* *Church History*, Vol. 28 (1959), s. 350–373.
- Wengert, Timothy J.: *Philip Melanchthon and Christian Politics.* *Lutheran Quarterly*, Vol. 17 (2003), s. 29–62.
- Whaley, Joachim: *Germany and the Holy Roman Empire. Volume 1: From Maximilian I to the Peace of Westphalia 1493–1648.* Oxford University Press, Oxford 2012.
- Whitford, David M.: *Contributions to the Lutheran Tradition.* Teoksessa Whitford, David M. (toim.) *Reformation and Early Modern Europe. A Guide to Research. Sixteenth Century Essays & Studies*, Vol. 79. Truman State University Press; Dexter, MI 2008.
- Whitford, David M.: *Cura Religionis or Two Kingdoms: The Late Luther on Religion and the Sate in the Lectures on Genesis.* *Church History*, Vol. 73 (2004), s. 41–62.
- Witte, John, Jr.: *Law and Protestantism. The Legal Teachings of the Lutheran Reformation.* Cambridge University Press, Cambridge 2002.
- Wolgast, Eike: *Die Wittenberger Theologie und die Politik der evangelischen Stände. Studien zu Luthers Gutachten in politischen Fragen. Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte*, Bd. 47. Gütersloher Verlagshaus Mohn, Gütersloh 1977.

LIITE

Kartta: Pyhä saksalais-roomalainen valtakunta noin vuonna 1500

	Wettin		Hohenzollern		Kirkko (piispojen, luostarien ym. maaomistukset)
	Saksin vaaliruhtinaskunta		Brandenburg		Valtakunnankaupunkien maa-alueet
	Wettin		Hohenzollern		• Kaupunki
	Saksin herttuakunta		Franken		
	Habsburg		Wittelsbach		
	Itävalta		Baijeri		
	Habsburg		Wittelsbach		
	Espanja		Pfalz		

Schmalkaldenin liittoon 27. helmikuuta 1531 liittyneiden ruhtinaskuntien ja valtakunnankaupunkien nimet on kursivoitu ja alleviivattu.

(Kunz 2008; Fabian 1962, 179–181.)